

UNIVERSITY OF SARAJEVO - FACULTY OF PHILOSOPHY

JOURNAL

(History, History of Art, Archeology)

VOLUME 10

SARAJEVO
2023.

FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU

RADOVI

(Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)

KNJIGA 10

SARAJEVO
2023.

**RADOVI Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)
Journal of the Faculty of Philosophy in Sarajevo (History, History of Art, Archeology)**

Izdavač / Publisher:

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Centar za historijska istraživanja (CeHiS) / Center for Historical Research (CeHiS) cehis@ff.unsa.ba

Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Website: <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovihhua/index>

Za izdavača / For the Publisher: Kenan Šljivo

Glavni urednik / Editor in Chief: Amra Šačić Beća (amra.sacic@ff.unsa.ba)

Predsjednik Uredničkog savjeta / Editorial director: Adnan Kaljanac (adnan.kaljanac@ff.unsa.ba)

Sekretar Redakcije / Secretary to the Board: Minela Radušić (minela.radusic@ff.unsa.ba)

Domaći članovi Redakcije / Local Editorial Board:

Amir Duranović (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)

Haris Dervišević (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)

Husnija Kamberović (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)

Amila Kasumović (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet/University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)

Emina Kešan Tolomanoski (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)

Elma Korić (Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut / University of Sarajevo, Oriental Institute)

Rabić Nedim (Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo, Institute of History)

Edita Vučić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru / University of Mostar, Faculty of Humanities and Social Sciences)

Inozemni članovi Redakcije / Advisory Board:

Gábor Barabás (Department of Medieval and Early Modern History, University of Pécs, Hungary)

Milivoj Bešlin (Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade, Serbia)

Filippo Carlà-Uhink (Institute of History, University of Potsdam, Germany)

Slobodan Ilić (Faculty of Arts and Sciences, Near East University, Nicosia)

Velika Ivkowska (Faculty of Engineering, International Balkan University, North Macedonia)

Hrvoje Klasić (Faculty of Humanities and Social Science, University of Zagreb, Croatia)

Iva Lučić (Department of Education, Uppsala University, Sweden)

Predrag Novaković (Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia)

Marijan Premović (Faculty of Philosophy, University of Montenegro, Montenegro)

Nirvana Silnović (Austrian Archaeological Institute, Austrian Academy of Science)

Danko Šourek (Faculty of Humanities and Social Science, University of Zagreb, Croatia)

Mattia Vitelli Casella (Department of History and Cultures, University of Bologna, Italy)

Indexing and Abstracting

Central and Eastern European Online Library (CEEOL),

Directory of Open Access Scholarly Resources (ROAD), Slavic Humanities Index

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje članova Redakcije / View expressed in the texts do not necessarily express opinions of the Editorial Board

SADRŽAJ / CONTENTS

PREDGOVOR / FOREWORD	7
----------------------------	---

IZVORNI NAUČNI RADOVI, PREGLEDNI NAUČNI RADOVI / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS, REVIEW ARTICLES

Salmedin Mesihović - Slučajevi Vistilije i Emilije Lepide, primjeri prožimanja seksa i visoke politike u ranom Principatu / The examples of interweaving sex and nd high politics in the Early Principate – The cases of Vistilia and Emilia Lepida	15
Edin Veletovac - Problem interregnuma u hronologiji salonitanskih biskupa (480–493. god.) / The issue of interregnum in the chronology of the bishops of Salona (AD 480–493)	37
Ajdin Muhedinović - Djelovanje i uloga muslimanskog dobrotvornog društva “Merhamet” u Drugom svjetskom ratu (1941–1945) / Activities and Role of the Muslim Charity Society “Merhamet” During World War II (1941–1945)	51
Nikola Perković - Poljoprivreda u karlovačkoj općini u vrijeme reformi u FNRJ (1960–1961) / Agriculture in Karlovac County during the income reform of the Federal People’s Republic of Yugoslavia (1960–1961)	85
Asja Mandić - Destrukcija kao stimulans za nove oblike kreativnosti: Umjetnost i kultura u vrijeme opsade Sarajeva / Destruction as a Catalyst for New Forms of Creativity: Art and Culture during the Siege of Sarajevo	117

PRIKAZI / REVIEWS

Amer Maslo - Alma Omanović-Veladžić, <i>Hronika Muhameda Enverija Kadića kao izvor za izučavanje kulturne historije Bosne i Hercegovine</i> , Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo 2021, 755 str.	145
Omer Merzić - Marko Attila Hoare, <i>Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni: Partizani i četnici, 1941–1943</i> . Sarajevo: Dobra knjiga, 2023. 473 str.	147
UPUTSTVA AUTORIMA	151
AUTHOR GUIDELINES	161

PREGOVOR

Časopis *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* je bosanskohercegovački časopis koji nastavlja tradiciju uglednog časopisa *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine* (1949–1990). Inicijativa za izdavanjem stručne periodike iz oblasti historije i srodnih nauka nastala je na Odsjeku za historiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 2010. godine. Od tada pa do 2023. objavljeno je deset brojeva. U svojoj prvoj publicističkoj fazi časopis je objavljivan svake dvije godine s ciljem da omogući primarno uposlenicima Odsjeka za historiju, Katedre za historiju umjetnosti i Katedre za arheologiju da objave rezultate svojih istraživanja. Treba spomenuti da je u ovoj fazi časopis posebno podržavao rad mladih naučnika i studenata. Urednici časopisa u periodu 2010–2018. bili su prof. dr. Vesna Mušeta-Aščerić i prof. dr. Esad Kurtović. U navedenom periodu sekretar Redakcije bio je prof. dr. Emir Filipović (tada u asistentskom zvanju). Naredna faza donosi određene promjene. Časopis počinje izlaziti jednom godišnje, pored printanog izdanja časopis se počinje objavljivati na Open Journal Systems (OJS), odnosno online sistemu za upravljanje i izdavanje časopis. U ovom razdoblju časopis je arhiviran i indeksiran u Central and Eastern European Online Library (CEEOL), ROAD directory of open access scholarly resources i Slavic Humanities Index. Također, objavljeni radovi u ovoj fazi dobijaju DOI broj, odnosno trajnu oznaku koja se koristi za jedinstvenu identifikaciju različitih objekata i standardizirana je od strane Međunarodne organizacije za standardizaciju (ISO). Na čelu Redakcije časopisa u periodu 2018–2023. bili su glavni i odgovorni urednici prof. dr. Amila Kasumović i prof. dr. Amir Duranović, a sekretar Redakcije bila je viša asistentica mr. sc. Melisa Forić Plasto.

Treća faza u razvoju časopisa započinje sa desetim brojem i formiranjem nove redakcije. Pored domaćih stručnjaka iz oblasti historije, arheologije i historije umjetnosti Redakciju časopisa čine i stručnjaci iz jedanaest različitih evropskih zemalja: Gábor Barabás (Odsjek za srednjovekovnu i ranu modernu historiju, Univerzitet u Pečuju, Mađarska / Department of Medieval and Early Modern History, University of Pécs, Hungary), Milivoj Bešlin (Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Srbija / Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade, Serbia), Filippo Carlà-Uhink (Institut za

historiju, Univerzitet u Potsdamu, Njemačka / Institute Of History, University Of Potsdam, Germany), Slobodan Ilić (Fakultet umjetnosti i nauka, Univerzitet Bliskog Istoka, Nikozija / Faculty of Arts and Sciences, Near East University, Nicosia), Velika Ivkowska (Fakultet tehničkih nauka, Međunarodni balkanski univerzitet, Sjeverna Makedonija / Faculty of Engineering, International Balkan University, North Macedonia), Hrvoje Klasić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska / Faculty of Humanities and Social Science, University of Zagreb, Croatia), Iva Lučić (Odeljenje za obrazovanje, Univerzitet Upsala, Švedska / Department of Education, Uppsala University, Sweden), Predrag Novaković (Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani, Slovenija / Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia), Marijan Premović (Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore / Faculty of Philosophy, University of Montenegro, Montenegro), Nirvana Silnović (Austrijski arheološki institut, Austrijska akademija nauka / Austrian Archaeological Institute, Austrian Academy of Science, Austria), Danko Šourek (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska / Faculty of Humanities and Social Science, University of Zagreb, Croatia), Mattia Vitelli Casella (Odsjek za historiju i kulturu Univerziteta u Bolonji /Italija Department of History and Cultures, University of Bologna, Italy). Domaću redakciju čine stručnjaci za Univerzitet u Sarajevu (Filozofski fakultet, Orijentalni institut i Institut za historiju), te Sveučilišta u Mostaru: Amir Duranović, Haris Dervišević, Husnija Kamberović, Amila Kasumović, Emina Kesan Tolomanoski, Elma Korić, Nedim Rabić i Vučić Edita. Za predsjednika Uredničkog savjeta imenovan je prof. dr. Adnan Kaljanac sa Odsjeka za arheologiju (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet). Glavna i odgovorna urednica časopisa u narednom periodu bit će prof. dr. Amra Šaćić Beća, vanredna profesorica na Odsjeku za historiju (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet) i voditeljica Centra za historijska istraživanja (CeHiS), dok funkciju sekretara Redakcije obnaša viša asistentica dr. sc. Minela Radušić, također sa Odsjeka za historiju (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet).

Izdavanje i rad na časopisu *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* je dio redovnih aktivnosti Centra za historijska istraživanja (CeHiS) koji je osnovan 2018. godine kao jedna od organizacionih jedinica Centra za naučnoistraživački rad i stručne aktivnosti (NIRSA). Uredništvo i redakcija časopisa kroz svoj rad nastoje časopis približiti široj akademskoj zajednici i omogućiti saradnju sa drugim izdavačima iz oblasti humanističkih i društvenih nauka. S tim u vezi, u organizaciji Centra za historijska istraživanja

održana je radionica na temu *Povećanje vidljivosti naučne produkcije*. Radionici su prisustvovali predstavnici 15 naučnih časopisa sa devet različitih članica Univerziteta u Sarajevu (Filozofski fakultet, Institut za historiju, Orijentalni institut, Fakultet političkih nauka, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Poljoprivredno-prehrambeni fakultet, Muzička akademija, Fakultet zdravstvenih studija i predstavnici Rektorata), te institucija i strukovnih udruženja koji izdaju časopise iz oblasti historiografije i srodnih naučnih disciplina (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Muzej Sarajeva, Internacionalnog univerziteta u Sarajevu i strukovnog udruženja arheologa i historičara "BATHINVS"). Cilj radionice je bio da kroz predavanja i razmjenu iskustva unaprijedi se rad časopisa kako bi domaća naučna produkcija bila međunarodno vrednovana kroz indeksaciju u citatnim bazama Web of Science (Clarivate Analytics) i Scopus (Elsevier). U okviru radionice sa aspekta Informacionih nauka i bibliotekarstva održana su tri predavanja: mr. sc. Nadina Grebović-Lendo, direktorica Biblioteke Univerziteta u Sarajevu, govorila je o temi *Indeksiranje naučnih publikacija*, Adisa Žero, MA i Anja Mastilović, MA, iz Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH, akcentirale su problematiku indeksacije časopisa kroz predavanje na temu *Da li je indeksiranje Sizifovski posao?*, dok je posljednje predavanje održala mr. sc. Vesna Abadić, direktorica Univerzitetske biblioteke u Kragujevcu, na temu *Kategorizacija naučnih časopisa u Republici Srbiji: stanje i izazov*.

Sa formiranjem nove redakcije došlo je do određenih promjena. Radi preglednijeg i jednostavnijeg pristupa informacijama u vezi sa ciljevima i radom časopisa urađene su određene korekcije na OJS platformi. Unapređena je navigacija web stranice i dodane nove stavke izbornika (website menu) kako bi se zainteresirani autori i recenzenti za publiciranje u ovom časopisu lakše upoznali sa uputama (Author Guidelines), načinu recenziranja (Peer Review), članovima redakcije (Editorial Team) itd. Na temelju analize i komparacije stručne publicistike i pravila koje nameću vodeće svjetske citatne baze definisana su pravila za tehničku pripremu teksta kojih se trebaju pridržavati autori. Kako bi se u što većoj mjeri ispoštovala anonimnost recenzentskog postupka urađena su pravila za recenziranje. Svaki rad koji prihvati uredništvo prolazi kroz proces dvostruke slijepe recenzije. Časopis podliježe i domaćoj i međunarodnoj recenziji. To znači da svaki rad uredništvo šalje na uvid jednom domaćem i jednom stranom stručnjaku iz uže naučne oblasti. Savjetodavnu ulogu u izboru recenzenta

mogu imati članovi redakcije. Uputstva autorima i recenzentima su objavljena na online i u printanom izdanju na bosanskom i engleskom jeziku. Arhivirani su svi do sada objavljeni brojevi časopisa *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*.

Za deseti broj časopisa u naznačenom roku stiglo je ukupno sedam radova. Nakon izvršenog recenzentskog postupka tri rada su klasificirana kao izvorni naučni radovi, dva rada su klasificirana kao pregledni naučni radovi, dok su dva rada odbijena nakon uvida u recenzije. Prihvaćeni radovi problematiziraju širok spektar tema kao što su seksualnost u rimskom svijetu, kritički osvrt na ranokršćanske izvore, historijski značaj humanitarnog rada, ekonomije jedne mikroregije i fenomenom opstanka umjetnosti u periodu rata. Odabir tema koje u određenim segmentima izlaze iz okvira tradicionalne historiografije ukazuje na nove tendencije u bosanskohercegovačkoj i regionalnoj humanističkoj nauci

Sadržaj časopisa je definiran hronologijom pa stoga prvi članak koji objavljen na stranicama ovog broja je rad Salmedina Mesihovića *Slučajevi Vistilije i Emilije Lepide, primjeri prožimanja seksa i visoke politike u ranom Principatu*. Autor daje iscrpan uvid u položaj žene u visokom rimskom društvu prateći dvije pripadnice rimske elite iz prvog stoljeća. Vanjskom i unutarnjom kritikom izvora u radu se želi predstaviti razdoblje u prošlosti čovječanstva za koje se može reći da simbolizuje različito poimanje odnosa prema seksualnosti, požudi ili ljubavnim vezama odnosno emocionalnoj i fizičkoj privlačnosti. Kako historičari trebaju trajno problematizirati razumijevanje historijskih izvora jasno se može spoznati kroz rad Edina Veletovca *Problem interregnuma u hronologiji salonitanskih biskupa (480–493. god)*. U ovom radu Veletovac pokušava da odgovori na pitanje *Šta se desilo u periodu 480–493. god u salonitanskoj crkvi?* Da bi se do ovog odgovora došlo autor je na osnovu kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih izvora izvršio rekonstruirao događaje koji su prethodili tom crkvenom *interregnumu*. Argumentirano, u ovom radu Veletovac je savremenoj historiografiji ponudio tezu koja će zasigurno u budućnosti dovesti do novih rasprava o ovom važnom kasnoantičkom pitanju.

Hronološki okvir tri rada koja su objavljena u ovom broju ograničen je na 20. stoljeće. Ajdin Muhedinović u članku *Djelovanje i uloga muslimanskog dobrovoljnog društva "Merhamet" u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)* daje socijalnu sliku kompleksnog društva na primjeru jedne etničke skupine u jednom izuzetno dinamičnom historijskom periodu. U svom metodološkom pristupu autor kroz hronologiju, faktografiju i prozopografiju, na temelju arhivske građe i drugih

izvora, donosi nove činjenice o tome kako je Muslimansko dobrotvorno društvo "Merhamet" tokom Drugog svjetskog rata najveći dio svojih aktivnosti ostvarilo u sferi humanitarnog rada i brige o izbjegličkoj populaciji. Mikrohistorija je danas sve popularnija grana historijske nauke jer omogućava da se detaljno istraže ekonomski, socijalni, kulturni i politički odnosi u malim sredinama. Upravo takav pristup vidimo u radu Nikole Perkovića *Poljoprivreda u karlovačkoj općini u vrijeme reformi u FNRJ (1960. – 1961.)*. Perković je kao uzorak za propitivanje efekata privrednih reformi u FNRJ uzeo općinu Karlovac i hronološki se ograničio samo na jednu godinu. Ovaj izvorni naučni rad je napisan na osnovi neobjavljenog arhivskog materijala, novinskih članaka i relevantne historiografske literature. Posljednji rad iz kategorije Članci i rasprave je rad iz oblasti historije umjetnosti čija je autorica Asja Mandić. Riječ je o članku *Destrukcija kao stimulans za nove oblike kreativnosti: Umjetnost i kultura u vrijeme opsade Sarajeva* koji donosi nove činjenice i zaključke o umjetnosti u ratu. Na temelju svojih istraživanja autorica je prezentirala kako su tokom četverogodišnje opsade Sarajeva, uništavanja grada u materijalnom, socijalnom i duhovnom smislu, kultura i umjetnost ne samo da je opstala, već je ostvarila svoj puni potencijal. Umjetnost se oslobodila prevladavajućih normi u samom kreativnom činu, u načinu prezentacije, odnosno izlaganja umjetničkog djela kao i odnosa prema publici. Ratna destruktivna mašinerija autore je prisilila da izađu iz ateljea, da se prilagode novonastaloj situaciji, ali isto tako ona je oslabila institucije i njihove normativne uloge, tj. stvorila pukotinu u kojoj se otvorio prostor za nove umjetničke i kustoske prakse.

Posljednje stranice časopisa rezervisane su za prikaze novih djela iz historiografije i srodnih nauka. U ovom broju su objavljena dva prikaza knjiga. Svoj osvrt na knjigu Alme Omanović-Veladžić *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao izvor za izučavanje kulturne historije Bosne i Hercegovine (Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo 2021)* dao je Amer Maslo. Druga knjiga objavljena je 2023. godine i predstavljena je kroz osvrt Omera Merzić. Riječ je o knjizi čiji je autor Marko Attila Hoare: *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni: Partizani i četnici, 1941–1943* (Dobra Knjiga, 2023).

Na kraju treba istaći da je broj koji se nalazi pred vama nastao kao rezultat saradnje domaćih i stranih stručnjaka. U procesu recenziranja učestvovalo je petnaest stručnjaka iz oblasti historije, historije umjetnosti i arheologije. Zahvaljujemo svim recenzentima koji su svojim sugestijama i komentarima značajno pridonijeli stručnom unapređivanju ove publikacije. Članovi Redakcije također

su aktivno sarađivali s uredništvom i time zasigurno utjecali na podizanje stručne kvalitete časopisa. Raduje nas što je Uprava fakulteta također prepoznala važnost časopisa *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*. Nedvojbeno bez institucionalne podrške ovaj broj časopisa ne bi mogao biti objavljen.

Glavna i odgovorna urednica
Prof. dr. Amra Šaćić Beća

**IZVORNI NAUČNI RADOVI,
PREGLEDNI NAUČNI RADOVI /
ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS,
REVIEW ARTICLES**

SALMEDIN MESIHOVIĆ*

Slučajevi Vistilije i Emilije Lepide, primjeri prožimanja seksa i visoke politike u ranom Principatu

Apstrakt

U vrijeme vladavine princepsa Tiberija, 19. i 20. god. n. e., desila su se dva procesa, Vistiliji i Emiliji Lepidi. Osnovna optužba je bila nedolično seksualno ponašanje i preljuba. Optuženice su pripadale visokoj rimskoj eliti. Vistilija je pokušala izbjeći zakonu o preljubi tako što bi izgubila status matrone i upisala se u prostitutke. Senat je to spriječio donošenjem odgovarajućeg zakona sa zabranom da se žene iz viteških familija bave prostitucijom. Emilija Lepida se našla na udaru bivšeg ljubomornog supruga, a pored preljube, optužena je i za niz drugih prestupa. Ovaj proces je izazvao značajnu pažnju javnosti u Rimu, a u njega se aktivno bio uključio i sam princeps. Tiberije je podržavao Kvinirija, bivšeg supruga optuženice. Emiliju Lepidu je branio brat, a imala je i značajnu podršku žena iz tadašnje elite. Međutim, u toku procesa je dokazana njena preljuba. Obje žene su kažnjene progonstvom iz Rima.

Ključne riječi: Rim, Principat, seks, preljub, politika, sudski procesi, rimsko pravo.

Abstract

During the reign of princeps Tiberius, 19th and 20th year AD. two judicial cases took place: "case Vistilia" and "case Aemilia Lepida". The basic charge of both cases was sexual misconduct and adultery. The accused women belonged to the high Roman elite. Vistilia tried to evade the adultery law by losing her status as a matron and enrolling in prostitutes. The Senate prevented this by passing a corresponding law prohibiting women from knightly families from engaging in prostitution. Aemilia Lepida was attacked by her jealous ex-husband, and in addition to adultery, she was also accused of a number of other crimes. This process attracted considerable public attention in Rome, and the princeps himself was actively involved in it. Tiberius supported Quirinius, the accused's ex-husband. Aemilia Lepida was defended by her brother, and she also had significant support from women from roman elite. However, during the process, her adultery was proven. Both women were punished by exile from Rome.

Keywords: Rome, Principate, sex, adultery, politics, judicial cases, Roman law.

* Salmedin Mesihović, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: salmedin.mesihovic@ff.unsa.ba.

Prvo postrepublikansko doba sa princepsima iz julijevsko-klaudijevske dinastije, u odnosu na sve druge periode povijesti rimskog svijeta najviše je obilježeno međusobnim prožimanjem ljubavi i seksa sa visokom politikom.¹ I to se dešava upravo u razdoblju za koje se može reći da emitira različite, ako ne i kontradiktorne, nekad i licemjerne poruke, nastojanja, agende i ponašanja po fenomenima odnosa prema seksualnosti, požudi ili ljubavnim vezama ili bar emocionalnoj i fizičkoj privlačnosti. Na jednoj strani tako imamo donošenje Augustovog² porodičnog zakonodavstva kojim se nastojalo u ove oblasti i načine življenja uvesti red i zakon sa pooštavanjem odredbi, što je dovelo do iznimno velikog broja procesa po optužbama za preljubništvo i raskalašenost, a, sa druge strane, razvio se nikad liberalniji, u pojedinim slučajevima i perverziji i nedopušteniji odnos prema seksualnosti i prepuštanju seksualnoj požudi, i to pogotovu među tadašnjom elitom (senatorima, vitezovima, provincijskim i municipalnim elitama). Naravno, u tim decenijama uspostave jednog sasvim novog političkog sustava Principata zasnovanog na prvenstvu u vlasti samo jednog čovjeka, i to u doživotnom mandatu, i u takvoj neobičnoj konstelaciji odnosa između moralističkog i porodičnog zakonodavstva na jednoj strani i sve veće seksualne slobode i ljubavnih avantura, seks, preljubništvo i ljubavne veze postaju i moćno političko oruđe za diskreditacije, montirane procese i eliminiranje iz javnog života onih koji smetaju nekome, nečijim planovima ili karijeri. Uz to, za ovaj period dostupna izvorna građa (posebice narativi Tacita, Svetonija i Kasija Diona) nudi dostatan nivo informacija, upravo za našu izučavanu tematiku odnosa seksa i politike tijekom povijesti ljudskih vrsta. Historičari klasično civilizacijske epohe se nisu ni ustručavali u predstavljanju ljubavnih i seksualnih priča nepodopština, pa i perverzija koje bi i po ondašnjim zakonima bile smatrane kriminalom. Za razliku od njih, historičari kasnijih epoha se kao po pravilu značajno sudržavaju od ovakvih opisa i tematika.

¹ Bračne i ljubavne i seksualne veze su inače kroz sve periode rimske historije bile u službi i političkih, društvenih, ekonomskih procesa i interesa, koji su, zbog fokusa tadašnje historiografije, ponajviše poznati kroz prizmu sklapanja političkih i familijarskih saveza unutar elite.

² Prvi princeps Rimske države. August (živio 23. IX. 63. god. p. n. e. – 19. VIII. 14. god. n. e.) vladao je od 16. I. 27. god. p. n. e. do 19. VIII. 14. god. n. e. Po rođenju se zvao *Caius Octavius Thurinus*, od usinovljenja od Julija Cezara 44. god. p. n. e. nosio je ime *Caius Iulius Caesar*, dok mu se u javnosti dodavalo i *Octavianus*. Moderni i postmoderni historičari koriste imenski izraz Oktavijan (u odgovarajućim jezičkim oblicima na različitim govornim jezicima) referirajući se na njega za period od 44. do 27. god. p. n. e. Od I. sporazuma sa Senatom i oficijelnog uvođenja principata u januaru 27. god. p. n. e. nosi naziv *Caius Iulius Caesar Augustus*. Koristio je i naziv *Imperator Caesar divi filius Augustus*. Moderni i postmoderni historičari koriste imenski izraz August (u odgovarajućim jezičkim oblicima na različitim govornim jezicima) referirajući se na njega za period od 27. god. p. n. e. pa do njegove smrti 14. god. n. e.

I zahvaljujući klasično-civilizacijskom "neustručavanju" u opisivanju, analiziranju i predstavljaju seksualnosti i ljubavnih privlačnosti, i to na svim njihovim nivoima i formama i izražajima od onih naturalnih i normalnih pa do teških perverzija (i po ondašnjim običajima i shvatanjima) i onoga što ulazi u sferu kriminaliteta (po ondašnjim zakonima), raspolaže se i sa znatnim brojem takvih istinitih, apokrifnih ili i propagandnih opisnih dešavanja koja su činili junaci njihovih narativnih djela ili koja bi se događala njima. Kada bi se sve navedeno nastojalo sabrati i kritički analizirati i razlučivati, i onda znanstveno i metodološki sintetizirati, i to samo za doba vladavine Julijevaca-Klaudijevaca i samo ograničeno na najuži krug najviše elite, dobila bi se jedna iznimno zanimljiva, ali i više nego obimna studija. Zato smo se odlučili samo za dva slučaja na osnovi kojih bismo pokušali u ovom radu predstaviti tu iznimnu isprepletenost odnosa seksa sa visokom politikom u okvirima institucionalno zakonskog stanja i interesa u okriljima rimske elite. Oba slučaja se mogu promatrati i kroz prizmu politike princepsa Tiberija³ koji je nastavio strogu "moralističku" politiku svoga prethodnika.⁴

Slučaj Vistilije

Po Tacitu (Anali, 2. 85) slučaj Vistilije se desio 19. god. n. e. u godini konzula Marka Junija Silana Torkvata (*Manius Iunius Silanus Torquatus*) i Lucija Norbana Balba (*Lucius Norbanus Balbus*), i o tome je zapisao sljedeće: *Eodem anno gravibus senatus decretis libido feminarum coercita cautumque ne quaestum corpore faceret cui avus aut pater aut maritus eques Romanus fuisset. nam Vistilia praetoria familia genita licentiam stupri apud aedilis vulgaverat, more inter veteres recepto, qui satis poenarum adversum impudicas in ipsa professione flagitii credebant. exactum et a Titidio Labeone Vistiliae marito cur in uxore delicti manifesta ultionem legis omisisset. atque illo praetendente sexaginta dies ad consultandum datos necdum praeterisse, satis visum de Vistilia statuere; eaque*

³ Tiberije (16. XI. 42. god. p. n. e. – 16. III. 37. god. n. e.) vladao je od 18. IX. 14. do 16. III. 37. god. n. e. Po rođenju se zvao *Tiberius Claudius Nero*, od 4. god. n. e. (usvajanja od Augusta) *Tiberius Iulius Caesar*, a kao čelni čovjek Rimske države *Tiberius Iulius Caesar Augustus*.

⁴ Kako se ne bi stekao pogrešan utisak poradi ograničenosti prezentacije, jedino u dva slučaja potrebno je naglasiti da je samo u dostupnim literarnim izvorima poznato na stotine takvih slučajeva, da su intenzivni procesi na osnovi prekršaja i krivice po augustovskim porodičnim zakonima počeli još u vrijeme princepsa Augusta i da nije postojala rodna diskriminacija po optužbama i kaznama, u istoj su mjeri prolazili i muški i ženski okrivljenici.

in insulam Seriphon abdita est. ("Iste te godine, strogim senatskim odlukama suzbijena je raskalašenost žena. Ženama čiji je djed ili otac ili suprug bio rimski vitez zabranjeno je da se podaju za novac. Naime, izvjesna Vistilija, porijeklom iz pretorske familije, izjavila je pred edilima da ima prava da se prostituiše prema onom starom običaju koji počiva na shvatanju da je već i samo javno priznanje poroka dovoljna kazna za bestidne žene. Vistilijin suprug, Titidije Labeon, morao je također da odgovara zato što nije tražio zakonsku odmazdu kada je krivica njegove supruge bila dokazana. On se pravdao time što još nije prošlo vrijeme od 60 dana koje mu je zakon davao za razmišljanje. Senat se zadovoljio time da osudi Vistiliju, i ona bude protjerana na otok Serif.")

Plebejski *gens Vistilia* ili *Vestilia* je moguće umbrijskog porijekla.⁵ Tek na samom početku principatskog sustava pojavljuju se pojedini njegovi predstavnici među rimskom visokom elitom. Vistilija⁶, spomenuta u Tacitovom podatku je moguće bila kćerka Seksta Vistilija (*Sextus Vistilius*), jer je, na osnovi dostupne izvorne građe, bio jedini iz vistilijskog roda za kojeg je poznato da je obnašao pretorsku funkciju. Sekst Vistilije je bio blizak prijatelj Druza Starijeg⁷, koji je bio sin Livije⁸ i mlađi brat Tiberija.⁹ Zbog toga je bio uvršten i u *cohors*

⁵ Syme 1949, 16–17.

⁶ PIR III, 490: VISTILIA, *praetoria familia genita (fortasse filia eius qui praecedit)*, Titedio Labeoni nupta, cum a. p. Chr. 19 *lenocinium apud aediles professa esset, in insulam Seriphon ablegata* Tac. *Ann.* 2, PWRE, 1974, Supp. XIV, col. 910 – 911: Vistilia. Sie stammt aus prätorischer Familie und war wohl die Tochter des Sex. Vistilius Nr. 1. Sie war mit Titidius Labeo, einem römischen Ritter, verheiratet. 19 n. Chr. deklarierte sie sich bei den Ädilen als Dirne, um so der Bestrafung, die für derartiges Verhalten von Personen aus den höheren Ständen drohte, zu entgehen. Vor dem Senat klagte man sie jedoch an, und trotz des Versiches ihres Gatten, sie zu schützen, wurde sie auf die Insel Seriphos verbannt, Tac. *Ann.* 2. 85, 1ff.

⁷ *Nero Claudius Drusus Germanicus*, živio od 38. do 9. god. p. n. e.

⁸ *Livia Drusilla*, živjela od 30. l. 59. god. p. n. e. do 29. god. n. e. Nakon formalne adopcije u julijevski gens 14. god. n. e. poznata je bila kao *Lulia Augusta*.

⁹ O njemu Tacit u Analima (6.9) navodi sljedeće: *Secutae dehinc Tiberii litterae in Sex. Vistilium praetorium, quem Druso fratri percarum in cohortem suam transtulerat. causa offensionis Vistilio fuit, seu composuerat quaedam in Gaium Caesarem ut impudicum, sive ficto habita fides. atque ob id convictu principis prohibitus cum senili manu ferrum temptavisset, obligat venas; precatus que per codicillos, immitti rescripto venas resolvit.* ("Stiglo je zatim Tiberijevo pismo protiv Seksta Vistilija, bivšeg pretora, koga je brat Druz neobično volio, pa ga je Tiberije stoga prebacio u svoju kohortu. Razlog zbog koga je Vistilije pao u nemilost bio je ili taj što je stvarno napisao neke stihove protiv Gaja Cezara / Kaligule op. S. M. /, na račun njegove raskalašenosti, ili što je Cezar poklonio vjeru izmišljotinama. Princeps mu stoga zabrani pristup svome stolu. On pokuša da drhtavom staračkom rukom presiječe sebi vene, ali ih ponovo veže. Pismom zamoli za milost, dobije oštar odgovor, i ponovo otvori vene.") Smith 1867, Tom III, 1249; PIR III, 489; PWRE, 1974, Supp. XIV, col. 910.

Kaligula (31. VIII. 12. – 24. I. 41. god. n. e.) vladao je od 16. III. 37. god. do 24. I. 41. god. n. e. Po rođenju se zvao *Caius Iulius Caesar Germanicus*, a kao princeps *Caius Iulius Caesar Augustus Germanicus*.

amicorum ("društvo prijatelja") samog Tiberija. Sekst Vistilije je samoubistvo izvršio 32. god. n. e. za konzula *ordinarii* Gneja Domicija Ahenobarba (*Cn. Domitius Ahenobarbus*) i Lucija Aruncija Kamila Skribonijana (*Lucius Arruntius Camillus Scribonianus*).¹⁰ Sekstova sestra je moguće bila i Vistilija, poznata po tome što je imala sedmero djece od šest različitih supruga, svih iz redova elite i istaknutih državnih funkcionera. Neka njena djeca i unučad su postigla visoke državne karijere, a jedna kćerka i jedna unuka su postale i supruge princepsa.¹¹ Ako je Sekst Vistilije bio otac, a tetka ona Vistilija poznata po svojim roditeljstvi- ma, naša Vistilija je u toj drugoj deceniji nove ere bila pripadnica elite i poznata osoba u visokim krugovima tadašnjeg rimskog društva. Takva društvena pozicija Vistilije je uvjetovala i brak sa Titidijem Labeonom. Moguće je da je ovaj Titidije Labeon isti onaj kojega spominje Plinije Stariji kao pretora, provincijskog namjesnika i slikara koji je umro u dubokoj starosti.¹² U slučaju da je starija Vistilija bila tetka našoj Vistiliji, onda bi njeni prvi rođaci bili, između ostalih, i Milonija Cezonija (*Milonia Caesonia*), posljednja supruga narednog princepsa Kaligule, Publije Pomponije Sekund (*Publius Pomponius Secundus*, konzul sufekt u 44. god. n. e.), Kvint Pomponije Sekund (*Quintus Pomponius Secundus*, konzul sufekt u 41. god. n. e.), Publije Suilije Ruf (*Publius Suillius Rufus*, konzul sufekt u 41. god. n. e.) i čuveni rimski vojskovođa Gnej Domicije Korbul (*Gnaeus Domitius Corbulo*, konzul sufekt u 39. god. n. e., živio od 7. do 67. god. n. e.).¹³ U vrijeme procesa našoj Vistiliji, svi ovi njeni mogući rođaci, sa kasnijim visokim karijerama, još uvijek su bili ili djeca ili u adolescenciji.

Sudeći po informacijama, i načinu njihovog izlaganja, iz Tacitovog podatka, Titidije i Vistilija su imali ono što bi se danas zvalo "otvoreni brak". Vistilija se zato upuštala u seksualne avanture (možda i u ljubavnu vezu), a to je Titidije ili

¹⁰ Tac. *Ann.* 6. 1

¹¹ Plin. *NH.* 7. 39; PIR III, 491; Syme 1970, 30–31; PWRE, 1974, Supp. XIV, col. 911; Lindsay 1995, 4; Vervaet, 2000.

¹² Plin. *NH.* 35. 20: *parvis gloriabatur tabellis extinctus nuper in longa senecta Titedius Labeo praetorius, etiam proconsulatu provinciae Narbonensis functus, sed ea re inrisa etiam contumeliae erat.* ("Titidije Labeon, osoba pretorijanskog ranga, koji je ranije bio prokonzul provincije Gallia Narbonensis, i koji je nedavno umro u vrlo poodmakloj dobi, znao se ponositi malim slikama koje je izrađivao, ali to mu je samo uzrokovalo ismijavanje i podrugivanje.") Smith 1867, II, 695; PIR III, 185; PWRE, 1937, VI A. 2, col. 1536–1537.

¹³ Najmlađa Korbulova kćerka je bila Domicija Longina (*Domitius Longinus*, živjela od cca. 50–55. do cca. 126–130. god. n. e.), supruga princepsa Domicijana.

Domicijan (24. X. 51. – 18. IX. 96. god. n. e.), vladao je od 14. IX. 81. do 18. IX. 96. god. n. e. Po rođenju pa do 69. god. n. e. se zvao *Titus Flavius Domitianus*, od 69. do preuzimanja princepske časti *Titus Flavius Caesar Domitianus*, a otada *Titus Flavius Caesar Domitianus Augustus*.

znao i prešutno odobravao ili se pravio da ne zna. Način Titidionovog opravdavanja sebe jer ništa nije učinio po pitanju preljuba njegove supruge, upravo dokazuje tvrdnje iznesene u prethodnoj rečenici. Sam Titidije je kao neshvaćeni umjetnik, možda imao više razumijevanja za seksualne i ljubavne slobode svoje supruge, a moguće je da ih je i sam primjenjivao. To što je smatrala da se treba upisati u oficijelni registar prostitutki, ukazivalo bi na to da je Vistilija imala veći broj seksualnih partnera dok je bila u braku sa Titidijem.

Međutim, problem za Vistiliju, i pored eventualne prešutnosti supruga, predstavljalo je augustovsko porodično zakonodavstvo, posebice *Lex Iulia de adulteriis coercendis* iz 17. god. p. n. e. Ovim zakonom se nastojalo, ukoliko je to moguće, u većoj mjeri zaštititi instituciju braka rimskih građana od svih onih formi vanbračnih seksualnih veza koje su smatrane neprihvatljivim, posebno od preljube. Prije donošenja *Lex Iulia de adulteriis coercendis*, sankcioniranje lošeg seksualnog ponašanja bilo je općenito prepušteno privatnoj sferi odlučivanja.¹⁴ Po Augustovskom zakonu o preljubi, sankcija propisana za dokazanu i presuđenu krivicu bilo je progonoštvo, a oni koji počinili takav akt bili bi poslani na različite otoke (*dummodo in diversas insulas relegentur*), dijelovi njihovih imovina bili bi konfiscirani, očevima bi bilo dozvoljeno da ubiju kćerke i njihove partnere u preljubi, muževi bi mogli ubiti preljubnice svojih supruga pod posebnim okolnostima i zahtijevano je od njih da se razvedu od preljubničke supruge. Kao što se može primijetiti, odredbe Augustovskog zakona o preljubi su bile oštre, ali i pored toga, seksualne i ljubavne avanture su prosto cvjetale među vjenčanim

¹⁴ Donošenje ovog zakona treba kontekstualno promatrati zajedno sa nešto ranije (18. god. p. n. e.) donijetim *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, kojim se zahtijevalo od svih rimskih građana da stupaju u zakonski reguliranu bračnu vezu, te općenito sa augustovskim porodičnim zakonodavstvom. Pored *Lex Iulia de adulteriis coercendis* i *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, augustovski zakonodavno-moralistički zakonodavni paket se sastojao i od *Lex Papia Poppaea*, donesenog znatno kasnije (9. god. n. e.) i kojim se nastojalo promovirati dobivanje biološke djece i diskriminiralo one koji nemaju djecu. August je ustanovio i "Pravo tri ili četiri djeteta" (*Ius trium vel quattuor liberorum*), odnosno privilegije koje su dobijali ingenui koji su imali najmanje troje biološke djece i oslobođenici sa najmanje četvero biološke djece. August je inače dosta i vremena i energije posvetio upravo pitanju reguliranja i unapređenja rimske familije kao bitne institucije i države i društva i povećanju nataliteta, posebice u redovima senatora i vitezova. Na prijedlog Tiberija, 20. god. n. e. su usvojene modifikacije *Lex Papia Poppaea*, kako bi se se pooštrile kazne protiv neženja i povećali javni prihodi (Tac. *Ann.* 3. 25). Neke od odredbi ovog zakonodavstva npr. *Lex Papia Poppaea* je derogirao princeps Klaudije (Suet. *Cla.* 19. 23). O porodičnom zakonodavstvu Augusta v. Suet. *Aug.* 34; Berger 1953, 530; 553–554; 557; McGinn 1992; Deline 2009; McGinn 2003, 140–215; Mesihović 2020, 77–82.

Klaudije (živio od 1. VIII. 10. p. n. e. – 13. X. 54. god. n. e.) je vladao od 24. I. 41. do 13. X. 54. god. n. e. Po rođenju se zvao *Tiberius Claudius Drusus*, od 4. god. n. e. *Tiberius Claudius Nero Germanicus*, da bi dolaskom na čelno mjesto Rimske države nosio ime *Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus*.

osobama u redovima senatorskog i viteškog sloja u julijevsko-klaudijevskom periodu, uključujući i vladajuću familiju. Problem za Vistiliju je bio u tome što je nije morao prijaviti samo suprug ili neki drugi bliski srodnik, nego bilo ko odgovarajućeg društvenog ranga. A upravo to se i desilo. Dostupna izvorna građa ne otkriva ime onoga (ili onih) koji je oficijelno podigao tužbu po Augustovom zakonu o preljubi.

Kako bi izmakla procesuiranju po ovom zakonu, Vistilija je odlučila da se prikaže prostitutkom, a ne matronom. Ovom pravnom začkoljicom se na nju ne bi odnosile stroge sankcije zakona. To je ona i javno izjavila pred edilima, dodavši da je jedina njena kazna, prema starom običaju još iz vremena stare Republike, to što je već javno priznala da je prostitutka. Ovo je jedna zanimljiva mogućnost, koja bi omogućila Vistiliji ne samo ostanak u Rimu i očuvanje svoje pune imovine, nego i nastavak, sada u još slobodnijoj atmosferi, seksualnih i ljubavnih provoda. Ovakav Vistilijin postupak ujedno pokazuje kako su seksualne slobode bile raširene u Rimu prvih decenija Principata, i da se to nije više smatralo previše društveno bestidnim i sramotnim. Zato se Vistilija i nije ustručavala da iskoristi rupu u zakonodavstvu i neki arhaični običaj da izbjegne sudski proces i kažnjavanje, jer to što bi se "ispisala" iz matrona, a "upisala" u prostitutke, za nju je bila (znatno) manja šteta nego da se čvrsto drži matronstva i eventualno izloži progonstvu i konfiskacijama imovine. U periodima rimske povijesti, kada su moralne i vrijednosne norme bile drugačije, ovaj običaj po kojem je "i samo javno priznanje poroka dovoljna kazna za bestidne žene" itekako je imao smisla. Tu bi takva osoba bila potpuno ostrakizirana iz društva, i to bi bila snažna i djelotvorna kazna, ali u promijenjenim moralno-vrijednosnim uvjetima posljednjih decenija Kasne Republike i ranoga Principata to više nije bio slučaj.¹⁵ I zato nije samo Vistilija nastojala da koristeći ovu mogućnost održava svoj način života, bez da bude izložena kaznama po augustovskim porodičnim i moralističkim zakonima, nego i druge žene i muškarci. Zapis o tome je ostavio Svetonije u svome životopisu princepsa Tiberija (35): *Matronas prostratae pudicitiae, quibus accusator publicus deesset, ut propinqui more maiorum de communi*

¹⁵ Ovakvo novo stanje duha na najbolji način bi reflektirali sljedeći Ovidijevi stihovi iz njegovog djela "Ljubavne vještine" (3. 121–122; 127–128): *Prisca iuvent alios: ego me nunc denique natum / Gratulor: haec aetas moribus apta meis./.....Sed quia cultus adest, nec nostros mansit in annos / Rusticitas, priscis illa superstes avis.* ("Neka drugi slave ta drevna vremena, ja sam zadovoljan što sam rođen u ovim. Smatram da bolje odgovaraju mojim ukusima... nego zato što uživamo u pogodnostima života i zato što oni grubi i neotesani načini, koji su karakterizirali naše pretke, nisu izdržali do naših dana.")

sententia coercerent auctor fuit. Eq(uiti) R(omano) iuris iurandi gratiam fecit, uxorem in stupro generi compertam dimitteret, quam se numquam repudiaturum ante iurauerat. Feminae famosae, ut ad evitandas legum poenas iure ac dignitate matronali exoluerentur, lenocinium profiteri coeperant, et ex iuventute utriusque ordinis profligatissimus quisque, quominus in opera scaenae harenaeque edenda senatus consulto teneretur, famosi iudicii notam sponte subibant; eos easque omnes, ne quod refugium in tali fraude cuiquam esset, exilio adfecit. ("Za udate žene koje su vodile nemoralan život, a protiv kojih ne bi nastupio javni tužitelj, odredio je da ih po starom običaju kazne rođaci na temelju zajedničke osude. Jednoga rimskog viteza riješio je zakletve kako bi mogao otpustiti svoju ženu, koju je zatekao u preljubu sa zetom, premda joj se prije zakleo da je neće nikada otpustiti. Pokvarene žene, da bi izbjegle zakonskim kaznama, počele su se prijavljivati vlastima kao prostitutke, da bi time izgubile pravo i dostojanstvo matrone. Najrazvratniji mladići senatorskog i viteškog staleža dragovoljno su se podvrgavali sramotnoj osudi časnoga suda, da ih ne bi senatski zaključak priječio da nastupaju na pozornici ili u areni. Sve je takve žene i mladiće Tiberije kaznio progonstvom, da niko više ne bi pribjegavao takvoj prevari.")

U tadašnjem rimskom društvu, bolje rečeno, među njegovom elitom, vladalo je takvo stanje da društveni status i ugled više nisu imali ni približno takvo značenje niti snagu kao u ranijim povijesnim periodima. Kako bi nastavile na već naviknuti način života seksualne i ljubavne rasonode, žene iz elite nisu smatrale nekom prevelikom štetom ako bi u tom slučaju gubile status, pravo i dostojanstvo matrone. Slično izvrgavanje zakona su činili i muškarci kojih se nisu ticala ni osude, kako bi mogli nastaviti činiti ono što žele. Kako bi se suzbilo ovakvo ponašanje i izigravanje zakona, za koje su August i njegov nasljednik Tiberije (koji se kasnije, u svojoj starosti, pokazao kao najveći seksualni pervertit i prestupnik svoga doba¹⁶) smatrali da narušava dostojanstvo senatorskog i viteškog redova, donesen je zakon po kojem je ženama, ako je otac ili suprug bio rimski vitez, zabranjeno prostituisanje.

U toku procesa Vistiliji, njen suprug Titidije Labeon bio je u nezavidnoj poziciji upravo zbog njezine odbrane i nastojanja da se nađe pod reprekusijama zakona. Ako je suprug znao za preljubu, a ne bi ništa učinio, mogao se suočiti i da sam bude optužen za *lenocinium*, tj. da je neka vrsta makroa. Ipak Titidije Labeon je uspio pronaći stavku koja mu je omogućila odbranu, pa je uspio da

¹⁶ Tac. *Ann.* 6. 7; Suet. *Tib.* 42–45.

izbjegne kažnjavanje "zbog nečinjenja". Vistilija je osuđena na progonstvo na egejski otok Serif (Σέριφος), na zapadu Kiklada, poznat iz starogrčke mitologije kao mjesto gdje su iz mora spašeni Danaja i njen tek rođeni sin Persej. Dalja sudbina Vistilije je, na osnovi dostupnih vrela, nepoznata.

Slučaj Emilije Lepide

Već naredne godine, za konzula *ordinarii* Marka Valerija Mesale (*Marcus Valerius Messala*) i Marka Aurelija Kote Maksima Mesalina (*Marcus Aurelius Cotta Maximus Messalinus*) 20. god. n. e. desio se ozbiljniji slučaj u kojem je optužena Emilija Lepida, žena iz samoga vrha tadašnje rimske elite.¹⁷ O tome je Tacit u Analima (3. 22–23) zapisao sljedeće: *At Romae Lepida, cui super Aemiliorum decus L. Sulla et Cn. Pompeius proavi erant, defertur simulavisse partum ex P. Quirinio divite atque orbo. adiciebantur adulteria venena quaesitumque per Chaldaeos in domum Caesaris, defendente ream Manio Lepido fratre. Quirinius post dictum repudium ad huc infensus quamvis infami ac nocenti miserationem addiderat. haud facile quis dispexerit illa in cognitione mentem principis: adeo vertit ac miscuit irae et clementiae signa. deprecatus primo senatum ne maiestatis crimina tractarentur, mox M. Servilium e consularibus aliosque testis inlexit ad proferenda quae velut reicere voluerat. idemque servos Lepidae, cum militari custodia haberentur, transtulit ad consules neque per tormenta interrogari passus est de iis quae ad domum suam pertinerent. exemit etiam Drusum consulem designatum dicendae primo loco sententiae; quod alii civile rebantur, ne ceteris adsentiendi necessitas fieret, quidam ad saevitiam trahebant: neque enim cessurum nisi damnandi officio. Lepida ludorum diebus qui cognitionem inter venerant theatrum cum claris feminis ingressa, lamentatione flebili maiores suos ciens ipsumque Pompeium, cuius ea monimenta et adstantes imagines visebantur, tantum misericordiae permovit ut effusi in lacrimas saeva et detestanda Quirinio clamitarent, cuius senectae atque orbitati et obscurissimae domui destinata quondam uxor L. Caesari ac divo Augusto nurus dederetur. dein tormentis servorum patefacta sunt flagitia itumque in sententiam Rubelli Blandi a quo aqua atque igni arcebatur. huic Drusus adsensit quamquam alii mitius censuissent. mox Scauro, qui filiam ex ea genuerat, datum ne bona publicarentur. tum demum aperuit Tiberius compertum sibi etiam ex P. Quirinii servis veneno eum a Lepida*

¹⁷ O navedenom slučaju zanimljiv osvrt je dao i Townend 1962.

petitum. ("Lepida, iz slavne porodice Emilija, uz to praunuka Lucija Sule i Gneja Pompeja, bude optužena u Rimu što je podmetnula Publiju Kviriniju, bogatašu bez djece, da je otac njenog djeteta. Optužena je i zbog preljube, trovanja, dalje, što je tražila savjet kod haldejskih astrologa protiv carske porodice. Odbrane se prihvatio njen brat Manije Lepid. Kvirinije je i poslije razvoda progonio Lepidu svojom mržnjom, i ljudi su je zato sažalijevali, mada je bila na zlu glasu i kriva. Teško je bilo proniknuti šta stvarno misli princeps o ovom procesu, toliko je izvodio, i bio čas ljut, čas blag. Najprije je zamolio Senat da ne raspravlja po tužbi prema *Lex maiestas* („Zakon uvredi veličanstva“)¹⁸, a zatim je naveo bivšeg konzula Marka Servilija i druge svjedoke da govore upravo o tim tačkama optužbe, za koje se pretvarao da želi da ih skine sa dnevnog reda. Lepidine robove, koji su se nalazili pod vojnom stražom, predao je konzulima i zabranio da ih ispituju na mukama o onim tačkama optužbe koje su se ticale carske porodice. Druza¹⁹, designiranog konzula, oslobodio je obaveze da prvi izloži svoje mišljenje. Jedni su to smatrali gestom uviđavnosti, da ostali ne bi morali poći za njegovim mišljenjem, dok su drugi vidjeli u tome dokaz njegove pristrasnosti. Druz se ne bi odrekao svog prvenstva da njegova dužnost nije bila da izrekne presudu. Za vrijeme svečanosti, zbog kojih je istraga odložena, Lepida se pojavi u teatru okružena otmjenim matronama. Plačući da se čovjeku srce para, dozivala je svoje pretke, i samog Pompeja koji je podigao taj teatar i čije su statue stajale okolo. Sažaljenje preplavi prisutne, briznuše u plač, začuše se grdnje i prokletstva protiv Kvirinija, tog starca bez djece iz neugledne porodice. Njemu je trebalo žrtovati onu koja je nekada bila namijenjena Luciju Cezaru za suprugu, božanskom Augustu za snahu. Ali robovi pod mukama otkriše njene skandale, i Senat se pridruži prijedlogu Rubelija Blanda da bude osuđena na progonstvo. I Druz je glasao za to, mada su neki predlagali blažu kaznu. Iz obzira prema Skauru, koji je imao kćerku sa njom, njena imovina nije konfiscirana. Tek tada otkrije Tiberije da je saznao, od Kvirinijevih robova, o njenim pokušajima da otruje svoga supruga.")

O ovom slučaju je Svetonije u životopisu princepsa Tiberije (49) ostavio znatno šturiji zapis: *condemnatam et generosissimam feminam Lepidam in gratiam Quirini consularis praediuitis et orbi, qui dimissam eam e matrimonio post vicen-*

¹⁸ O *Lex maiestas* v. Berger 1953, 418; 547; 554; Mesihović 2020, 269–270.

¹⁹ Sin princepsa Tiberija i njegove prve supruge Vipsanije Agripine. Živio od 7. X. 14. god. p. n. e. do 14. IX. 23. god. n. e. Po rođenju se zvao *Nero Claudius Drusus*, a nakon adoptiranja njegovog oca od strane Augusta, zvao se *Drusus Iulius Caesar*.

simum annum veneni olim in se comparati argueba ("Dao je osuditi i Lepidu, vrlo uglednu ženu, da zadovolji bivšem konzularu Kviriniju, vrlo bogatu čovjeku bez djece, koji se od nje rastavio i poslije dvadeset je godina optužio da ga je jednom pokušala otrovati.")

Naša Emilija Lepida²⁰ je po agnatskoj liniji pripadala jednoj od onih preostalih starinskih nobilskih familija, koja je stoljećima Republici darivala neke od najvažnijih državnika, političara, vojskovođa i uglednika.²¹ Po toj agnatskoj liniji, njen djed je bio čuveni triumvir i kasnije samo vrhovni svećenik (*pontifex maximus*) Marko Emilije Lepid (*Marcus Aemilius Lepidus Minor*), baka Junija Druga (*Iunia Secunda*) je bila polusestra Marka Junija Bruta, jednog od vođa atentata na Julija Cezara na martovske ide 44. god. p. n. e. Brat "heroine" ovog slučaja je bio Manije Emilije Lepid (*Manius Aemilius Lepidus*), konzul *ordinarius* za 11. god. n. e.²² Po kognatskoj liniji je njena baka bila Pompeja, kćerka prvog triumvira Pompeja Velikog²³, a djed Faust Kornelije Sula, sin optimatskog diktatora Lucija Kornelija Sule²⁴. Porijeklo nobilskije i tradicionalnije od bilo kog člana vladajuće,

²⁰ Smith 1867, II, 761, No 2: *The sister of M. Aemilius Lepidus, who was consul A. D. 11. [LEPIDUS, No. 25.] She was descended from L. Sulla and Cn. Pompey, and was at one time destined for the wife of L. Caesar, the grandson of Augustus. She was, however, subsequently married to P. Quirinus, who divorced her, and who, twenty years after the divorce, in A. D. 20, accused her of having falsely pretended to have had a son by him: at the same time she was charged with adultery, poisoning, and having consulted the Chaldaeans for the purpose of injuring the imperial family. Though she was a woman of abandoned character, her prosecution by her former husband excited much compassion among the people; but as Tiberius, notwithstanding his dissimulation, was evidently in favour of the prosecution, Lepida was condemned by the senate, and interdicted from fire and water.* (Tat. Ann. 3. 22, 23 ; Suet. Tib. 49.)

PWRE, 1894, I. 1-2, col. 592, No 170: (Aemilia) Lepida, Schwester von Nr. 63 (Tac. Ann. 3. 22), *cui super Aemiliorum decus* (väterlicherseits) *L. Sulla et Cn. Pompeius proavi erant* (wohl mütterlicherseits); *destinata quondam uxor L. Caesari ac divo Augusto murus* (Tac. Ann. 3. 22. 2:3). Dann Gattin des reichen Consulars P. Sulpicius Quirinius, jedoch bald wieder von ihm geschieden (ca. 3-5 n. Chr. Tac. 1. c. Suet. Tib. 49). Darauf mit Mam. Aemilius Scaurus (Nr. 139) verheiratet, von dem sie eine Tochter hatte (Tac. Ann. 3. 23), nichts desto weniger aber noch im J. 20 (*post vigesimum annum*, wie Suet. 1. e. etwas ungenau angiebt) von ihrem ersten Gatten verschiedener angeblicher Verbrechen angeklagt und trotz der Verteidigung durch ihren Bruder in den Bann gethan. Tac. Ann. 3. 22. 23. Suet. Tib. 49.

PIR I, 293: (AEMILIA) LEPIDA, soror M. Aemilii Lepidi (consulis a. 11 p. C), *cui super Aemiliorum decus L. Sulla et Cn. Pompeius proavi erant* Tac. Ann. 3, 22. *Filia igitur Q. Lepidi (consulis a. 733 = 21) et Corneliae, filiae Fausti Cornelii Sullae* (cf. Drumann II 509) *et Pompeiae. C. Caesari Augusti filio quondam uxor destinata, mox nupta P. Sulpicio Quirinio, dein post repudium ab eo dictum Mamerco Scauro, a. 20 a Quirinio rea facta relegata est.* Tac. Ann. 3, 22-23, Suet. Tib. 49.

Syme 1993, 151; 171.

²¹ O Emilijima Lepidima v. Smith 1867, II, 761-770; PWRE, 1894, I. 1-2, col. 543-593; PIR I, 208-301; OPEL I, 29-30; II, 23.

²² O njemu v. Smith 1867, II, 770, No 25; PWRE, 1894, I. 1-2, col. 551, No 63; PIR I, 242.

²³ *Gnaeus Pompeius Magnus*, živio od 29. IX. 106. god. p. n. e. do 28. IX. 48. god. p. n. e.

²⁴ *Lucius Cornelius Sulla Felix*, živio od 138. god. p. n. e. do 78. god. p. n. e.

princepske familije, ali koje je u sebi baštinilo i optimatsku frakciju i posljednji republikanizam. Emilija Lepida je, vjerojatno i zbog svoga porijekla, u mlađim danima bila zaručena za Lucija Cezara²⁵, biološkog unuka i adoptiranog sina Augusta. Drugi suprug joj je bio iznimno bogati i znatno stariji Publije Sulpicije Kvirinije (*Publius Sulpicius Quirinius*)²⁶, koji se uzdigao na fluktuativnoj hijerarhijskoj ljestvici rimskog svijeta iz do tada neistaknutije familije u red konzulara i senatorski rang.²⁷ Nekoliko godina kasnije Emilija Lepida i Kvirinije su se razveli, vjerojatno nešto prije njegovog odlaska na namjesničku dužnost u provinciju Siriju. Sudeći po Svetonijevom podatku da je Kvirinije tužbu "da ga je jednom pokušala otrovati" podigao protiv Emilije Lepide nakon 20 godina, njih dvoje su se oficijelno razišli početkom naše ere. Nakon razvoda Kvirinijem, Emilija Lepida je ušla u brak sa senatorom Mamerkom Emilijem Skaurom (*Mamercus*

²⁵ *Lucius Caesar*, sin Augustove kćerke Julije Starije i Augustovog najbližeg suradnika Marka Vipsanije Agripe. Živio od 17. god. p. n. e. do 20. VIII. 2. god. n. e.

²⁶ U jevrejskim vrelima se spominje kao *Κυρήνιος* (*Cyrenius*). Jevanđelje po Luki, 2:2-3; Joseph. *Antiq.* 18. 1.

²⁷ Namjesnik provincije Krete i Kirenajke (cca. 14. god. p. n. e.), gdje je pobijedio domorodačke Marmaride i Garamante (Flor. 2. 31), konzul *ordinarius* za 12. god. p. n. e., namjesnik maloazijske provincije Galatije gdje je pobijedio Homonade, savjetnik i pratitelj Gaja Cezara, biološkog unuka i adoptiranog sina Augusta, namjesnik provincije Sirije, u kojem svojstvu je naredio i provedbu popisa u Judeji (6. god. n. e.) čime se izazvalo nezadovoljstvo Jevreja. Njegova prva supruga je bila Klaudija Apija, od koje se razveo vjerojatno kako bi oženio Emiliju Lepidu. Kvirinije je uživao značajno povjerenje i kod Augusta i kod Tiberije. O tome kakvo je mišljenje o njemu imao Tiberije, svjedoči i laudacija koju je, po Tacitu (*Ann.* 3. 48), izrekao Tiberije na sjednici Senata nakon Kvirinijeve smrti 21. god. n. e.: *Sub idem tempus ut mors Sulpicii Quirini publicis exequiis frequentaretur petivit a senatu. nihil ad veterem et patriciam Sulpiciorum familiam Quirinius pertinuit, ortus apud municipium Lanuvium: sed impiger militiae et acribus ministeriis consulatum sub divo Augusto, mox expugnatis per Ciliciam Homonadensium castellis insignia triumphii adeptus, datusque rector G. Caesari Armeniam optinenti. Tiberium quoque Rhodi agentem coluerat: quod tunc patefecit in senatu, laudatis in se officiis et incusato M. Lollio, quem auctorem Gaius Caesari pravitatis et discordiarum arguebat. sed ceteris haud laeta memoria Quirini erat ob intenta, ut memoravi, Lepidae pericula sordidamque et praepotentem senectam.* ("Oprilike u isto vrijeme zatraži Tiberije od Senata da se Sulpicije Kvirinije sahrani o državnom trošku. Ovaj Sulpicije, rođen u blizini grada Lanuvija, nije imao nikakve veze sa starom patricijskom familijom Sulpicija. Ali bio je vrstan vojnik i njegovo zalaganje u službi donijelo mu je konzulat pod božanskim Augustom. Potom je dobio trijumfalne insignije zato što je osvojio i razorio utvrđenja Homonada u Kilikiji. Bio je dalje određen za savjetnika Gaju Cezaru kada je ovaj dobio na upravu Jermeniju. Prema Tiberiju, dok je boravio na Rodosu, odnosio se sa puno pažnje. Tiberije sada iznese to u Senatu, oda priznanje Kviriniju za usluge koje je njemu, Tiberiju, učinio, a krivicu za nedolično i neprijateljsko ponašanje Gaja Cezara baci na Marka Lolija. Ostali nisu zadržali Kvirinija u lijepoj uspomeni zato što je, kako sam pomenuo, Lepidu uvalio u nesreću i zato što je u starosti bio pogan i razmetljiv.")

O njemu v. Smith 1867, III, 638; PIR III, 732; PWRE, 1931, IV A. 1, col. 822-843, No 90.

Caius Caesar, sin Augustove kćerke Julije Starije i Augustovog najbližeg suradnika Marka Vipsanije Agripe. Živio od 20. god. p. n. e. do 21. II. 4. god. n. e.

Aemilius Scaurus)²⁸ sa kojim je imala kćerku. I od njega se razvela u nepoznato vrijeme.

Slučaj Emilije Lepide nudi zaplet u kojem se prelamaju optužbe za podmetanje djeteta drugome, skandaloznu raskalašenost i preljubništvo, trovanje ili bar pokušaji trovanja i za "uvredu veličanstva" i istovremeno prožimaju sa najvišim slojem rimskog tadašnjeg društva i njihovim međusobnim razmiricama, čestim vjenčanjima i razvodima jedne te iste osobe, javnim predstavama bogatih osoba sa starinskim i uglednim porijeklom sa ciljem "igranja na emocionalnu kartu" mase, procesom koji se odvija pred svjetlima javnosti. Sve to odvija pod koprenom moralističkih vertikala i priča, sveprisutnog licemjerja i podilaženja vlasti, zasnivano pod okriljem augustovskog porodičnog zakonodavstva, rodnim odnosima, političkog manipuliranja i usmjeravano trenutnim političkim i osobnim interesima princepsa Tiberija. To je nešto što bi itekako poželjeli i postmoderni tabloidni i senzacionalistički mediji. Kombiniranje seksa i najviše politike je najbolji afrodizijak za uzbuđivanje i preuzimanje pažnje javnosti, kako tada, tako i danas.

Optužba protiv Emilije Lepide je bila raznovrsna, od "podmetanja djeteta", preko preljuba (koja je postala poslovična stavka u ovakvim procesima) i pokušaja trovanja (što je bila ozbiljna optužba) pa do astrološko-magijskog savjetovanja protiv porodice princepsa (što je bila vrlo ozbiljna optužba). Kao što se može primijetiti, neko se itekako potrudio da sastavi iznimno tešku optužbu koja bi uključivala i prevaru, i neprikladno seksualno ponašanje, i pokušaj ubistva i veleizdaju. Sudeći po Tacitovom opisu i Svetonijevom spomenu, dio optužbe protiv Emilije Lepide o "podmetanju djeteta" Kviriniju nije baš najjasniji. Ako je vjerovati Svetonijevom podatku, oni su bili razvedeni 20 godina prije procesa, pa to više ne bi bilo dijete, nego odrasla osoba. Kćerka koju je imala sa Mamerkom Skaurom je bilo priznata od ovoga, pa ona sigurno nije bila to "podmetnuto dijete". Stavka o preljubi se nije odnosila na vrijeme Lepidinog braka sa Skaurom, jer on nije sigurno ni podigao optužbu niti učestvovao u njenom kreiranju. Nije se odnosila ni na to da je bila u vezi sa nekim oženjenim muškarcem, jer se u procesu ne spominje nijedno ime nekog takvog potencijalnog rimskog građanina, peregrina ili čak i oslobođenika. Jedina preljuba na koju se optužba odnosila bila bi ona koja se navodno desila u vrijeme braka sa Kvirinijem. Ali to bi onda bila retroaktivna optužba. I optužba za trovanje se zasnivala na nekom ranijem

²⁸ Konzul sufekt u 21. god. n. e. O njemu v. Smith 1867, III, 738, No 6; PWRE, 1894, I, 1-2, col. 583-584, No 139; PIR I, 280.

vremenu, kada je bila u braku sa Kvirinijem. Naravno, najopasnija stavka je ona koja implicira veleizdajničko ponašanje i koje spada pod zakon o uvredi veličanstva. Ali koliko se može vidjeti, i ova stavka se nije baš zasnivala na materijalnim dokazima, nego više na "rekla-kazala". Možda je taj nedostatak pravih dokaza po stavci za "uvredu veličanstva" bio i razlogom Tiberijeve "molbe" Senatu da se ne raspravlja po ovom pitanju i da se zabrani ispitivanje Lepidinih robova na mukama o onim tačkama optužbe koje su se ticale princepske familije. Naravno, politički mešetar Tiberije je ipak pustio, pa i navodio, da se u Senatu optužbe iz ove stavke ipak izgovore, čime se samo natuknulo da to ima nešto, ali bez istražnog ispitivanja, istraživanja i dokazivanja je li to stvarno tako ili nije.

Mržnja sa kojom Kvirinije progoni Lepidu i nakon razvoda, i to, po svemu sudeći, duži vremenski period, moguće je ustvari transformirana ljubomora. Ne bi bilo nemoguće pomisliti kako je u prvo vrijeme Kvirinije bio zaljubljen u svoju znatno mlađu suprugu iz ugledne familije. Međutim, sudeći po tome što Tacit naglašava kako je ona "bila na zlu glasu i kriva", vjerojatno se i Emilija Lepida odala životu sa više rasonode, što bi uključivalo i ležerniji odnos prema seksu i ljubavnim avanturama. Dolazi i do razvoda i do preudaje Lepide. Sve je to utjecalo na Kvirinija, koji je sam stekao visoku i utjecajnu poziciju, svojim sposobnostima, umijećima i upornošću, a ne nasljedstvom i likovima predaka, da se osjeća emocionalno uvređenim. Vjerojatno je i njegov muški ego bio povrijeđen. Preko svega toga njegova skorojevička arogancija nije mogla tek tako prijeći, pa se razvila u maniju proganjanja i maltretiranja, koja se sigurno pojačavala kako je Kvirinije ulazio u duboku starost. I na kraju je rezultiralo sa svim tim optužbama.

U ovom procesu Emilije Lepide uočava se još jedan fenomen koji nije bio stran rimskom društvu, a to je ženska solidarnost, bar među pripadnicama elite. Pripadnice rimske elite su više puta zajednički istupale po pitanju svojih kolektivnih prava. Najbolja dva primjera su borba za opoziv *Lex Oppia*²⁹ i demonstracija protiv triumvirskog ratnog nameta bogatim ženama.³⁰ Zato i ne bi trebalo da bude iznenađenje akcija "otmjjenih matrona", koje su osobno i zajedničke odlučile podržati Emiliju Lepidu, i pored toga što je bila na zlu

²⁹ Zakon je donesen 215. god. p. n. e. a ograničavao je djelimično bogatstvo žene, kao i prikazivanje luksuza, bogatstva i ukrašavanja kod žena. Zakon je, pod snažnim pritiskom i lobiranjem Rimljanki (posebice onih iz elite), ukinut 195. god. p. n. e. Livy, 34. 1–8.

³⁰ App. *Bell. Civ.* 4. 32–34. Događaj se odnosi na prvu fazu III. građanskog rata i vrijeme kada su triumviri zauzeli Rim, provodili druge proskripcije i pripremali se za rat sa posljednjim republikancima. Na kraju su triumviri morali naći neki kompromis sa pobunjenim bogatašicama.

glasu. Kako se može vidjeti, riječ je o pomno osmišljenoj i pažljivo pripremljenoj akciji, a ne nekom stihijskom djelovanju. Trebalo je vremena okupiti na jednom mjestu poradi jednog razloga veći broj uglednih žena, koje su znale zašto i zbog koga se radi okupljanje. Namjenski je odabrano vrijeme javne svečanosti, kada su sudske istrage privremeno odložene, i kada se mase okupljaju na nekom javnom prostoru. Namjerno je odabrano i mjesto akcije, Pompejev teatar, jer ga je dao izgraditi Lepidid pradjed, što ona uostalom u svojoj molbi narodu, pomalo patetičko-demagoški, i ističe. Zajednička akcija matrona je sigurno bila motivirana time što je po njima riječ o nepravdi koja se nanosi jednoj od njih i to od skorojevića, koji je za njih ostao samo to, bez obzira na njegove sposobnosti, golemo bogatstvo i visoku karijeru. One su smatrale i Lepidu za žrtvu, metu dugotrajnog progona muškarca – skorojevića koji je imao zaleđe u princepsima. One su smatrale i kako je ovaj proces Lepidi opasan presedan koji bi mogao u budućnosti pogoditi i neku od njih. I na kraju, za tadašnje matrone je Lepida bila "vrlo ugledna žena", kako to Svetonije ističe, jer su i za njih moralne, seksualne i ljubavne društvene norme već bile znatno labavije i liberalnije shvatane, nego što je to bila intencija augustovskog porodičnog zakonodavstva. Govor i plač, zazivanja na sjećanje naroda, prikazivanje sebe kao žrtve ostavile su snažnu impresiju na narod, što bi govorilo u prilog i govorničkim umješnostima Emilije Lepide ili onih njenih prijateljica koje su je pripremale za obraćanje narodu. Imajući u vidu da je cilj ženske solidarnosti matrona bio da izazovu podršku naroda, izazivajući u njemu emocionalno razumijevanje i podršku, ali i osudu i prezir prema Kviriniju, akcija je bila uspješna. Namjerno su potcrtavali i kako je Kvirinije bez djece, jer se augustovsko porodično zakonodavstvo loše odnosilo prema onima koji nemaju djece. Međutim, vremena stare Republike, kada su žene uspijevale ostvarivati svoje ciljeve demonstracijama, pritiscima i lobiranjima, prošla su. U Principatu su oslabile i suverene moći i starih "muških" političkih institucija, pa su i stari oblici borbe izgubili na značenju. Uostalom, princeps Tiberije koji je započeo svoju vladavinu umanjivanjem moći i ingerencija demokratskih komicija, i koji je imao prooligahijska shvatanja, nije se uopće obazirao na mišljenje mase. Ženska solidarnost je i pored taktičke pobjedu, napravila strateški previd, jer umjesto obraćanja masama, trebali su nekako doći do užega princepskog okruženja i tu voditi ne javnu borbu nego obično lobiranje. Ali te 20. god. n. e. prava narav i psihološki profil Tiberija još uvijek su bili nepoznanica ne samo za rimski svijet, ne samo

za stanovnike Rima, nego i za elitu. Ovaj rimski princeps je bio majstor u prikri-
vanju stvarnog samog sebe.

Tiberije se posvetio procesu Emilije Lepide, i uspješno je manipulirao i usmjeravao njegov razvojni tok. Po svemu sudeći, Tiberije je donio odluku o sudbini Lepide već na početku, ali mu je trebala ta koprena formalnosti, zakonske procedure i institucionalne rasprave. Tako da i nesumnjivo dobro vođena odbrana od strane Manija Lepida i ženska solidarna akcija, nisu faktički mogle utjecati na presudu. Tiberije je svojim uobičajenim manevrima nastojao i da u toku procesa umanjuje nivo učešća i odlučivanja svoga biološkog sina Druza. Više je bilo razloga za tako nešto. Unekoliko svojevoljni, relativno iskreni i, kako Tacit kaže, "po prirodi veoma temperamentan"³¹ Druz nije bio upućen u očeve planove, agende i ciljeve. Uostalom, može se postaviti pitanje ko je to uopće tada bio i upućen u Tiberijev način razmišljanja. Druz bi kao designirani konzul (za 21. god. n. e.) prvi iznio svoje mišljenje po ovom slučaju, koje možda ne bi bilo po toj zacrtanoj agendi Tiberija. Drugi senatori bi se onda inercijom ili zbog običnog ulizištva povelili za njim. Tiberijeve namjere bi u tom slučaju bile teže ostvarljivije. Bez obzira na to što sin i otac nisu imali neku bliskost, Tiberije je moguće ipak smatrao da brzopletog Druza ne treba tek tako ni bacati u vatru ovakvog zamršenog slučaja, gdje bi lako mogao izgubiti popularnost kod naroda i kod elite. Tiberije je bio i dovoljno iskusan, i dovoljno star i dovoljno umiješan i pretvoran i spreman na sve, sa izgrađenim sustavom moći, dok je Druz, koji mu je tada bio glavni nasljednik, to sve trebao ipak da izgrađuje. Prevelik rizik da ulizivanjem eliti i masama gubi svoj integritet ili da suprotstavljanjem eliti i masama postane nepopularan, i to zbog jednog po Tiberiju ipak banalnijeg slučaja koji se tiče privatnih poslova i odnosa, a ne ozbiljnijih državnih poslova. A i ta Druzova narav, koja se nekada ispoljavala i u tučama sa nekima iz bližeg okruženja Tiberijevog,³² takva je da se mogao i previše uživjeti u sam slučaj Emilije Lepide, i da pretjerano "ganjajući pravdu" upadne u vatru i bespo-
trebne sukobe. Druz uostalom i nije baš dobro procijenjivao ljude oko sebe, pa tako i nije primijetio niti znao za ljubavno-seksualnu vezu svoje supruge Livile³³

³¹ Tac. *Ann.* 4. 3.

³² Poznata je njegova tuča sa pretorijanskim prefekom Sejanom. Po Tacitu (*Ann.* 4. 3): "...u jednoj slučajnoj svađi pođe pesnicom na Sejana, ovaj htjede da se odbrani, poleti na njega, i Druz ga udari u lice."

³³ *Claudia Livia*, kćerka Druza Starijeg i Antonije Mlađe, kćerke Oktavije mlađe (sestra Augusta). Poznata po nadimku *Livilla* ("Mala Livija"). Livila je bila sestra Germanika i Klaudija, četvrtog julijevske-klaudijevskog princepsa.

Klaudije (živio od 1. VIII. 10. p. n. e. – 13. X. 54. god. n. e.) je vladao od 24. I. 41. do 13. X. 54. god. n. e.

sa Sejanom³⁴. Druz se po Tiberiju, tako u ovom slučaju trebao držati po strani, i ne izlagati se previše, nego sasvim u dostatnoj mjeri.

I pošto nije bilo istrage po pitanju stavke "o uvredi veličanstva", onda se nije moglo ni kazniti po ovom zakonu. Na kraju je sve ostalo na optužbi za skandale (vjerojatno preljub i neprikladne seksualne aktivnosti), koje su otkrili Lepidini robovi pod mukama, i na kraju na optužbi za pokušaj trovanja Kvirinija, a što se saznalo od Kvirinijevih robova. Emilija Lepida je osuđena na progonstvo, sa olakšavajućom okolnosti da joj imovina nije konfiscirana. To što su neki predlagali blažu kaznu, jasno sugerira na namještenost i predumišljaj čitavog procesa usmjerenog na Emiliju Lepidu. Interesantno je i da je prijedlog kazne Emiliji Lepidi iznio Rubelije Bland³⁵, koji je kasnije oženio Tiberijevu unuku i tako ušao u tazbinsku vezu sa princepskom familijom. Rubelije je nesumnjivo spadao u red onih senatora koji su bili bespogovorni izvršitelji Tiberijevih zamisli, pa i njegovo predlaganje kazne treba promatrati u tom kontekstu. Pošto je nastavio sa ovakvim političkim djelovanjem, na kraju je od Tiberija i nagrađen tazbinskom vezom.

Pored toga što ga je nesumnjivo cijenio, poslovično "dubinski planer" Tiberije je moguće imao i još neke skrivene motive da presudno podrži Kvirinija u procesu protiv Emilije Lepide. Kvirinije je već bio u značajnim godinama, i nije imao djece. Tiberije je računao da bi i golemo bogatstvo Kvirinija moglo biti nasljedstvom ostavljeno princepsu. Mamerk Skaur je nakon procesa Emiliji Lepidi karijerno napredovao, pa je i naredne godine postao i konzul sufekt. Zajedno sa posljednjom suprugom Sekstijom je 34. god. n. e. izvršio samoubistvo, nakon što je bio po drugi put optužen po zakonu o uvredi veličanstva. Moguće je da je nakon razvoda od Emilije Lepide, Mamerk oženio i udovicu svoga brata. Moguće je i da je kćerka Manija Emilija Lepida, isto po imenu Emilija Lepida bila ona Lepida koja je bila supruga Galbe³⁶, prije nego je on postao kratkotrajni princeps 68. god. n. e.

Po rođenju se zvao *Tiberius Claudius Drusus*, od 4. god. n. e. *Tiberius Claudius Nero Germanicus*, da bi dolaskom na čelno mjesto Rimske države nosio ime *Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus*.

³⁴ *Lucius Aelius Seianus*, zapovjednik pretorijanske garde i jedno vrijeme svemoćan u političkom životu Rimske države. Živio od cca. 20. god. p. n. e. do 18. X. 31. god. n. e.

³⁵ *Caius Rubellius Blandus*, konzul sufekt u 18. god. n. e. Gaj Rubelije Bland je 33. god. n. e. oženio Juliju Liviju, unuku princepsa Tiberija i kćerku Druza Mlađeg. Rubelijev i Julijin sin je bio Rubelije Plaut.

³⁶ Suet. *Gal.* 5.

Galba (24. XII. 3. god. p. n. e. – 15. I. 69. god. n. e.) vladao je od 8. VI. 68. – 15. I. 69. god. n. e. Po rođenju se zvao *Servius Sulpicius Galba*, zatim *Lucius Livius Ocella Sulpicius Galba* i kao vladar *Servius Sulpicius Galba Augustus*.

Zaključak

Ovi slučajevi ukazuju na realiziranje u praksi Augustovih moralističko-porodičnih zakona u sredini koja je već dobro odstupila od starinskih i konzervativnijih normi ponašanja u seksualnosti i ljubavnim vezama. Zakoni, iako su primjenjivani, jednostavno nisu mogli promijeniti društvo. Taj kontrast namjera zakona i stvarnog stanja stvari na terenu na najbolji način pokazuje slučaj Vistilije, u kojem ova pripadnica elite smatra poželjnim da se upiše u registar prostitutki kako bi izmakla stavkama *Lex Iulia de adulteriis coercendis*. Pošto je Vistilija, a sudeći po Svetonija, i druge žene i mladići počeli slično činiti kako ne bi izašli iz okvira ovog zakona, Senat je reagirao "začepljavanjem" ove zakonske rupe. Uostalom, ni oni koji su svojim primjerom trebali pomoći utemeljivanju zakonskih načela i stavki u živote ljudi, su svojim seksualnim ponašanjem, ma koliko ga nastojali prikriti, samo odmagali tome da zakon postane prvo običaj, a zatim i norma življenja. Delegitimiziranju zakona je doprinosila i činjenica da su optužbe za nemoral postale prilično dobro oruđe za nečiju diskvalifikaciju i uklanjanje i iz privatnog (iz bližeg okruženja princepsa) i iz javnog života, ali i za nastojanje bezkrupuloznih osoba za napredovanje u javnom životu i političkog *cursus honorum*. Optužbe za preljube su postale i oruđe onih koji su imali neke osobne razmirice i negativne osjećaje prema optuženicima, kao što to dobro pokazuje slučaj zlopamtila Kvirinija i Emilije Lepide. Ovakve zloupotrebe *Lex Iulia de adulteriis coercendis*, uz prateće montirane procese, su se naširoko počele primjenjivati već u vrijeme Tiberijeve vladavine, posebice u njenoj posljednjoj dekadi.³⁷

³⁷ Npr. Slučaj Klaudije Pulhre iz 26. god. n. e. (*Tac. Ann.* 4. 52). Diskvalificiranje Druza, sina Germanika i Agripine Starije (*Tac. Ann.* 6. 30.). Optužbe za nemoral na račun Agripine Starije (*Tac. Ann.* 6. 31).

Summary

The examples of interweaving sex and high politics in the Early Principate - The cases of Vistilia and Emilia Lepida

The early Principate was marked by an interesting contradiction. That was the time when laws were passed that tried to introduce more order into the family and sexual relations of Roman society. This led to an extremely large number of trials on charges of adultery and debauchery. At the same time, a more liberal and, in some cases, a more perverse and impermissible attitude towards sexuality and indulgence in sexual lust developed, especially among high Roman elite (senators, knights, provincial and municipal elites). Examples of such a situation are provided by two judicial cases from the 19th and 20th year AD where the accused women were representatives of this elite. The first was against Vistilia, who tried to avoid punishment by law by finding a "loop-hole". By renouncing the status of matron and entering the register of prostitutes, Vistilia would gain sexual freedom and would not be exposed to legal sanctions. She did not succeed in this, because the Senate passed a decision according to which women from knightly families were prohibited from prostitution. Vistilia was exiled from Rome. This case also reveals that this kind of circumvention of the law was common among women and men from among Roman elite in the first years of the reign of princeps Tiberius. In another case, Aemilia Lepida, from the highest Roman elite, with a long noble lineage, was accused of cheating her ex-husband about her child, adultery, attempted poisoning and *maiestas*. Aemilia Lepida was persecuted by her jealous ex-husband Quirinius. This case attracted considerable attention from the Roman public, including princeps Tiberius himself. Aemilia Lepida was defended by her brother, and she had other Roman matrons on her side, as well as the public itself. However, her ex-husband Quirinius enjoyed the tacit support of the princeps. In the end, Aemilia Lepida was also sentenced to exile, but without confiscation of property. The second case also reveals how accusations of adultery were used to disqualify and remove someone from both private (from the close circle of the princeps) and public life, to advance the public career of unscrupulous persons and to settle personal disputes. This practice became increasingly common in the last period of Tiberius' reign and in the reigns of the later Julio-Claudian princeps. The consequence of this was delegitimization of the law on adultery itself.

BIBLIOGRAFIJA

Popis kratica

- OPEL I *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. I: *Aba – Bysanus. Ex materia ab* András Mócsy, Reinhardo Feldmann, Elisabetha Marton et Mária Szilágyi *collecta*, (ed. L. Barnabás), Budapest: Martin Opitz – Kiadó, 2005.
- PIR 1897/1898 *Prosopographia imperii romani saec. I. II. III.*, (ed. E. Klebs), Berlin: Georgivm Reaimervm
- PIR 1998 *Prosopographia imperii romani saec. I. II. III., editio altera*, New York Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- PWRE Paulys – Wissowa Real-Encyclopädie der classischen (1893–1980) (eds. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, K. Ziegler, Gärtner), Stuttgart: Metzler.

IZVORI

- Appianus, Appiani, *Historia Romana*, (ed. L. Mendelssohn), Lipsiae 1879.
- Appianus, Appian, *Roman History*, Volume III: *The Civil Wars*, Books 1–3.26, (prev. H. White), Cambridge (Massachusetts) – London 1913.
- Appianus, Appian, *Roman History*, Volume IV: *The Civil Wars*, Books 3.27–5, (prev. H. White), Cambridge (Massachusetts) – London 1913.
- Appianus, Apijan, *Građanski ratovi* (prev. B. M. Stevanović), Beograd 1967.
- Biblija, Stari i Novi zavjet (priredio Lj. Rupčić), Zagreb 1968.
- Flavius Iosephus, *Josephus: Jewish Antiquities*, Book 20 (prev. L. H. Feldman), Cambridge (Massachusetts) – London 1965.
- Josip Flavije, Josif Flavije, *Judejske starine* (prev. V. Dobrivojević), Beograd 2008.
- Livius, Livy, *History of Rome*, Volume IX: Books 31–34, (prev. E. T. Sage), Cambridge (Massachusetts) – London 1935.
- Ovidius, Ovid, *Art of Love. Cosmetics. Remedies for Love. Ibis. Walnut-tree. Sea Fishing. Consolation* (prev. J. H. Mozley), Cambridge (Massachusetts) – London 1929.
- Ovidius, Ovidije, *Ljubavi. Umijeće ljubavi. Lijek od ljubavi* (prevod. T. Ladan), Zagreb 2021.

- Plinius Maior, *Naturalis historia* (ed. W. Wattenbach), Berlin 1866.
- Plinius Maior, *Natural History*, Volume II: Books 3–7, (prev. H. Rackham), Cambridge (Massachusetts) – London 1942.
- Plinius Maior, *Natural History*, Volume II: Books 33–35, (prev. H. Rackham), Cambridge (Massachusetts) – London, 1952.
- Plinius Maior, Plinije Stariji, *Istorija prirode* (na osnovi *Pliny the Elder – Natural History: A Selection*, prev. Dž. F. Hili) (ured. D. Mrđenović, N. Mrđenović), Beograd 2015.
- Suetonius, *Lives of the Caesars, Volume I: Augustus, Tiberius, Caligula* (prev. J. C. Rolfe) Cambridge (Massachusetts) – London 1914.
- Suetonius, Gaj Svetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva* (prev. S. Hosu), Zagreb, 1978.
- Tacitus, *The Annals of Tacitus*, Books I to VI (prev. A. V. Symonds) London – New York, 1906.
- Tacitus, Tacit, *Anali*, Dio I. knjiga I–VI. (prev. Z. DOROGHY), Zagreb 1923.
- Tacitus, Tacit, *Anali* (prev. J. Kostović), Zagreb 1970.
- Tacitus, Tacit, *Anali* (prev. Lj. Crepajac), Beograd 1970.
- Tacitus, Tacit, *Anali* (prev. J. Miklić), Zagreb 2006.

LITERATURA

- Berger, A. 1953. *Encyclopedic dictionary of Roman law*. Philadelphia: The American Philosophical Society.
- Deline, T. L. 2009. *Women in Criminal Trials in the Julio-Claudian Era*. Doktor-ska disertacija. University of British Columbia. Vancouver.
- Lindsay, H. 1995. *A Fertile Marriage: Agrippina and the Chronology of Her Children by Germanicus*. Latomus. Société d'Études Latines de Bruxelles. 54 (1): 3–15.
- McGinn, Th. A. J. 1992. *The SC from Larinum and the Repression of Adultery at Rome*. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 93: 273–295.
- McGinn, Th. A. J. 2003. *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*. Oxford: Oxford University Press.
- Mesihović, S. 2020. *Principat. Vlast prvog građanina*. Sarajevo: O. D. Font.

- Smith, W. 1867. *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I–III. Boston: Little, Brown and Company.
- Syme, R. 1949. Personal Names in Annals I–VI. *Journal of Roman Studies* 39: 6–18.
- Syme, R. 1970. Domitius Corbulo. *Journal of Roman Studies* 60: 27–39.
- Syme, R. 1993. *L'aristocrazia augustea*. Milano: Rizzoli.
- Townend, G. B. 1962. *The Trial of Aemilia Lepida in A. D. 20*. *Latomus. Société d'Études Latines de Bruxelles* 21 (3): 484–493.
- Vervaeet, F. J. 2000. A Note on Syme's Chronology of Vistilla's Children. *Ancient Society* 30: 95–113.

EDIN VELETOVAC*

Problem interregnuma u hronologiji salonitanskih biskupa (480–493. god.)

Apstrakt

Proučavanje hronologije u skoro svim crkvenim historijama jedan je od osnovnih problema s kojim se susreću historičari. Na ovom mjestu bit će riječi o problemu tzv. interregnuma u salonitanskoj crkvi, a koji je nastupio u periodu između 480–493. godine. U radu će se predstaviti kontekst događaja koji su prethodili ovom periodu, te analizirati izvorna građa koja nudi šture informacije o tzv. interregnumu. Na osnovu analize izvora cilj je da se pruži uvid i iznese sud da li je zaista postojao hijatus u salonitanskoj crkvi koji je trajao punih trinaest godina.

Ključne riječi: kasna antika, rano kršćanstvo, kasnoantička Dalmacija, salonitanski biskupi, Glicerije, Honorije Stariji, Julije Nepot

Abstract

Studying chronology in almost all ecclesiastical histories is one of the fundamental problems encountered by historians. Here, we address the issue of the so-called interregnum in the church of Salona that happened between AD 480 and AD 493. The paper will present the context of events that took place before this period and analyze source materials that offer little information about the so-called interregnum. The objective of the source analysis is to offer insight and an answer to the question of whether there was a hiatus in the church of Salona that lasted for a full thirteen years.

Keywords: Late Antiquity, early Christianity, Dalmatia in Late Antiquity, bishops of Salona, Glycerius, Honorius Senior, Julius Nepos

* Edin Veletovac, JU Muzej Sarajeva, Josipa Štadlera 32, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: edinveletovac.muzejsarajeva@gmail.com

Uvod

Pored brojnih pitanja koja su i danas još uvijek aktualna i nedovoljno razjašnjena, a tiču se crkvene organizacije u kasnoantičkoj Dalmaciji, spada i problem hronologije salonitanskih biskupa. U ovom slučaju, radi se konkretno o samo jednom periodu, i to od 480. do 493. godine, za koji u pojedinim katalozima solinskih biskupa piše da je tokom tih godina mjesto na biskupskoj stolici u Saloni bilo upražnjeno. Dodatne informacije o ovakvom stanju ne postoje, pa je opravdano sumnjati u istinitost ovih navoda. Još je Frane Bulić prije više od jednog stoljeća ispravno konstatovao da se dotični katalozi trebaju kategorizirati u izvore drugog reda.¹ Međutim, prema podacima iz ovih spisa ne treba biti isključiv i u potpunosti ih odbaciti, već pažljivom i detaljnom analizom, te uz korištenje drugih relevantnih onovremenih izvora raščlaniti historijsku istinu od korumpiranog materijala. Da bi se ponudilo tačno rješenje ovog problema, bit će potrebno odgovoriti na dva ključna pitanja:

- Na osnovu čega katalozi tvrde da se Glicerije na biskupskoj stolici u Saloni nalazio do 480. godine?
- Da li se Glicerije na toj funkciji zaista nalazio do navedene godine?

Da bi se do ovih odgovora došlo, morat će se rekonstruisati čitav slijed događaja, počevši od samog Glicerijeve zaređivanja za biskupa pa sve do posljednje informacije koju izvori o njemu pružaju, unutar kojih će se pokušati dati rješenje na više manjih podpitanja neophodnih za stvaranje konačnog zaključka.

Problem interregnuma

Prije svega, potrebno je vratiti se na 474. godinu u kojoj se Glicerije (Glycerius), budući biskup grada Salone, još uvijek nalazio na poziciji cara Zapadnog Rimskog Carstva. Glicerija je 473. godine na prijesto postavio patricij Gundobad, nasljednik Ricimera,² ali njega kao legalnog vladara nikada nije priznao car iz Konstantinopolisa, već ga je smatrao uzurpatorom. Iz toga razloga, istočnorimski vladar Lav I (*Flavius Valerius Leo Augustus*, 457–474. god.) odlučuje da za novog cara na Zapadu postavi Julija Nepota (*Julius Nepos*), dotadašnjeg namjesnika provincije Dalmacije.³ Međutim, zbog Lavove smrti koja se dogodila

¹ Bulić, Bervaldi 1912, 7–8.

² *Ioann. Ant.* 232. 2; *Paul. Dia. Hist. Rom.* XV, V.

³ Više o slijedu tih događaja: MacGeorge 2002, 272–273.

18. 1. 474. godine,⁴ ostvarenje već unaprijed zacrtanog plana je došlo u ruke njegovih nasljednika, maloljetnog Lava II (*Flavius Leo Iunior Augustus*, 474. godina) i njegovog oca Zenona (*Flavius Zeno Augustus*, 474–475. god. i 476–491. god.). Nekoliko mjeseci poslije, Julije Nepot je sa vojskom ušao u grad Rim, te 19.⁵ ili 24.⁶ juna u zavisnosti od izvora, proglašen za novog augusta na Zapadu.

Prilikom Nepotovog dolaska u Italiju, Glicerije mu nije pružio nikakav otpor i kompletan događaj se odigrao poprilično brzo.⁷ Prije nego što je proglašen za novog vladara, Nepot je tadašnjeg cara uhvatio i svrgnuo u Portu, luci grada Rima, te ga po automatizmu zaredio za biskupa grada Salone.⁸ Iako je nemoguće odrediti tačan datum proglašenja Glicerija za biskupa, može se konstatovati da se takvo što sasvim sigurno dogodilo prije jednog od dva navedena datuma na koja je Nepot proklamiran za cara u Rimu. Da je takav slučaj zaista i bio nedvosmislen, govore izvori koji nude podatke o ta dva događaja. Ubjedljiva većina autora koji o tome pišu, kao prvi događaj navode da je Nepot svrgnuo Glicerija i zaredio ga za biskupa u Portu, a da je tek onda u Rimu proglašen za augusta. Prvenstveno to vrijedi za *Continuatio Hauniensis Prosperi* (*Auctarii Hauniensis ordo posterior*) i *Fasti Vindobonenses priores* koji pružaju konkretne datume Nepotovog uzdizanja na prijestolje.⁹ Ivan iz Antiohije govori istim redoslijedom i mada ne nudi koncizne podatke kao prethodno navedene hronike, njegov izvještaj je bitan zbog nešto opširnijeg karaktera i sa detaljnijim uvidom u hronologiju Nepotovog sticanja titula. Prema njemu, Nepot je Konstantinopolis napustio kao vojskovođa i tek nakon što je bez sukoba savladao Glicerija i

⁴ Martindale 1980, 664.

⁵ *Continuatio Hauniensis Prosperi*, 474, 4. (*Auct. Haun. ordo post.*): *Nepos patricius in Portu urbis Romae imperii iura suscepit XIII k. Iul.*

⁶ *Fasti Vindob. prior.* 474: *hic consul. de imperio Glicerius in Portu urbis Romae. eo anno levatus est. d. n. Iulius Nepos VIII kald. Iulias.*

⁷ Problemom dolaska Julija Nepota na vlast u Italiji i rekonstrukcijom događaja od samog trenutka izabiranja za savladara na Zapadu od strane Lava I, pa sve do konačnog stupanja na prijestolje u Rimu u junu mjesecu 474. godine bavilo se direktno ili indirektno više autora. Vidjeti: Stein, 1928, 584; Enßlin, s. v. *Nepos*, u: PWRE XVI 2, 1935, 2505–2511; Demandt, s. v. *Magister militum*, u: PWRE suppl. XII, 1970, 677–679; Nikolanci 1985, 14–15; Posavec 2007, 39–41.

⁸ *Lat. imperatorum Romanorum*, 423, 15; *Malchus*, 20–25. u: *Photius, Bibl. Cod.* 78; *Iord. Get.* XLV, 239; *Continuatio Hauniensis Prosperi*, 474, 3. (*Auct. Haun. ordo post.*); *Fasti Vindob. prior.* 474; *Ioann. Ant.* 232. 2; *Marc. Com. Chron.* 474, 2; *Anon. Vales. pars posterior*, 7. 36; *Iord. Rom.* 338; *Paul. Dia. Hist. Rom.* XV, V; *Evagr. H. E.* II, 16; *Thom. arch. Hist. Salon.* 22. (Za Tomu Arhiđakona treba napomenuti da prilikom opisa ovih događaja miješa Lava Mlađeg sa Julijem Nepotom, iako naprimjer iznosi tačnu informaciju da je potonji bio oženjen nećakinjom cara Lava I.)

⁹ *Continuatio Hauniensis Prosperi* 474, 3–4. (*Auct. Haun. ordo post.*); *Fasti Vindob. prior.* 474.

oduzeo mu carske ovlasti te ga zaredio za biskupa Salone, priznat je za novog cara u Rimu.¹⁰ O tim događajima na sličan način piše i *comes Marcellin*, s tim da iznosi i određene privatne podatke o Nepotu. Tako, kaže da je Nepot – sin sestre umrlog patricija Marcelina – prvo svrgnuo Glicerija sa vlasti u Rimu, a onda ga u Portu zaredio za biskupa Salone,¹¹ dok je na carski prijesto uzdignut tek nakon izvršenja tog čina, o čemu direktno govori u narednim rečenicama.¹² Sa prethodnim izvještajima se potpuno podudara i hronologija događaja opisanih kod Valezijevog Anonima (*Anonymi Valesiani*),¹³ Malha (*Malchus*),¹⁴ te Popisa rimskih careva (*Laterculi imperatorum Romanorum*)¹⁵, dok se isto može tvrditi za Jordanesa (*Iordanes*) i Pavla Đakona (*Paulus Diaconus*) s time da ni jedan ni drugi eksplicitno ne navode da je Nepot odmah poslije zaredivanja Glicerija postao novim augustom, mada se iz narednih rečenica kada govore o odnosu Nepota i Eurika to može jasno zaključiti.¹⁶

Za razliku od navedenih djela, samo se jedan u svome izvještaju u manjoj mjeri razlikuje od ostalih. Na osnovu Jordanesovog drugog rada *De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum*, danas poznatijem pod imenom *Romana*, može se vidjeti da je Nepot još u Raveni prije negto što je uhvatio Glicerija prisvojio vlast, što je podatak koji se ne može pronaći ni kod jednog drugog izvora.¹⁷ Međutim, Jordanes kada govori o ovom događaju jasno pokazuje da je Nepot tada proglašen samo za cezara i da je noseći tu titulu svrgnuo Glicerija te ga zaredio za biskupa. Komparirajući ove navode sa informacijama koje nude ostali autori, može se zaključiti da je Nepot tek nakon izvršenja ovog čina proklamiran za novog legitimnog augusta Zapadnog Rimskog Carstva, čime se na kraju dolazi do saglasnosti u hronologiji koju pružaju druga djela.

Prihvatajući jedan od dva datuma (19. ili 24. juni 474. godine) o Nepotovom uzdizanju na mjesto augusta za relevantne, a koji se nalaze u Kasnijem haunij-skom nastavku Prospera, kao i Ranijem kalendaru iz Vindobone, te utvrđivanjem da su se događaji sa Glicerijem odvili prije ovog čina, može se sa sigurnošću

¹⁰ *Ioann. Ant.* 232. 2.

¹¹ *Marc. Com. Chron.* 474, 2: *Glycerius Caesar Romae imperium tenens a Nepote Marcellini quondam patricii sororis filio imperio expulsus in Portu urbis Romae ex Caesare episcopus ordinatus est et obiit.*

¹² *Marc. Com. Chron.* 475, 2: *Nepos qui Glycerium regno pepulerat, Romae elevatus est imperator.*

¹³ *Anon. Vales. pars posterior*, 7. 36.

¹⁴ *Malchus*, 20–25. u: *Photius, Bibl. Cod.* 78.

¹⁵ *Lat. imperatorum Romanorum*, 423, 15.

¹⁶ *Paul. Diacon. Hist. Rom.* XV, V; *Iord. Get.* XLV, 239–241.

¹⁷ *Iord. Rom.* 338.

konstatovati da je Salona novog biskupa dobila najvjerojatnije početkom mjeseca juna, najranije krajem maja 474. godine. Što se tiče te godine i dolaska Glicerija na mjesto salonitanskog biskupa, ovdje bi se trebala istaći još jedna stvar. Ona se tiče biskupskog mjesta u Saloni prije 474. godine, s obzirom na to da je Bulić, a s njim se načelno složio i Ivanišević, izvršio promjenu u Farlatijevom popisu crkvenih poglavara ovog grada, stavljajući Justinovo biskupovanje između cca. 460. i cca. 474 godine.¹⁸ Kako je Nepot zaredio Glicerija za biskupa upravo te godine, a Justinovo biskupovanje do iste je veoma nesigurno, opravdano je pretpostaviti da je biskupska stolica u Saloni jedan kraći vremenski period bila upražnjena. Teško je vjerovati da bi Julije Nepot svrgnuo legitimnog kršćanskog poglavara glavnog grada Dalmacije čisto radi ostvarivanja svojih političkih ciljeva, a istovremeno stvarao sebi nepotreban sukob između svjetovne i duhovne vlasti u ovako osjetljivom periodu, tim više što se radilo o području na čiju je podršku računao u slučaju mogućih problema u budućnosti.

Međutim, o samom Gliceriju i aktivnostima koje je obavljao za vrijeme obnašanja pozicije biskupa u Saloni ne postoje nikakve informacije. Pojedini autori pozivajući se na informaciju komesa Marcelina,¹⁹ skloni su vjerovati da je novi biskup Salone ubrzo nakon zaređivanja umro ili da čak nikada nije ni došao do samog grada.²⁰ Ipak, da nije bio takav slučaj pokazuju izvještaji iz drugih izvora koji se odnose na taj period. Prije svega, to se može vidjeti iz Jordanesovih navoda, da kada je pod Orestovim pritiskom Julije Nepot pobjegao u Dalmaciju krajem augusta 475. godine,²¹ u Saloni na biskupskoj stolici se još uvijek nalazio Glicerije.²² O odnosima između ove dvije ličnosti, kao i o situaciji u samoj crkvi nije moguće ništa dodatno reći, jer izvori o tome šute, ali čak i to saznanje pokazuje da je situacija ne samo u Saloni već i u kompletnoj Dalmaciji bila relativno stabilna, inače bi u suprotnom slučaju savremena djela sasvim sigurno imala šta za reći.

Drugi podatak koji omogućava da se Glicerijevo biskupovanje u Saloni produži najranije do 480. godine direktno je povezan sa smrću posljednjeg zapadnorimskog cara Julija Nepota. Prema Marcelinu,²³ njega su ubila dvojica

¹⁸ Uporedi: Farlati 1751, 333; Bulić, Bervaldi 1912, 39–41; Ivanišević 1993, 234.

¹⁹ *Marc. Com. Chron.* 474, 2.

²⁰ Posavec 2007, 46, fusnota 191; 48; Wilkes 1969, 421, fusnota 4.

²¹ Raniji kalendar iz Vindobone navodi da je Nepotova vladavina završila 28. augusta 475. godine. (*Fasti Vindob. prior.* 475.)

²² *lord. Get.* XLV, 241.

²³ *Marc. Com. Chron.* 480, 2. Osim Marcelina, više drugih izvora navodi da je Nepot stradao od ljudi bliskih njemu, mada se u njima ne preciziraju imena. *Continuatio Hauniensis Prosperi*, 480. (*Auct. Haun.*

komesa, Vijator i Ovida, dok Malho izričito navodi da je to učinjeno prema nagovoru Glicerija.²⁴ Opravdano je sumnjati u Malhovu vijest o ovom događaju, ali samo s jednog aspekta, a to je Glicerijeva umiješanost u njega. Razloga za takvo što ima više, jer osim lične osvete tadašnji biskup Salone nije mogao imati drugi motiv. Najveću korist od toga je, kako se iz izvora može vidjeti, imao Ovida koji je ubrzo poslije smrti Nepota preuzeo vlast u Dalmaciji.²⁵ Iz ovog događaja Glicerija bi izuzela i činjenica da je već ranije bio posvećen, kao i da je primio tonzuru, čime se trajno odrekao svjetovnog života.²⁶ Međutim, ovaj podatak koji pruža Malho je izuzetno važan jer predstavlja veoma solidan dokaz da je Glicerije 480. godine još uvijek bio živ.²⁷ Iako za njegovo učešće u Nepotovu ubistvu postoji više argumenata zbog kojeg bi se ono trebalo odbaciti, sama vijest o salonitanskom biskupu ne bi imala smisla da on nije bio savremenik tog događaja.

Informacija koju iznosi Malho je važna i za još jedan segment problema Glicerijevog biskupovanja u Saloni. Naime, ona ne određuje samo najkasniju godinu za koju se može tvrditi da je Glicerije bio živ, nego ujedno predstavlja i

ordo prior.); *Continuatio Hauniensis Prosperi*, 480. (*Auct. Haun. ordo post.*), *Continuatio Hauniensis Prosperi*, 480. (*Auct. Haun. ordinis post. margo.*, *Anon. Vales. pars posterior*, 7. 36.)

²⁴ Malchus, 20–25. u: Photius, *Bibl. Cod.* 78. Poznata su i tri datuma Nepotovog ubistva, i to: 22. 6. 480. *Continuatio Hauniensis Prosperi*, 480. (*Auct. Haun. ordo prior.*), 25. 4. 480. *Continuatio Hauniensis Prosperi*, 480. (*Auct. Haun. ordo post.*) i 9. 5. 480. (*Fasti Vindob. prior.* 480). Može se vidjeti da je razlika između najranijeg i najkasnijeg datuma Nepotove smrti u svega nešto manje od dva mjeseca. Kako se niti jedan od ovih datuma ne može uzeti kao relevantniji od ovog drugog, najrealnije bi bilo prihvatiti da je Nepot živio najkasnije do 22. 6. 480. godine.

²⁵ Cassiod. *Sen. Chron.* 481; *Continuatio Hauniensis Prosperi*, 482. (*Auct. Haun. ordo prior.*); *Continuatio Hauniensis Prosperi*, 482. (*Auct. Haun. ordo post.*) Još je Saria davno konstatovao da se u slučaju ubistva Julija Nepota treba prvenstveno vidjeti vojnička pobuna. (Saria, s. v. *Dalmatia*, u: PWRE, suppl. VIII, 1956, 31) Ipak, određeni broj autora smatra da je Glicerije bila ličnost iz sjene koja je stajala iza tog čina. (Vidi: Šišić 1925, 165; Wilkes 1969, 421–422; Demo 1988, 248; Abramić 1991, 45.) Pojedini autori u svojim radovima iznose potpuno netačne podatke, poput toga da je Odoakar zbacio Nepota sa carskog prijestolja, te da je on 480. godine umro od otrova. Još više začuđuje potpuno izmišljena tvrdnja da je Glicerije nakon smrti Nepota ponovo prisvojio Dalmaciju te da je iste godine ubijen u Dioklecijanovoj palači. (Belamarić 1998, 30.)

²⁶ Nikolanci 1985, 19–20. Nikolanci također sasvim ispravno primjećuje da bi Odoakar prilikom osvajanja Dalmacije kaznio Glicerija vjerovatno na isti način kao što je to uradio sa Ovidom da je on učestvovao u zavjeri protiv Nepota, ali o tome u izvorima nema ni jedne riječi. Ivanišević kao komparaciju ovom događaju iznosi primjer cara Avite (*Eparchius Avitus*, 455–456. god.) kojeg je Ricimer (*Flavius Ricimer*) 17. 10. 453. godine također zaredio za biskupa, te takav čin opisuje kao znak gubitka sposobnosti vladanja. (Ivanišević 1993, 234, kao i fusnota 25.)

²⁷ Karaman u svom radu dijeli mišljenje da se Glicerije na biskupskoj poziciji zadržao do 480. godine kada je prema njegovom mišljenju umro. (Karaman 1962, 8.)

posljednju vijest o ovoj ličnosti.²⁸ Uzmimo li se te dvije činjenice u obzir te kompariraju sa Rimskim katalogom²⁹ ili Shematizmom splitske i makarske biskupije³⁰, može se vidjeti da oba dokumenta kao zadnju godinu Glicerijeve biskupovanja stavljaju 480. godinu, što se podudara sa viješću koja se nalazi kod Malha. Zbog toga, trebalo bi pretpostaviti da je sastavljač Rimskog kataloga vjerovatno prilikom njegovog pisanja imao ovaj podatak pred sobom na osnovu čega je i odredio Glicerijevo vrijeme provedeno na biskupskoj stolici u Saloni.³¹

Međutim, bez obzira na to što se kod Malha nalazi najkasnija godina za koju se pouzdano zna da je Glicerije bio živ, to uopšte ne treba značiti da je isti 480. godine i umro, tim više što nijedan izvor o tome ne donosi nikakav podatak. Iako se takva mogućnost ne smije definitivno odbaciti, ona je ipak malo vjerovatna. Mnogo je realnije vjerovati da se Glicerije na biskupskoj stolici u Saloni zadržao i tokom narednih nekoliko godina, s obzirom na to da je dotična 480. godina koja se bezrazložno uzima za kraj njegovog biskupovanja u Rimskom katalogu najvjerovatnije definisana prema Malhu.

Da bi se period interregnuma koji je trajao trinaest godina na stolici salonitanske biskupije i definitivno odbacio, potrebno je također preispitati 493. go-

²⁸ Enodijevu (*Magnus Felix Ennodius*) vijest da je Glicerije za nagradu poslije proglašen biskupom grada Milana bi svakako trebalo odbaciti s obzirom na to da se najvjerovatnije radi o korupteli iz kasnijeg vremena. (*Ennod. Carm.* II, 82); Vidi: Martindale 1980, 514.

²⁹ Farlati 1751, 333.

³⁰ Bulić, Bervaldi 1912, 101.

³¹ Posavec dovodi u pitanje dataciju Glicerijeve smrti u 480. godinu, što je i više nego opravdano smatrati. (2007, 48, kao i fusnota 201.) Glavni oslonac za takvu njegovu tvrdnju nalazi se u informaciji kod kome-sa Marcelina (*Marc. Com. Chron.* 474, 2.) u kojoj navodi da je Glicerije nedugo poslije određivanja za biskupa Salone umro. Ono što je zanimljivo je da Posavec za svoju tvrdnju previđa podatak koji pruža Popis rimskih careva (*Lat. imperatorum Romanorum*, 423, 15.), gdje se također navodi Glicerijeva smrt nedugo nakon zaređivanja za biskupa. Isto tako, ovaj autor tvrdi da niti jedan historijski izvor ne donosi nikakvu informaciju o dužini Glicerijeve biskupovanja. Također, ističe, pozivajući se na Bulića, da Rimski katalog koji nudi odrednicu za Glicerijevo vrijeme provedeno na biskupskom položaju u Saloni spada u izvor drugog reda, te je njegova vjerodostojnost upitna. (Bulić, Bervaldi 1912, 7–8.) Niti jedan od ova posljednja dva zaključka koja je iznio Posavec nije upitan, ali ono što je sporno tiče se predloženog rješenja o Glicerijevom prerano završenom biskupskom mandatu koji je donio na osnovu istih. Autor svoju tezu previše bazira na sumnjivoj autentičnosti Rimskog kataloga, dok istovremeno zanemaruje važnost ostalih dragocjenih informacija koje su prvorazrednog karaktera. Posavec ne uzima u obzir činjenicu da je za rješavanje Glicerijeve biskupije najvažniji izvor Malho (*Malchus*, 20–25. u: *Photius, Bibl. Cod.* 78.), a ne tzv. Rimski katalog. Ako je Glicerije bio živ 480. godine kao što to navodi bizantski historičar, a nema razloga da mu se ne vjeruje po tom pitanju, jer sama glasina da je učestvovao u Nepotovoj smrti onda ne bi imala nikakvog smisla, može se sa sigurnošću konstatovati da je isti bio na poziciji biskupa Salone najmanje do navedene godine. (Istu kritiku Posavčevom mišljenju iznosi i Gračanin u recenziji – prikazu njegove knjige. Gračanin 2008, 292.)

dinu koja prema Rimskom katalogu označava početak biskupovanja Honorija Starijeg (*Honorius Senior*), prvog poznatog crkvenog poglavara u Saloni nakon Glicerija. Najraniji spomen Honorija (I) Starijeg nalazi se u pismu koje je papa Gelazije uputio ovom biskupu 493. godine.³² Iz sadržaja pisma može se vidjeti da Gelazije opominje Honorija I da se pelagijansko krivovjerje raširilo ne samo širom Dalmacije, nego i da je ovo učenje posebno zahvatilo kako samog biskupa, tako i sveštenstvo njegove dijeceze. Međutim, sadržaj pisma u ovom slučaju i nije toliko bitan, koliko je važno iz samog njegovog konteksta primijetiti da se Honorije Stariji još od ranije nalazio na ovoj poziciji.³³ Da bi Gelazije bio u stanju uputiti ovako ozbiljnu optužbu sigurno je bilo potrebno da prođe jedan određeni vremenski period, moguće i do nekoliko godina, u kojem su njegovi emisari ispitivali stanje u crkvenoj organizaciji Dalmacije. Ipak, kao što nije moguće zbog nedostatka informacija odrediti kada je tačno završen biskupski mandat Glicerija, isto tako barem za sada ostaje obavijeno velom tajne kada je Honorije Stariji zasjeo na biskupsku stolicu u Saloni.

Samim time tzv. *Rimski katalog* u ovom slučaju ne može se uzeti kao vjerodostojan, jer je njegov autor Glicerijev mandat završio sa najkasnijim poznatim datumom povezanim sa ovom osobom, dok je biskupovanje Honorija Starijeg započeo sa prvom informacijom u kojoj se on spominje. Ne treba niti govoriti da ni u jednom od ova dva pitanja, metodološki pristup na osnovu koje je urađena periodizacija nije prihvatljiv. Sve ovo bi govorilo da je interregnum na mjestu biskupske stolice u Saloni namjerno iskonstruisan da bi se opravdao period od trinaest godina o kojem izvorni materijal ne pruža nikakve podatke.³⁴

Bulić također odbacuje postojanje interregnuma, ali se kao i mnogi drugi autori poveo za *Rimskim katalogom* po pitanju dužine provedenog Glicerijevog vremena na mjestu biskupa Salone, dok je u isto vrijeme dolazak Honorija Starijeg na ovu poziciju smjestio odmah u narednu 481. godinu.³⁵ Niti za jednu od ovih teza Bulić ne navodi konkretne argumente, te se zbog toga ovakva periodizacija treba odbaciti. Na osnovu analize izvornog materijala, kao i Rimskog

³² PL. XLV, *Varia scripta et monumenta*, col. 1763–1765., PL. LIX, *epist. et dec.* V, col. 30–32.

³³ Bulić također izvodi isti zaključak o ovom problemu. (Bulić, Bervaldi 1912, 43–44.)

³⁴ Zanimljivo je primijetiti da se vremenski raspon između 480–493. god. ugrubo poklapa sa Odoakrovom dominacijom u Dalmaciji, mada je ona faktički započela godinu ili dvije nakon smrti Nepota. Naravno, ovakva činjenica ne mora ništa da znači i vrlo vjerovatno je u pitanju obična slučajnost.

³⁵ Bulić, Bervaldi 1912, 72. Treba napomenuti da je Bulić nedosljedan u svojim zaključcima, jer ranije u tekstu navodi da je Glicerijevo biskupovanje vjerovatno trajalo nešto duže, nego što to Rimski katalog tvrdi. (Isto, 42.)

kataloga, može se sigurno utvrditi da je Bulićeva osnovna misao bila ispravna, te da nikakvog hijatusa u salonitanskoj crkvi tokom ovog perioda nije bilo. Međutim, za raspone biskupovanja Glicerija i Honorija Starijeg potrebno je izvršiti određene modifikacije s obzirom da analiza izvora sugerise na drugačije zaključke od danas poznatih. S obzirom da za Glicerijevu smrt ne postoje nikakvi podaci koji bi pružili indicije kada se takvo što tačno dogodilo te odbacujući 480. godinu koja je prema Rimskom katalogu zadnja u kojoj je biskupovao kao neosnovana, opravdano je pretpostaviti da se on na tom mjestu zadržao i tokom narednih godina, možda čak i do kraja osamdesetih godina 5. stoljeća. Za razliku od Glicerija, biskup Honorije Stariji kao njegov nasljednik je sasvim sigurno izabran na tu poziciju prije 493. godine, kao što bi to kontekst pisma pape Gelazija sugerisao. Ni u ovom slučaju nije moguće dati potpuno precizan odgovor, ali ako bi se vodili na osnovu zaključka donesenog za njegovog prethodnika, onda bi se takvo što moglo smjestiti u kraj osamdesetih ili sami početak devedesetih godina 5. stoljeća.

Zaključak

Dakle, kada se rezimiraju sve informacije koje su predstavljene u ovom radu, može se doći do nekoliko zaključaka, koji ipak ne daju konačne rezultate, ali svakako otvaraju nova pitanja i istraživanja o ovom problemu upućuju u drugom pravcu. Kako se može vidjeti iz navedenih zaključaka, Glicerije je na mjesto biskupa Salone postavljen 474. godine neposredno nakon što ga je Julije Nepot svrgnuo sa carskog prijestolja. Najkasnija informacija o Gliceriju dolazi iz 480. godine kada se spominje u kontekstu ubistva Julija Nepota, odnosno da je potonji ubijen po njegovom nagovoru. Nakon te 480. pa tokom narednih trinaest godina ne postoji nijedan spomen o biskupu grada Salone u izvornim dokumentima. Tek 493. godine spominje se Honorije Stariji kao biskup Salone u pismu pape Gelazija. Iako se na temelju navedenih informacija u historiografiji izvodi zaključak da je mjesto biskupa Salone bilo upražnjeno tokom ovih trinaest godina, autor ovih redova smatra da je takvo što neopravdano smatrati. Ako je Malho znao da je Glicerije 480. godine učestvovao u zavjeri protiv Julija Nepota, sasvim sigurno bi iznio podatak da je iste godine iz nekog razloga umro, što on ne navodi. Također, Odoakar bi prilikom osvajanja Dalmacije sasvim sigurno kaznio i Glicerija kao što je to uradio sa Ovidom, da je ovaj zaista

bio kriv. Njegovo nekažnjavanje bi moglo značiti dvije stvari: da Glicerije ili nije kriv ili zaista u tom trenutku nije živ. Ukoliko bi se razmatralo koje od ove dvije stvari su vjerovatnije, svakako da se prva čini mnogo više mogućom, jer Glicerije Nepotovom smrću nije stekao nikakvu opipljivu korist, s obzirom na to da je vlast u Dalmaciji nakon njegovog ubistva preuzeo Ovida. Samim time, ni Odoakar nije imao motiva za njegovo kažnjavanje. Također, iz konteksta pisma pape Gelazija koje je upućeno Honoriju Starijem, može se zaključiti da se biskup Salone na toj poziciji nalazio već neko određeno vrijeme. Sve ovo upućuje da interregnuma na mjestu salonitanske biskupske stolice zapravo nije ni bilo, već je do smjene na njoj vjerovatno došlo u kasnijim osamdesetim ili na samom početku devedestih godina 5. stoljeća.

Summary

The issue of interregnum in the chronology of the bishops of Salona (AD 480 - 493)

The issue of interregnum in the church of Salona has not yet been definitively resolved. When it comes to the chronology of the bishops of Salona, the sources mention a period between AD 480 and AD 493 when it is believed that the position of the bishop of Salona was vacant. After analyzing the sources from Late Antiquity, the author believes that such an opinion is unfounded because the chronology of bishops of Salona was probably organized in accordance with the latest available data about bishop Glycerius, dated to AD 480, and the first available information about bishop Honorius Senior from AD 493. Moreover, the context of the letter mentioning Honorius Senior allows us to assume that he was already a bishop for a certain period before AD 493. The author of this paper suggests that the period when Glycerius was bishop should be shifted to the end of the 80s of the 5th century, whereas the arrival of Honorius Senior should be shifted to the end of the 80s or the very beginning of the 90s.

BIBLIOGRAFIJA

Popis kratica

- PWRE Pauly – Wissowa, Realenzyklopädie der classichen Altertumswissenschaft, Stuttgart.
- MGH AA Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi.

IZVORI

- *Anonymus Valesianus pars posterior. Consularia Italica* (ed. T. Mommsen), MGH AA IX, Chronica Minor I, Berlin 1892, 306–328.
- *Cassiodori Senatoris Chronica ad. a. DXIX* (ed. T. Mommsen), MGH AA XI, Chronica Minor II, Berlin 1894, 109–161.
- *Continuatio Hauniensis Prosperi (Auctarium Hauniensis ordo posterior, Auctarium Hauniense ordinis posterioris margo). Consularia Italica* (ed. T. Mommsen), MGH AA IX, Chronica Minor I, Berlin 1892, 298–339.
- *Ennodius, De venerabili Glycerio episcopo* (ed. F. Vogel), MGH AA VII, Berlin 1885, 164–165.
- *Excerpta Valesiana = Anonymus Valesianus*, in: Ammianus Marcellinus vol. III (trans. J. C. Rolfe), Cambridge (Massachusetts) – London 1986, 506–569.
- *Fasti Vindobonenses priores. Consularia Italica* (ed. T. Mommsen), MGH AA IX, Chronica Minor I, Berlin 1892, 274–336.
- *Gelasius, 1. Ad Honorium Dalmatiae episcopum* (col. 30–32), 2. *Ad eundem Honorium Dalmatiae episcopum* (col. 32–33), 3. *Ad episcopos Dardaniae et Illyrici* (col. 57 – 60.), in: Patrologia Latina LIX, SS Gelasii I Papae, Aviti, Faustini, necnon Joannis Diaconi, Juliani Pomerii, et duorum anonymorum, Opera Omnia (ed. J. P. Migne), Paris 1862.
- *Gelasius, 1. Contra Pelagianam haeresim* (col. 1763–1765), 2. *Epistola ejusdem altera* (1765–1766), in: Patrologia Latina XLV, Sancti Aurelii Augustini, Hippo-nensis episcopi, Opera Omnia (ed. J. P. Migne), Paris 1865.
- *Ioannis Antiocheni, Fragmenta quae supersunt omnia* (ed. S. Mariev), Berlin – New York 2008.

- Iordanes, *Getica*, in: *Iordanis, Romana et Getica* (ed. T. Mommsen), MGH AA V, 1, Berlin 1882, 53–138.
- Iordanes, *Romana*, in: *Iordanis, Romana et Getica* (ed. T. Mommsen), MGH AA V, 1, Berlin 1882, 1–52.
- *Laterculi imperatorum Romanum* (ed. T. Mommsen), MGH AA XIII, *Chronica Minor III*, Berlin 1898, 411–455.
- Malchus, in: *The fragmentary classicising historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus* (ed. R. C. Blockley), Cambridge 1983, 402–462.
- Paulus Diaconicus, *Historia Romana* (ed. H. Droysen), MGH AA II, Berlin 1879, 183–224.
- *Prejasni muž komes Marcelin, Kronika*, (uvodna studija i povijesni komentar H. Gračanin, prir. i prev. Bruna Kuntić-Makvić), Zagreb 2006.
- *The Chronicle of Marcellinus* (trans. B. Crooke), Sidney 1995.
- *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus* (trans. and intr. M. Whitby), Liverpool 2000.
- Thomae archidiaconi Spalatensis, *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* (Latin text by O. Perić, edited, translated and annotated by D. Karbić, M. M. Sokol, J. R. Sweeney), Budapest – New York 2006.

LITERATURA

- Abramić, M. 1991. O povijesti kršćanstva u Saloni, u: *Antička Salona*, Nenad Cambi (ur.), 321–325. Split: Književni krug.
- Belamarić, J. 1998. *Split – od carske palače do grada*. Split: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel Split.
- Bulić, F, Bervaldi, J. 1912. *Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI v.)*. Zagreb: Hrvatsko kat. tiskovno društvo.
- Demandt, A. 1970. s. v. Magister militum, in: *PWRE* suppl. XII. Stuttgart: J. B. Metzler, col. 553–790.
- Demo, Ž. 1988. The Mint in Salona: Nepos and Ovida (474–481/2), *Studia Numismatica Labacensia, Situla* 26: 247–270 + Pr. 1–2.

- Enßlin, W. 1935. s. v. Nepos, in: *PWRE*, XVI 2. Stuttgart: Druckenmüller, col. 2505–2511.
- Farlati, D. 1751. *Illyrici sacri. tomus primus. Ecclesia Salonitana. Eb ejus exordio ulsque ad saeculum quartum. aerae christianae*. Venetiis: Apud Sebastianum Coleti.
- Gračanin, H. 2008. Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota. Vladimir Posavec, Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota, Split: Književni krug, 2007, 244 str. (Izveštaji, prikazi i recenzije knjiga, zbornika i časopisa), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 40: 289–296.
- Ivanišević, M. 1993. Salonitanski biskupi, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86: 223–252.
- Ivanišević, M. 1994. Povijesni izvori, u: *Salona Christiana*, Emilio Marin (ur.), 105–195. Split: Arheološki muzej u Splitu.
- Karaman, Lj. 1962. Događaji petog stoljeća u splitskoj Dioklecijanovoj palači, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 14: 5–11.
- MacGeorge, P. 2002. *Late Roman Warlords*, New York: Oxford University Press.
- Martindale, J. R. 1980. *The Prosopography of the Later Roman Empire, volume II, A. D. 395–527*. London – New York: Cambridge University Press.
- Nikolanci, M. 1985. "Dalmatinska dinastija" i propast Zapadnog rimskog carstva, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 18: 5–22.
- Posavec, V. 2007. *Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota*. Split: Književni krug.
- Saria, B. 1956. s. v. Dalmatia, in: *PWRE* suppl. VIII. Stuttgart: Druckenmüller, col. 21–59.
- Stein, E. 1928. *Geschichte des spätrömischen Reiches*, vol. I. Wien: L. W. Seidel.
- Šišić, F. 1925. *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Wilkes, J. J. 1969. *Dalmatia*. London: Routledge & Kegan Paul

AJDIN MUHEDINOVIĆ*

Djelovanje i uloga muslimanskog dobrotvornog društva "Merhamet" u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)

Apstrakt

U ovom radu nastoji se predstaviti djelovanje i uloga humanitarnog društva "Merhamet" u periodu Drugog svjetskog rata u kojem je svojim dobrotvornim radom ovo društvo postalo jedna od najznačajnijih organizacija bosanskohercegovačkih muslimana. Njegova organizaciona mreža i način rada u predratnom periodu omogućili su ovom društvu da u velikoj mjeri doprinese ublažavanju socijalnih izazova koji su bili nuspojava ratnih dešavanja na prostoru Bosne i Hercegovine. U tom smislu, naročito se ističu aktivnosti ovog društva i njegovih članova na polju rada sa izbjeglicama.

Ključne riječi: "Merhamet", muslimani, dobročinstvo, NDH, izbjeglice, Sarajevo, Alipašin Most

Abstract

This paper tries to present the activities and role of the humanitarian society "Merhamet" in the period of the World War II, in which, with its charitable work, this society became one of the most important organizations of Bosnian Muslims. Its organizational network and way of working in the pre-war period enabled this society to contribute to a large extent to the mitigation of social challenges that were a side effect of the war events in Bosnia and Herzegovina. In this sense, the activities of this society and its members in the field of work with refugees are particularly noteworthy.

Keywords: 'Merhamet', Muslims, charity, NDH, refugees, Sarajevo, Alipašin's Bridge

* Ajdin Muhedinović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Podgaj 6, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: muhedinovicajdin@gmail.com

Uvod

Različiti motivi poput političkih, kulturnih, socijalnih i dr. doprinijeli su tome da se u Bosni i Hercegovini početkom 20. stoljeća intenzivira formiranje društava i organizacija koja su nastojala djelovati u određenom društvenom segmentu s ciljem da se u njima ostvari veći doprinos. Takva pojava može se tumačiti kao "trend vremena" i praksa koja je bila karakteristična na širem prostoru kao jedna od refleksija modernizacijskih procesa. U historiografiji je, do sada, ustanovljeno formiranje 1256 zvanično registriranih društava u Bosni i Hercegovini do 1918. godine.¹ Ova društva bila su organizirana uglavnom, ne i isključivo, na nacionalnim i vjerskim osnovama djelujući na prosvjećivanju, kulturnom uzdizanju i humanitarnom radu s pripadnicima "svoje" narodne zajednice. Među bosanskohercegovačkim muslimanima osnovano je najmanje 187 društava različitog karaktera,² a jedna od najznačajnijih humanitarnih organizacija, u prvoj polovini 20. stoljeća, bio je "Merhamet" koji je osnovan 1913. godine.³ Osnovan u sutonu austrougarske vladavine nad Bosnom i Hercegovinom, u periodu balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata "Merhamet" nije uspio razviti svoju organizacionu strukturu, a zatim i ozbiljniju humanitarnu djelatnost. Do razvijanja ovog društva u tim aspektima dolazi tek u međuratnom periodu kada su mirnodopski uslovi omogućili širenje organizacione mreže i postepeno ekonomsko jačanje društva koje je bilo uslov za pružanje humanitarne pomoći siromašnom muslimanskom stanovništvu. U ovom radu je cilj na osnovu, prije svega, izvorne građe Fonda Merhamet koji se čuva u Historijskom arhivu Sarajevo, rekonstruirati i predstaviti djelatnost Muslimanskog dobrotvornog društva "Merhamet" u periodu Drugog svjetskog rata.

* * *

Drugi svjetski rat na prostoru Bosne i Hercegovine započeo je napadom na Kraljevinu Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine, njenom okupacijom, teritorijalnom dezintegracijom i stvaranjem niza kvislinških, fašističkih i satelitskih političkih entiteta, od kojih je jedna bila Nezavisna Država Hrvatska (NDH).⁴ U sastav NDH ušao je cijeli prostor Bosne i Hercegovine koji je zatim u administrativnom i

¹ Omerović 2019, 191; Pejanović 1930, 5–6.

² Pejanović 1930, 5–6.

³ Bavčić 2003, 28.

⁴ Hurem 2016, 36; Redžić 1998, 22–23.

upravnom smislu podijeljen na Velike župe.⁵ Vrlo je brzo društvena stvarnost postala ekstremno nasilje potaknuto ustaškim genocidom i progonom Srba, Roma, Jevreja i svih onih koji nisu bili prihvatljivi za ustaški režim. Takav razvoj događaja, u konačnici, doveo je muslimane na ovim prostorima u izuzetno nepovoljnu poziciju. Pristajanje uz NDH od strane dijela muslimanske političke elite i inteligencije izuzetno je kompleksno pitanje u čije se detaljnije elaboriranje ovdje ne ulazi, ali koje je u historiografiji probudilo interesovanje niza autora.⁶ Kada se posmatraju uzroci takvog odnosa, može se zaključiti da određene grupe muslimanskog građanstva iz nacionalnih i političkih uvjerenja prihvataju NDH i ustaški režim čiji su sastavni dio ili s njim sarađuju. Ipak, u daleko većem dijelu radi se o političkim grupacijama koje su nakon sporazuma Cvetković – Maček razvile određenu vrstu animoziteta prema državnom okviru Kraljevine Jugoslavije. Propast Kraljevine Jugoslavije s jedne strane, te uspostava novog državnopravnog okvira s druge strane, pružala je određenu priliku muslimanskoj politici da pronađe novu potencijalno povoljniju poziciju. Obećanja davana muslimanima i njihova pozicija u ustaškoj ideologiji neposredno nakon osnivanja NDH bila su primamljiva i pružala su nadu da u novoproklamovanom državnom okviru ima prostora za ostvarenje političkih ciljeva bosanskohercegovačkih muslimana.⁷ Ipak, brzo se ispostavilo da okolnosti nastanka NDH, kao i ustaška politika prema muslimanima, nemaju ništa zajedničko s ranijim državnom okvirima i režimima u kojima su muslimanski politički predstavnici morali pronalaziti svoju političku poziciju. NDH je bila totalitarna i krajnje nacionalistička tvorevina u kojoj se s ekstremnim nasiljem nastojala ostvariti "ustaška utopija".⁸ Ekstremno-nacionalistička politika ustaša prema srpskom stanovništvu imala je za posljedicu četničku osvetu nad muslimanima, naročito u istočnoj Bosni i Hercegovini i Krajini, a NDH se pokazala potpuno nesposobnom ne samo da održi vlast u svim segmentima, nego i da zaštiti civilno stanovništvo. Takav razvoj događaja vrlo brzo je kod muslimana stvorio osjećaj opće nesigurnosti i potpuno ugrožene egzistencije, a početna nadanja koja su kod jednog dijela muslimanskog stanovništva postojala prema NDH vrlo brzo su nestala.⁹

⁵ Simon 2019, 34.

⁶ Pogledati: Hurem 2016; Redžić 1998; Jahić 2014; Kisić-Kolanović 2009; Bougarel 2020; Bandžović 2010; Hoare 2019.

⁷ Više o ustaškom viđenju muslimana u: Jelić-Butić 1977, 196–201; Kisić-Kolanović 2009, 19–58. O utjecaju Sporazuma Cvetković – Maček na muslimansku politiku vidjeti: Begić 1966, 177–191; Jahić 2014, 326–329.

⁸ Bougarel 2020, 109.

⁹ Simon 2019, 150; Jahić 2013, 101–132.

U periodu Drugog svjetskog rata ustaški režim u NDH imao je različitu percepciju kulturnih, sportskih i humanitarnih društava koja su djelovala prije uspostavljanja ustaške vlasti. Zbog pozicije muslimana u NDH, koja im je nametnuta, muslimanska društva, osim onih koja su bila prosrpski orijentirana poput "Gajreta",¹⁰ mogla su nastaviti postojati.¹¹ Njihovo djelovanje bilo je uslovljeno bar nominalnom lojalnošću režimu, a ono što je bila prednost dobrotvornih društava poput "Merhameta" jeste to da su svojim radom s jedne strane djelomično popunjavali praznine koje je ustaški režim pravila u socijalnom aspektu, dok su s druge strane zbog karaktera svoga društva mogli djelovati, a da ne dolaze u izravan konflikt s režimom. Bitno je istaći i to da je "Merhamet", ali i neka druga muslimanska društva u ovom periodu, obuhvatao dosta šaroliko članstvo i bio mjesto okupljanja različitih idejno-političkih frakcija muslimana.¹² Kada je u pitanju karakter organizacije, u historiografiji su se do sada pojavili različiti stavovi. Miloš Hamović ističe da "u odnosu na izbjeglice 'Merhamet' je djelovao, kao dobrotvorna društvena organizacija, na prikupljanju priloga, novčanih i drugih, a istovremeno i kao organ s prerogativima državne vlasti u čijoj su nadležnosti bili smještaj i ishrana izbjeglica i njihova zdravstvena zaštita."¹³ Ovakva Hamovićeva teza, u kojoj se "Merhametu" pripisuje neka vrsta srastanja sa ustaškim režimom poprilično je kontraverzna. Naravno da "Merhamet" nikako ne bi mogao djelovati bez dozvole i saglasnosti ustaškog režima. Međutim, ustaški režim u NDH imao je sve organe vlasti koji su se trebali brinuti o ishrani, smještaju, zdravlju i svim drugim segmentima vezanima za izbjeglički problem. To što je s jedne strane ustaški režim sve više atrofirao kako se rat bližio kraju i postepeno gubio moć djelovanja u svim aspektima, a s druge strane prazninu u zbrinjavanju muslimanskih izbjeglica sve više preuzimao "Merhamet", ne čini ovo društvo organom vlasti NDH. S tim u vezi, može se uporediti interpretacija karaktera djelovanja "Merhameta" koju je ponudila Emily Greble koja se u svojoj studiji o Sarajevu u Drugom svjetskom ratu morala intenzivnije baviti izbjegličkom krizom koja je opterećavala ovaj urbani centar NDH. Greble ističe da "kao organizacija, 'Merhamet' je imao misiju zaštite i pomaganja muslimanskoj sirotinji i

¹⁰ Pogledati: Kemura 1986.

¹¹ Dobar primjer predstavlja Narodna uzdanica koja je do uspostave NDH izrasla u jednu od najznačajnijih organizacija bosanskohercegovačkih muslimana. Kemura 2002, 15–171; Maslo, Muhedinović 2021, 103–129.

¹² Greble 2020, 185.

¹³ Hamović 1994, 244. Pogledati i: Pelesić 1997, 167–177.

žrtvama rata, što su njegovi čelnici i obavljali naizgled bez mnogo razmišljanja o društvenim i političkim implikacijama svojih odluka."¹⁴ Nadalje, Greble ukazuje na Phillipea Burrina i njegovu tezu o "strukturiranom prilagođavanju" pri čemu je prilagođavanje ove organizacije ustaškom režimu, njemačkom okupatoru i drugim strukturama usmjereno ka očuvanju instrumenata humanitarnog rada.¹⁵

Važno je istaći i to da su osobe koje su rukovodile društvom "Merhamet", naročito u fazi rata kada je budućnost NDH bila upitna, a muslimani već sigurni u to da ih ustaški režim ne može štititi od četničkih pokolja i progona, pokazale određeno političko djelovanje. Taj aspekt "Merhametovog" rada zahtijeva posebnu i dublju analizu. Ipak, može se navesti nekoliko primjera takvog djelovanja predstavnika društva "Merhamet". Jedan od značajnijih je svakako istup predstavnika svih muslimanskih grupacija prilikom posjete predsjednika Vlade NDH Nikole Mandića u aprilu 1944. godine. Tada se predsjednik "Merhameta" Mehaga Čomora našao na spisku potpisnika tzv. "Promemorije" kao jednog od najsnažnijih istupa i protesta muslimanske elite protiv sistema vlasti u NDH.¹⁶ Ipak, sudeći po izvještajima Ustaške nadzorne službe sam Čomora je bio za režim prihvatljiva opcija i neko ko nije bio poznat po djelovanju protiv NDH za razliku od ljudi koji su se "krili" iza njega i "Merhameta", a koji su u izvještajima Ustaške nadzorne službe bili okarakterizirani kao oni "koji se osobito ističu u ovoj (protudržavnoj) promidžbenoj djelatnosti".¹⁷ "Merhamet" je bio potpisnik mnogih rezolucija muslimanskih društava koje su izražavale svojevrsnu kritiku prema režimu NDH,¹⁸ a u jednom izvještaju koji se tiče rada muslimanskih organizacija na području Mostara navodi se da "Merhametovo" članstvo dolazi iz različitih "staleža", a "političkom pogledu dosta veliki broj odbornika sklon je suradnji s neprijateljima današnjeg poredka u NDH".¹⁹ Ovakvi primjeri svakako pokazuju da "Merhamet" i njegovi vodeći članovi nisu bili sastavni dio režima NDH, nego su se u skladu sa različitim situacijama postavljali tako da taj odnos sa "državom" maksimalno iskoriste za svoj rad. Prema tome, ostajem pri stanovištu da je "Merhamet" dobrotvorno društvo koje koristi svoj karakter i poziciju kako bi pomagalo muslimanskom stanovništvu u svim sferama života,

¹⁴ Greble 2020, 186.

¹⁵ Greble 2020, 186; i: Burrin 1993, 461-462.

¹⁶ HMBiH, UNS, Kut. 15, Šif. 3631; HR-HDA-1549-I-, Kut. 10, Šif. 320; HR-HDA-1549-I, Kut. 12, Šif. 223.

¹⁷ HMBiH, UNS, Kut. 14, Šif. 3327.

¹⁸ HMBiH, UNS, Kut. 16, Šif. 3779.

¹⁹ HMBiH, UNS, Kut. 15, Šif. 3502a.

a u tom smislu saraduje s bilo kojom političkom opcijom, kako sa ustašama, tako i sa komunistima nakon rata. U prilog navedenoj tezi ide i činjenica da se "Merhamet" redovno u svojim dokumentima naziva "muslimansko dobrotvorno društvo", a pored toga predstavljali su se kao i "privatno društvo".²⁰

"Merhamet" jeste saradivao sa organima vlasti i institucijama NDH i od njih dobijao pomoć i resurse, ali su isto tako njihovi zahtjevi i molbe često bili odbijani. Ponekad zbog obrazloženja da potrebnih sredstava nema na raspolaganju, ali postoje i slučajevi u kojima su ustaške vlasti optuživale "Merhamet" da se koristi lažnim informacijama o broju stradalnika za koje brine. Ipak, takvi primjeri pokazuju prije svega da "Merhamet" nije bio društvo koje je moglo računati na bezrezervnu pomoć ustaškog režima i da njihova saradnja i "lojalnost" "Merhameta" nisu bili ništa bolji niti se značajno razlikovali od saradnje i "lojalnosti" komunističkom režimu od proljeća 1945. godine kada su komunisti preuzeli vlast u Sarajevu.

U periodu Drugog svjetskog rata na prostoru Bosne i Hercegovine, "Merhamet" je najveći dio svoga humanitarnog rada usmjerio na pružanje pomoći izbjegličkoj populaciji naročito u Sarajevu koje je već od jeseni 1941. postalo izbjeglički centar, a i društvo je bilo najprisutnije i najorganiziranije na ovom prostoru. Upravo Sarajevo i njegova šira okolina mogu poslužiti kao primjer nastajanja humanitarne katastrofe na određenim prostorima NDH. Iz jednog dopisa župana Velike župe Vrhbosne, datiranog 18. novembra 1941. godine, iznesena je informacija da je broj izbjeglica na prostoru cijele župe bio viši od 15.000.²¹ S druge strane, epidemiološki izvještaj Higijenskog zavoda za decembar 1941. godine sadrži informaciju da je u navedenom periodu u Sarajevu boravilo između 13.000 i 14.000 izbjeglica.²² Ovi podaci govore da su izbjeglice već u ovom periodu činile značajan procent ukupne populacije Sarajeva koje je, prema procjenama, 1941. godine imalo oko 80.000 stanovnika.²³ Broj izbjeglica u Sarajevu i užoj okolini varirao je tokom rata s obzirom na to da je period zadržavanja

²⁰ HAS, M, Kut. 5, Šif. 1771-44.

²¹ ABiH, VŽV, 1941, Kut. 18, Šif. 11.288.

²² ABiH, VŽV, 1942, Kut. 1, Šif. 83-42.

²³ Do podatka da Sarajevo ima 87.000 stanovnika došao je Gradski aprovizacioni ured koji je izdavao potrošačke iskaznice stanovnicima Sarajeva kako bi bolje regulirali raspodjelu prehrambenih proizvoda. Kako se navodi "prema ispunjenim potrošačkim iskaznicama na osnovu podnešenih prijava ustanovljeno je da Sarajevo ima 87 tisuća potrošača." "Sarajevo ima 87.000 potrošača", *Sarajevski novi list*, 28. 6. 1941, 4. Pogledati i: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine knjiga II*, Beograd: Opšta državna statistika, 1938; a o općim demografskim kretanjima više u: Brkljača 2012, 14-16; pogledati i: Hoare 2019, 368.

bio različit. U historiografiji se operira podatkom da je u maju 1943. godine, u NDH, bilo oko 320.000 izbjeglica među kojima su muslimani činili ubjedljivo najveći procenat.²⁴ Takve okolnosti su u svakom slučaju morale imati jak efekt na lokalnu vlast koja je u određenim dijelovima NDH konstantno bila u procesu uspostavljanja. Kao jedna od bitnijih posljedica ovakvog razvoja događaja jeste povećanje značaja i važnosti humanitarnog rada raznih društava već tokom ljeta i jeseni 1941. godine. Od svih muslimanskih društava u ovom periodu, "Merhamet" je važio za jedno od najznačajnijih humanitarnih društava, i u skladu s tim imalo je najveću odgovornost i kapacitet da pomaže siromašno, prvenstveno, muslimansko stanovništvo.

Ipak, u prvoj fazi rješavanja izbjegličkog pitanja "Merhamet" je djelovao dosta ograničeno sa vrlo malo inicijative. Uzrok takvom stavu jeste djelovanje u atmosferi ustaškog režima pri čemu se moralo voditi računa da djelovanje pojedinaca i organizacija bude u skladu sa prihvatljivim normama. Kako je ustaški režim na samom početku pokušavao zadržati privid organiziranog rada i pružanja pomoći izbjeglicama, dobrotvorna su društva imala manje prostora za djelovanje. Ustaški režim u stvarnosti nije imao niti kapacitet niti ozbiljnu volju da pitanje izbjeglica u Sarajevu rješava na način da se pronade što bolje rješenje, kako za izbjeglice, tako i za samo Sarajevo i njegove stanovnike. Stvar je prepuštena stihiji, tretirajući izbjeglice od grupe do grupe uz nadu da će se što prije vratiti u svoj zavičaj i da će se cjelokupna situacija riješiti sama od sebe. Međutim, događaji koji su slijedili, nisu odgovarali željama ustaškog režima. Iako je 5. novembra 1941. godine osnovan Ured za izbjeglice pri Velikoj župi Vrhbosna, koji je trebao nositi najveći teret pri rješavanju ove krize, brzo se ispostavilo da je stvar izmakla kontroli i da ustaški režim ne može trajno i na odgovarajući način riješiti pitanje izbjegličke krize u Sarajevu.²⁵ Kako je vrijeme odmicalo, NDH se sve manje brinula o izbjeglicama, a uloga humanitarnih društava postajala je sve veća. Pored svega navedenog "Merhamet" je, uz nekoliko drugih humanitarnih društava poput "Hrvatskog radiše" i "Crvenog krsta", bio uključen u rad na zbrinjavanju izbjeglica već od pristizanja prvih grupa koje su došle u Sarajevo početkom jula 1941. godine. To saznajemo iz dopisa kojeg je Ulema – medžlis poslao "Merhametu" 2. jula tražeći od njih angažman i pomoć u ovom problemu.²⁶

²⁴ Kisić-Kolanović 2009, 166.

²⁵ ABiH, VŽV, 1941, Kut. 19, Šif. 10069.

²⁶ Hamović 1994, 238.

Najveći problem za lokalne vlasti bila je ishrana i opskrba izbjeglica odjećom i obućom, a taj problem trajao je od samog početka njihovog dolaska u Sarajevo pa do kraja rata. Vlasti su pozivale stanovništvo da dobrovoljno donira odjeću, a kolika je bila potreba za odjevnim predmetima u oktobru 1941. godine, najbolje pokazuje uputa Velike župe Vrhbosna Gradskom poglavarstvu da se u svrhu obezbjeđivanja siromašnog i ugroženog stanovništva ima pravo pristupiti "mjerama (mjere) za prisilno sakupljanje, odnosno otkup".²⁷ Iako je "Merhamet" za zbrinjavanje izbjeglica koristio svoje fondove i resurse, vrlo brzo su se uključili u akcije prikupljanja raznih sredstava za brigu o izbjeglicama. Jedna od najznačajnijih bila je tzv. "Zimska pomoć" koja je organizirana od strane "Hrvatskog crvenog križa" s učešćem gotovo svih drugih kulturnih, prosvjetnih i humanitarnih društava koja su djelovala u NDH.²⁸ "Zimska pomoć" ili kasnije nazivana samo "Pomoć" odvijala se redovno, ali je s većinom prikupljenih sredstava raspolagao ustaški režim koristeći ih u velikoj mjeri kao resurs za vođenje rata.²⁹ Za "Merhamet" i njegovu humanitarnu djelatnost daleko veći značaj imale su akcije prikupljanja pomoći koje je društvo samo organiziralo, a koje su naročito plodne bile u vrijeme bajramskih praznika i drugih muslimanskih svečanosti poput ramazana, mevluda i sl. događaja.³⁰ Jedna od najuspješnijih takvih akcija

²⁷ ABiH, VŽV, 1941, Kut. 18, Šif. 8482. Na ovaj dopis odgovoreno je iz Gradskog poglavarstva dopisom u kojem se ističe da ovakva akcija neće uroditi zamišljenim plodom iz više razloga, a kao ključni navodi se da je sarajevska čaršija siromašna i da je, pored toga, u Sarajevu pokrenut niz akcija za prikupljanje odjevnih predmeta za mnogobrojne izbjeglice, a i oni koji su darovali ranije ono što imaju, koriste do krajnjih mogućnosti. Također, gradsko poglavarstvo se nije slagalo s načinom prisilnog oduzimanja i smatralo je da se to mora prvo zakonski urediti u smislu koliko odjevnih predmeta tačno smije posjedovati pojedinac pa da mu se višak može oduzeti. ABiH, VŽV, 1941, Kut. 18, Šif. 11060.

²⁸ Hamović 1994, 283. Akcija prikupljanja sredstava u NDH bila je organizirana po uzoru na vrlo sličnu akciju u nacističkoj Njemačkoj, a čitava kampanja bila je popraćena širom propagandom u štampi. Pogledati: "Njemački je narod žrtvovao dobrovoljno u osam zimskih pomoći preko 4 milijarde RM"; *Sarajevski novi list*, 12. 12. 1941, 8; "Skrb za nemoćnike u Mostaru", *Osvit*, 4, 15. 3. 1942, 4.

²⁹ Predsjednik Vlade NDH Nikola Mandić je pri organiziranju akcije "Pomoći" za zimu 1943/1944. godine dao jasne upute da se "bez izričitog odobrenja Oblasti 'pomoć' ne troše sabrana sredstva, a osobito da ne smatraju djelatnost 'Pomoći' nekom redovnom društvenom djelatnošću, koja ih rješava dosadašnje zakonske dužnosti pomaganja svojih siromašnih i potrebitih članova. DJELATNOST "POMOĆI" JE POSVE SUPSIDIARNOG ZNAČAJA, TE JE NJENA DUŽNOST POMAGATI TAMO, GDJE DRŽAVNA I JAVNA ODNOSNO SAMOUPRAVNA SREDSTVA NEDOSTAJU ILI NISU UOBLJE PREDVIDJENA!." HR-HDA-221, Kut. 1, Šif. 10189.

³⁰ Članovi i rukovodstvo društva "Merhamet" koristili su različite načine da bi prikupili sredstva za pomoć siromašnima i izbjeglicama. Pored klasičnih oblika rada sa državnim organima i institucijama, za "Merhamet" su vjerovatno najvažniju ulogu imale vjerske manifestacije i praznici. Ono što vrijedi istaknuti da je "Merhamet" u periodu Drugog svjetskog rata organizirao i sportske manifestacije humanitarnog karaktera kako bi se obezbijedila dodatna sredstva za pomoć ugroženima. Jedan od takvih događaja

bila je za Kurban-bajram 1941. godine jer je velikom broju izbjeglica priređena kvalitetnija ishrana nego uobičajeno.³¹ U izvještaju godišnje skupštine "Merhameta" navodi se da je u jeseni 1941. godine prikupljeno materijalnih sredstava, prije svega odjevnih predmeta, u vrijednosti od 250.000 kuna, a ista suma je prikupljena i u novcu.³²

S obzirom na to da je prikupljanje sredstava ovisilo u velikoj mjeri o dobroj volji stanovnika Sarajeva, bitno je ukazati i na to da se stanovništvo moralo nositi s novonastalom situacijom, jer su ulice grada bile preplavljene izbjeglicama. Veliki broj građana pristupio je pružanju pomoći izbjeglicama, a humanitarna društva kao što je bio "Merhamet" među muslimanima davala su određenu dozu povjerenja stanovništvu u sam čin. U dokumentima se bilježe i određene zloupotrebe cjelokupne situacije gdje je lokalno stanovništvo na račun izbjeglica nastojalo priskrbiti sebi određenu korist od gradskih institucija koje su trebale pomagati izbjeglice hranom, odjećom i drugim potrepštinama.³³ Takva dešavanja sasvim su sigurno imala negativan efekat na raspoloženje stanovništva da i dalje pomažu rad humanitarnih društava, ali i izbjeglice u cijelosti. Pored toga i izbjeglice su bile žrtve beskrupuloznih ratnih profitera koji su im nastojali oduzeti i onaj ostatak imovine koji su uspjeli donijeti do Sarajeva. Jednu informaciju donosi Miloš Hamović koji navodi da su izbjeglice iz Rogatice pred

bila je nogometna utakmica između HŠK Đerzeleza i HŠK Omladinca 31. oktobra 1943. godine. HAS, M, Kut. 8, Šif. 12-N-1943.

³¹ Hamović 1994, 287. Bitno je istaći da je Kurban-bajram sam po sebi u prošlosti imao velik značaj kao praznik tokom kojeg su muslimani dužni prinositi žrtvu, a jedan od glavnih ciljeva samog čina je i taj da meso bude podijeljeno siromašnima i ugroženima. Serdarević, Omanić 2009, 302. Također, kako je rat odmicao, a siromaštvo i stradanje bivalo sve veće, akcije za vrijeme Kurban-bajrama bile su sve skromnije. Krajem 1942. godine veliki župan Velike župe Vrhbosna, Ismet Gavrankapetanović, pisao je predsjedniku vlade Džaferu Kulenoviću o situaciji u Sarajevu i zamolio ga za "Vaše energično posredovanje da bi se izbjegla katastrofa". Župan je donio naredbu da se građanstvu podijeli po pola kilograma brašna pred Božić i Kurban-bajram i obavijestio da su s tim gradske rezerve potrošene. HMBiH, NDH, Kut. 22, Šif. 3781.

³² "U godini 1941. ispisao je 'Merhamet' najsvjetliju stranicu u svojoj povijesti", *Sarajevski novi list*, 246, 26. 2. 1942, 5.

³³ U jednom dopisu od 2. septembra 1941. upućenom Gradskom poglavarstvu, župan Velike župe Vrhbosna izričito naglašava kako ima saznanja da pojedinci koriste trenutak kako bi sebi pribavili određenu korist i obilaze ustanove, ali i privatne kuće. U tom smislu od Gradskog poglavarstva zatraženo je da se "brine za te izbjeglice, a i da se po mogućnosti što uspješnije stane na put toj nepoštenoj raboti, pa da se i pojedine ustanove upute o radu odbora koji će se brinuti oko obskrbe kao i o potrebama tih izbjeglica". HMBiH, NDH, Kut. 6, Šif. 2063; U *Sarajevskom novom listu* prenosi se obavijest Velike župe Vrhbosna kako je na ulicama Sarajeva primijećen izuzetno veliki broj prosjaka koji nemaju veze sa izbjeglicama, a pretvaraju se da jesu i uzimaju milostinju od građana. "Obavijest Velike župe Vrhbosna Uredu za bjegunce", *Sarajevski novi list*, 27. 11. 1941, 4.

Sarajevo došli sa oko 5.000 grla stoke koja im je od pojedinih švercera otkupljena za bescijenje uz objašnjenja da će im u gradu stoka biti oduzimana svaka-ko.³⁴ Članovi "Merhameta" i "Narodne uzdanice" dočekivali su te izbjeglice i pokušavali ih štititi te su se zauzimali za pogođene u ovom i sličnim slučajevima.

U svom je radu "Merhamet" imao izvjesnu pomoć od strane organa vlasti NDH. Pored ustaljenih donacija u novcu i hrani koje su dobijala i ostala humanitarna društva u NDH, jedna od najvećih donacija koju je ustaški režim, odredbom poglavnika,³⁵ "dodijelio" "Merhametu" kao humanitarnoj organizaciji jeste ustupanje fabrike tekstila "Šik" koja je ranije bila u vlasništvu Avrama Levija Sadića.³⁶ Vijest o dodjeljivanju ove fabrike društvu "Merhamet" u medijima je predstavljana kao "veliki poklon, najveće (je) priznanje radu koji je otrao i koji će otrati mnogu suzu najbjednijih ovog našeg lijepog Šehera".³⁷ Ipak, u praksi je to izgledalo malo drugačije. Najprije su njemačke vojne vlasti u Sarajevu izrazile protivljenje akciji primopredaje između privremene uprave tvornice i "Merhameta" jer su tvornicu tekstila "Šik" smatrali svojim ratnim plijenom.³⁸ Iz izvještaja o primopredaji kojeg je 9. jula 1941. ispred Redarstvenog ravnateljstva poslao "šef prezidialnog ostsjeka" Franjo Mayerberger, vidljivo je da su predstavnici vlasti NDH uprkos ovom upozorenju odlučili nastaviti dalje sa procesom primopredaje fabrike "Merhametu", a to su opravdali time da se u suštini ništa ne mijenja jer je "preduzeće sa tim aktom samo mijenjalo vlasnika i ne tangira pravo Njemačke vojske".³⁹ Dakle, fabrika tekstila je i nakon dodjele "Merhametu" ostala u nekoj vrsti odnosa u kojem je njen rad ovisio o volji, potrebi i dozvoli njemačke vojske, a ostaje otvoreno pitanje u kojoj je mjeri stvarno služila "Merhametu" u svrhe humanitarnog rada. Ono što se može sa sigurnošću reći jeste da fabrika jeste radila na opskrbljivanju izbjeglica odjećom i drugim tekstilnim proizvodima, ali rijetko u punom kapacitetu jer su za to često nedostajale si-

³⁴ Hamović 1994, 263.

³⁵ HR-HDA-223, Kut. 102, Šif. II A, 23327.

³⁶ "Sarajevska tvornica tekstila 'Šik' dodijeljena dobrotvornom društvu 'Merhamet'", *Sarajevski novi list*, 23. 12. 1941, 4; "'Merhamet' – Izrabljivanje naše radnice u prošlosti – 'Merhamet' za našu gradsku sirotinju i za muhadžire – Dar poglavnika i nova uprava", *Osvit*, 8. mart 1942, 6.

³⁷ "Sarajevska tvornica tekstila 'Šik' dodijeljena dobrotvornom društvu 'Merhamet'", *Sarajevski novi list*, 23. 12. 1941, 4; "'Merhamet' – Izrabljivanje naše radnice u prošlosti – 'Merhamet' za našu gradsku sirotinju i za muhadžire – Dar poglavnika i nova uprava", *Osvit*, 8. mart 1942, 6.

³⁸ HR-HDA-223, Kut. 102, Šif. II A, 23327.

³⁹ Na ovakav razvoj situacije predstavnici "Merhameta" obavezali su se da će sami stupiti u kontakt sa Wirtschaftsamtom i da će pokušati srediti međusobni odnos. HR-HDA-223, Kut. 102, Šif. II A, 23327.

rovine.⁴⁰ U tom kontekstu se ovakav potez vlasti NDH, koji je predstavljan kao "rijedak i bogat poklon"⁴¹, te kao velika pomoć društvu, ne može smatrati kao izuzetna pomoć "Merhametu" u njegovom radu. Uostalom predstavnici "Merhameta" bili su svjesni da imovina koja im se dodjeljuje i kojom će se koristiti jeste opljačkana jevrejska imovina, da kao takva u određenom smislu kompromitira rad ovog društva. U nekim konkretnim segmentima proizvodnja tekstila i odjevnih predmeta od strane "Merhametovih" proizvodnih kapaciteta značajno je olakšavala rad društvu. To je najbolje vidljivo kod usvajanja / udomljavanja ratne siročadi jer je čitav proces mogao biti onemogućen samom činjenicom da djeca nemaju odjeću.⁴² U kasnijoj fazi rata nabavka bilo kakve odjeće postajala je sve teža, a aktivnosti "Merhameta" na udomljavanju siročadi sve veća tako da je pitanje opskrbe siročadi s odjevnim predmetima bilo vrlo bitno, a uz posjedovanje jedne ovakve fabrike, ipak lakše rješivo.

Tokom ovog perioda "Merhamet" je imao pomoć i od drugih muslimanskih kulturno-prosvjetnih društava koja su djelovala u NDH. Prije svega, vrijedi istaći društvo "El-Hidaje" i Mehmeda Handžića. U periodu rata, "El-Hidaje" je svoju omladinsku sekciju "Mlade muslimane" stavila na raspolaganje, odnosno upućivala na rad i djelovanje u okviru humanitarnih misija "Merhameta".⁴³ Oni su osnovali zajedničke mješovite sekcije koje su prikupljale novac i druga materijalna sredstva, brinuli se o pristiglim izbjeglicama i odlazili u ugrožena područja pružajući pomoć stradalom muslimanskom stanovništvu, naročito na prostoru istočne Bosne.⁴⁴ Mehmed Handžić je dio prihoda organizacije "El-Hidaje" za godinu 1942/1943. u iznosu od 300.000 kuna poklonio "Merhametu" "da ih ovo

⁴⁰ Nedostatak sirovina bio je izraženiji kako je rat odmicao. Materijali su bili sve teže dostupni, a nezbrinutih izbjeglica bilo je sve više. Zbog toga je, primjera radi, sredinom 1944. godine ova tvornica radila sa "jedva 10% svoga normalnog rada, kapaciteta, iako bi ista trebala da radi još više". HAS, M, Kut. 3, Šif. 1201.

⁴¹ "Sarajevska tvornica tekstila 'Šik' dodijeljena dobrotvornom društvu 'Merhamet'", *Sarajevski novi list*, 23. 12. 1941, 4. Dodjeljivanje ove fabrike "Merhametu" nije kod svih aktera prihvaćeno sa odobravanjem. Katolički svećenik i poglavnika povjerenik za Bosnu i Hercegovinu Božidar Bralo negodovao je na tu odluku i navodno izjavio da se fabrika Šik "turcima ne smije dati, jer turci time ne umiju upravljati". Pogledati više u: Jahić 2023, 316.

⁴² HAS, M, Kut. 6, Šif. 408-45.

⁴³ Ivan Ejub Kostić donosi informaciju da je jedan dio pripadnika organizacije "Mladi muslimani" napustio El-Hidaju i dobrovoljno se angažirao u "Merhametu". Kostić 2023, 157.

⁴⁴ Omerika 2014, 94. Iz glavnog odbora "Mladih muslimana" obavijestili su "Merhamet" da se rado odazivaju svim njihovim pozivima za saradnju te da će i u budućnosti staviti što više omladinaca na raspolaganje za "Merhametove" radne akcije. Za vezu između ova dva društva bio je krajem 1944. godine određen Asim Čamdžić. HAS, M, Kut. 5, Šif. 2543-44.

društvo utroši u izravne potrebe muhadžira.⁴⁵ Uz "El-Hidaje" veliki značaj imala je "Narodna uzdanica" s kojom je "Merhamet" imao potpisan sporazum o saradnji i generalno dobar odnos.⁴⁶ Bitno je istaknuti i "Hrvatsko muslimansko društvo" koje je u više navrata osiguravalo financijsku pomoć "Merhametu" za brigu oko izbjeglica.⁴⁷

Do "Merhameta" su u ovom periodu dospijevale donacije i različite vrste pomoći od stranaca i bosanskohercegovačkih muslimana koji su živjeli u inostranstvu. Kada su stranci u pitanju, u prvom redu može se istaknuti jerusalem-ski muftija Muhamed Emin el Huseini. On je u više navrata tokom rata "Merhametu", ali i drugim muslimanskim humanitarnim društvima koja su djelovala na prostoru Bosne i Hercegovine, darivao značajne sume novca.⁴⁸ Ipak, njegove donacije nisu kod svih imale pozitivan eho s obzirom na to da su se, naročito u kasnijem periodu, u njegovom djelovanju sve više podcrtavali politički ciljevi i propagandni motivi.⁴⁹ Recentna historiografija pokazuje da je jerusalem-ski muftija Muhamed Emin el Huseini, kao ugledna osoba sa autoritetom u muslimanskim zajednicama, koristio svoju poziciju i stavio se u službu nacističke Njemačke tako što je propagandnim djelovanjem podsticao muslimanske zajednice da se regrutiraju u jedinice *Wehrmachta* i SS-a.⁵⁰ Među bosanskohercegovačkom ulemom Muhamed Emin el Huseini imao je poznanike i sagovornike prije svega u ličnostima Mehmeda Handžića, Alija Aganovića i Muhameda Pandže.⁵¹ Historičar David Motadel, navedene muslimanske vjerske uglednike, a među njima naročito Muhameda Pandžu, dovodi u direktnu vezu i saradnju sa njemačkim *Wehrmachtom* i SS-om.⁵² Na taj način se i "Merhamet" kao organizaciju u kojoj je Pandža dugo vremena bio jedan od ključnih aktera povezuje sa Nijemcima koji su ovo društvo na terenu smatrali "najvažnijim predstavničkim tijelom

⁴⁵ "Mi i naša svagdašnjica", *Osvit*, 77, 22. avgust, 1943, 5; Traljić 1996, 45.

⁴⁶ Bavčić 2003, 120; Kemura 2002, 221-223.

⁴⁷ Hamović 1994, 292. Hrvatsko muslimansko društvo iz Zagreba obezbijedilo je "Merhametu" i izbjeglicama više značajnih donacija, naročito vrijedi istaknuti donaciju od 500.000 kn koju su dostavili za pomoć izbjeglicama stradali u bombardiranju logora Alipašin Most krajem 1944. godine. HAS, M, Kut. 11, Šif. 2791-44; Kut. 6, Šif. 559-45.

⁴⁸ Hamović 1994, 293-294.

⁴⁹ Sušić 1980, 124-149. Za recentniji pogled na djelovanje i ličnost Muhameda Emina el Huseinija pogledati: Gensicke 2007. Uporediti sa: Kostić 2021, 78; Kisić Kolanović 2009, 370-371.

⁵⁰ Motadel 2014, 188-207. Uporediti sa: Motadel 2023, 242-266.

⁵¹ Motadel 2023, 242-266.

⁵² Motadel, 264.

muslimana u Bosni i Hercegovini" i važnim partnerom SS-a.⁵³ Pri tome se poziva na dokument koji govori o sastanku njemačkih predstavnika i Muhameda Tokića, predstavljenog kao "drugi sekretar organizacije".⁵⁴ Njegovu tezu djelimično je prihvatila i dalje razvila Franziska Anna Zaugg koja je detaljnije istraživala proces regrutacije za *Waffen-SS* na Balkanu. Na osnovu gotovo iste argumentacijske podloge ona zaključuje da je "Merhamet" bio najznačajnija institucija u procesu regrutacije muslimana za SS diviziju.⁵⁵ Moja dosadašnja istraživanja ne korespondiraju sa ovakvim stavovima.⁵⁶ Smatram da je iznimno važno pažljivo

⁵³ Motadel, 264-265.

⁵⁴ Motadel, 264-265.

⁵⁵ Zaugg 2021, pogledati stranice: 198, 199, 202, 211, 213, 482, 483, 488.

⁵⁶ S obzirom na to da nisam uspio ostvariti uvid u navedeni dokument na čijem osnovu svoju argumentaciju baziraju David Motadel i Franziska Anna Zaugg, ne mogu o istom više govoriti. Ono što mi je poznato jeste da se Muhamed Tokić ne navodi i ne prepoznaje kao ličnost iz uprave "Merhameta". U jednom od dokumenata Ustaške nadzorne službe datiranom 3. marta 1944. godine ističe se da "gotovo sve osobe, koje su društvo 'Merhamet' osnivale, iste su osobe koje ga danas vode. Društvo 'Merhamet' danas vode sljedeće osobe:

1. Čomara Mehaga, predsjednik, osjećao se nacionalno srbski, inače pošten.
2. Hafiz Muhamed Pandža, član Ulema medžlisa, podpredsjednik prije jugoslaven, kasnije pristaša Hrvata ali nestalan.
3. Djino Salihaga, u politici neistaknut, inače pošten.
4. Vranić Šerif, trgovac, neistaknut, pošten.
5. Rašidagić Hamid,
6. Dubravić ing. Hilmija, neistaknut.
7. Hadžibegić Asim, neistaknut.
8. Dervišević Abdulah, neistaknut.
9. Čurčić Muhamed-Hamid f. Hrvat vrlo čestit.
10. Filipović Mahmut, sudac, Hrvat, pošten.
11. Nanić Asim, činovnik gradskog poglavarstva, neistaknut.
12. Djumišić Ing. Islam, neistaknut.
13. Fočo Džemal, trgovac, neistaknut.
14. Djebo Sejfudin, baščauš, neistaknut.
15. Kundurović dr. Mehmed, liječnik, neistaknut.
16. Kuradžić Mehaga,
17. Imamović Halid, profesor, neistaknut.
18. Muhasilović Džemal, trgovac, neistaknut.
19. Muzurović Hajrudin, trgovac, neistaknut.
20. Kreso Ahmed, f. Pristaša Srbijanaca.
21. Delić Ahmed, trgovac, pristaša Hrvata, neistaknut.
22. Bajraktarević Muhamed, trgovac, neistaknut.
23. Čerimagić ing. Rasim, ravnatelj gradske štedionice, istaknut Hrvat.
24. Zečević dr. Safet, odvjetnik, neistaknut.
25. Mešinović Ahmed, trgovac, neistaknut.
26. Čizmić Ibrahim, trgovac, neistaknut.
27. Fočo Edhem, trgovac, neistaknut".

posmatrati uloge pojedinih ličnosti koje su obnašale važne funkcije u "Merhametu", ali i u drugim društvima i organizacijama. Prije svega, to se odnosi na Muhameda Pandžu koji predstavlja jednu od najagilnijih ličnosti muslimanske politike u ovom periodu, a koji je djelovao u više različitih pravaca i pri tome je bio član nekoliko muslimanskih organizacija.⁵⁷

Sredstva za stradale muslimane u Bosni i Hercegovini dostavljana su "Merhametu" i iz Republike Turske, od strane muslimanskih iseljenika sa južnoslavenskog područja koji su u ranijim ratovima i pogromima muslimana ovih prostora proživjeli sličnu sudbinu kao i muslimani u toku Drugog svjetskog rata.⁵⁸ Ipak, ostaje upitno u kojoj su mjeri i na koji način sredstva iz Republike Turske bila dostavljana "Merhametu", odnosno bosanskohercegovačkim muslimanima uopće. Milan Ristović je ukazao na to da je Turska iskazivala ozbiljan interes za pitanje muslimana u NDH.⁵⁹ To ipak nije značilo da je Turska bila raspoložena da prihvati vjersku solidarnost kao argument koji je dolazio iz NDH i bio jedan od glavnih razloga za traženje pomoći za muslimansko stanovništvo. Takvi principi bili su u suprotnosti sa proklamovanom politikom laicizma i sekularizma koja je bila na snazi u Turskoj, pa su spomenute pomoći bile uglavnom dio "privatne inicijative".⁶⁰

Tokom 1943. godine, uslijed dužeg perioda ratnih zbivanja i iscrpljivanja zaliha hrane i drugih potrepština, zbrinjavanje izbjeglica postajalo je sve teže za "Merhamet". U "Merhametu" se sve više pažnje počelo obraćati i na druge segmente života muslimanskih izbjeglica, a ne samo pitanje prehrane, smještaja i odijevanja. Iz svih tih razloga održana je u Sarajevu 26. i 27. juna 1943. godine konferencija u organizaciji "Merhameta" na kojoj je najmanje 19 delegata uz tadašnjeg predsjednika Muhameda Pandžu učestvovalo u podnošenju izvještaja

Dakle, s obzirom na to da se na ovom spisku ne nalazi, ali i na to da se ni u drugim dokumentima "Merhameta" nisam susreo sa Muhamedom Tokićem, kao drugim sekretarom "Merhameta", smatram neophodnim ukazati na to da se navodi o "Merhametu" koji ovi autori ističu a ne mogu prihvatiti bez detaljnije analize i, prije svega, uvida u izvornu građu njemačkih vojnih postrojbi koja bi pokazala na dublji i značajniji odnos sa "Merhametom" kao organizacijom, nego što je jedan sastanak sa osobom čija povezanost sa samom organizacijom je još uvijek upitna. Pogledati i: Jahić 2023, 385-457; Jahić 2015, 181-206.

⁵⁷ O Muhamedu Pandži pogledati: Jahić 2023, 423-457.

⁵⁸ HMBiH, UNS, Kut. 14, Šif. 3376.

⁵⁹ Ristović 2013, 113.

⁶⁰ Više o misijama bosanskohercegovačkih muslimana i diplomata NDH u Republici Turskoj u: Ristović 2013, 128-131. Uporediti sa: Kisić-Kolanović 2009, 390-402.

i diskusiji o raznim problemima vezanim za izbjeglice.⁶¹ Pandža je u uvodnom obraćanju naglasio da se "Merhamet" odlučio da iako je jedno lokalno društvo "preuzme na svoja leđa jedan od najtežih zadataka, kojih se je ikada primalo i jedno društvo – zbrinuti stotinama tisuća izbjeglica – muslimana, te prehraniti i odgojiti desetinama tisuća siročadi".⁶² Na konferenciji se vodila rasprava o nizu pitanja, a među najvažnijim su bila pitanja smještaja izbjeglica, opskrbe hranom, prikupljanjem pomoći u novcu i udomljavanje siročadi.⁶³ Ono što se pokazalo kao novost jeste da su pojedinci na konferenciji poput Bekira Omersoftića i Zaima Šarca otvoreno kritizirali vlast za "neljudsko zapostavljanje i postupak sa stradalim izbjeglicama", kao i to da su liječnici dali stručno mišljenje po kojem obezbjeđene količine hrane nisu bile dovoljne, a ta je optužba važila naročito za one izbjeglice "smještene u zajedničkim nastambama".⁶⁴ Zbog navedenih i drugih razloga na konferenciji je donesena odluka, koja je kao pismo upućena Mehmedu Alajbegoviću, tadašnjem ministru Ministarstva skrbi za postradale krajeve NDH. U pismu se tražila smjena svih državnih činovnika koji se nalaze u uredima zaduženim za brigu o izbjeglicama, a koji nisu muslimani, jer muslimani "ovaj problem najbolje poznaju i za njih imaju najviše osjećaje".⁶⁵

Posebnu važnost imaju izvještaji koje su konferenciji podnijeli pripadnici "Merhametove" radne službe i organizacije "Mladi muslimani": Alija Izetbegović, Edhem Šahović i Asim Čamdžić. Među navedenim, ističe se referat Asima Čamdžića koji je opširno opisao stanje izbjeglica u Foči i svoje zaprepaštenje zatečenim nehajem i "veoma niskom stupnju" po pitanju vjere. Po njemu, samo poneki starac i starica obavljali su molitvu, "dok mlađi uobće na to ni ne pomišljaju", "pokriavanje ženskinja ni ne postoji", a ako bi koja od žena i bila pokrivena onda ne po pravilima. Pored toga, zasmetao mu je odnos muslimanki prema muškarcima s kojima se normalno druže i razgovaraju, a prema vojsci "ne prave razliku, jednak je musliman i katolik".⁶⁶ Jahić je ispravno primijetio da su ovi Čamdžićevi navodi odličan primjer koliko je muslimanska zajednica bila religiozno osjetljiva, ali isto tako i da je muslimansko društvo već tokom rata

⁶¹ GHB, AIZ, UM, 1943, Kut. 1, Šif. 2365. Vidjeti i: Jahić 2023, 373-374.

⁶² GHB, AIZ, UM, 1943, Kut. 1, Šif. 2365.

⁶³ GHB, AIZ, UM, 1943, Kut. 1, Šif. 2365. Zanimljivo je da su se tokom ove "Merhametove" konferencije vodile rasprave i ponudili prvi planovi za obnovu postradalih krajeva. U tom smislu pogledati i: GHB, SMT-3-97/NG.

⁶⁴ GHB, AIZ, UM, 1943, Kut. 1, Šif. 2365.

⁶⁵ GHB, AIZ, UM, 1943, Kut. 1, Šif. 2365.

⁶⁶ GHB, AIZ, UM, 1943, Kut. 1, Šif. 2365.

ozbiljno manifestiralo da je oblik tradicionalnog života obilježenog vjerom i vjerskim moralom u krizi.⁶⁷

Nedugo nakon održavanja ove konferencije, društvo "Merhamet" zapalo je u jednu od najvećih kriza u toku svoga rada. Iz jednog pisma, od 13. jula 1943, koje je predsjednik Muhamed Pandža poslao ministru skrbi za postradale krajeve, Alajbegoviću, saznajem da je, uslijed novog vala izbjeglica, društvo bilo na izmaku snaga i mogućnosti da pruža bilo kakvu pomoć.⁶⁸ Pandža je upozorio ministra Alajbegovića da je već iscrpno upoznat sa stanjem i radom "Merhameta", ali da je zbog situacije primoran ponovno mu se obratiti. Radi iznimno jake oskudice "povećao se broj smrtnih slučajeva od gladi, naročito u iztočnoj Bosni", a "Merhamet" je izbjeglicama bio podjelio i posljednju zalihu svoje hrane tako da je došlo "u pitanje održavanje i njegove gradske kuhinje, koju će ovih dana zatvoriti".⁶⁹ Izbjegličko pitanje kao i stanje "Merhameta" se ni do kraja 1943. godine nisu značajnije popravili prvenstveno zbog pristizanja velikog broja izbjeglica u Sarajevo. Seid Mustafa Traljić,⁷⁰ u jednom privatnom pismu, datiranom 26. oktobra 1943. godine, navodi da je preko 30.000 izbjeglica "za ovih prošlih 10-15 dana" došlo i prošlo kroz Sarajevo, ali "zahvaljujući Merhametu i ljudima oko njega / državnim vlastima skoro nikako / i muhadžiri su poprilično do sada smješteni".⁷¹

Kada govorimo o metodi rada "Merhameta" sa izbjeglicama koje su ostajale ili se vraćale u stradali zavičaj, bitno je istaći da taj segment rada nije bio nikako beznačajan ili manji od humanitarnog rada sa izbjeglicama ili siromašnima u mjestima gdje je "Merhamet" imao stalne organizacije. Pored omladinskih radnih sekcija koje su posjećivale stradale, bilježile podatke o stradanju stanovništva i vršile druge aktivnosti bitno je istaći da su u "Merhametu" smatrali da ove izbjeglice u nekim segmentima moraju imati prioritet u zbrinjavanju. Tako se u jednom dokumentu navodi kako se trebaju voditi načelom da u prvom redu

⁶⁷ Jahić 2023, 375.

⁶⁸ HR-HDA-221, Kut. 1, Šif. 3090.

⁶⁹ HR-HDA-221, Kut. 1, Šif. 3090.

⁷⁰ Seid Mustafa Traljić (1915–1983), bio je bosanskohercegovački historičar. U periodu Drugog svjetskog rata živio je i radio u Sarajevu i Zagrebu. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci čuva se njegova zaostavština, koja zbog brojnih njegovih bilješki, privatnih i prikupljenih pisama i spisa predstavlja odličnu zbirku gradiva za proučavanje, između ostalog, događaja iz Drugog svjetskog rata. Više u: Behramović 2021, 235–245.

⁷¹ U ovom slučaju radilo se izbjeglicama koje su izbjegle u Sarajevo uslijed četničkog napada na Višegrad i masovnog pokolja muslimanskog stanovništva koji je uslijedio. GHB, SMT, 3-60-1943.

treba pomagati one stradalnike koji su ostali u svojim mjestima i u svojim domovima te je "ovo društvo (je) odlučilo poslati u Ustikolinu 1000 komada raznog rublja, a u Goraždu 400 komada za potrebe tamošnjih izbjeglica i stradalnika".⁷²

Povodom mjeseca ramazana 1944. godine "Merhamet" je organizirao dodatnu akciju s ciljem da se pojača rad društva za dobrobit svih muslimana jer kako se navodi u dopisu glavnog odbora "duboko smo uvjereni da se u časnom mjesecu posta, molitve i pokajanja neće naći ni jedan musliman koji će se oglušiti o naš poziv. Zbog toga glavni odbor 'Merhameta' u Sarajevu upućuje topli apel na sve svoje jedinice, da već sada još energičnije pristupe radu, te da razvijajući akciju pomoći u najvećem obimu postignu maksimum uspjeha u ramazanskom mjesecu".⁷³ U tom smislu radni odbor društva dobio je niz uputa na koji način akcija treba biti provedena u djelo. Prvenstveno je bilo potrebno provjeriti "koliko je 'Merhametova' ideja prodrila u duše našeg svieta", te da se u tom smislu popišu svi članovi društva, a da se radi na tome da svi muškarci i žene budu učlanjeni.⁷⁴ Veliki akcenat stavljen je na homogenizaciju društva obzirom da se ističe da akcija "mora imati značaj potpunog jedinstva i suradnje svih muslimana", a istu je trebalo postići u krajnjoj liniji putem uključenosti svih muslimanskih društava.

Iz "Merhameta" su nastojali iskoristiti dobru saradnju sa "Hrvatskim crvenim križem" kako bi dobijali dodatna sredstva, ali i pomagali ona područja u kojima njihova organizacija još uvijek nije bila dovoljno kvalitetna kao na prostoru Sarajeva i Velike župe Vrhbosna. Stoga su u proljeće 1944. godine pisali centrali "Hrvatskog crvenog križa" da je, zbog sve veće potrebe humanitarnog rada i sve većeg broja izbjeglica, potrebno proširiti djelokrug župskog odbora "Hrvatskog crvenog križa" na područje velikih župa: Lašva i Glaž, Usora i Soli i Posavje, a pored toga dostaviti mu što veće količine hrane kako bi se prvenstveno pomoglo izbjegličkoj djeci.⁷⁵

Zbog primijećenog povećanja slučajeva prostitucije kod muslimanskih žena uslijed užasne socijalne situacije koju je rat nosio sa sobom, među muslimanskom elitom, pojavili su se sve jači istupi u kojima su se ovakve pojave nastojale suzbiti i spriječiti. "Merhamet" je u i ovom slučaju imao svoju ulogu, a to vidimo

⁷² HAS, M, Kut. 6, Šif. 409-45.

⁷³ HAS, M, Kut. 6, Šif. 1471-1944; Kut. 5, Šif. 1471-1944.

⁷⁴ HAS, M, Kut. 6, Šif. 1471-1994; Kut. 5, Šif. 1471-1944.

⁷⁵ HAS, M, Kut. 3, Šif. 1087-44.

iz cirkularnog dopisa koji je Ulema medžlis uputio svim muslimanskim društvima u avgustu 1943. godine. U ovom dopisu pored kraćeg osvrtu na uzrok i nastanak problema, zatraženo je od svih društava da što prije na bilo koji način uposle siromašne muslimanke kako bi svojim radom obezbijedile sebi osnovna sredstva za život.⁷⁶ Uz to zatraženo je da se sve žene koje nemaju potrebu povuku u "svoju kuću i da se ne dozvoli pohađanje kafana, plaža i sličnih mjesta sastanaka, gdje može doći do nepotrebnog upoznavanja sa nametljivim muškarcima", te da muslimanska društva prestanu organizirati zajedničke priredbe za žene i muškarce.⁷⁷ Ipak, zajedničke aktivnosti muškaraca i žena bile su održavane, naročito u organizaciji "Narodne uzdanice" i "Hurijeta", ali i "Merhametovih" radnih sekcija koje su odlazile na terenski rad s izbjeglicama, organizirale mevlude, vazove i druge skupove.⁷⁸ Dakle, "Merhamet" je kao društvo bio izuzetno otvoren za aktivizam muslimanskih žena naročito omladine koja je bila duboko involvirana u radu sa izbjeglicama.

Pored humanitarnog rada, "Merhamet" je koristio svoj utjecaj i zasluge da bi štitio muslimane koji su na bilo koji način bili ugroženi od režima. Muhamed Pandža je kao predsjednik i predstavnik "Merhameta" nastupao zajedno sa nizom uglednih muslimana Sarajeva i protestirao u Velikoj župi Vrhbosna na postupke određenih ustaških organizacija i odnosa prema muslimanskim trgovcima, muslimanskoj ženskoj omladini i prema izbjeglicama.⁷⁹ Preuzimao je i ulogu spašavanja ljudi koji su pali u nemilost ustaškog režima. Radni odbor ovog društva iz Mostara pisao je glavnom odboru u vezi sa slučajem Avde Dedića iz Glodnice koji je zbog lažnih optužbi za saradnju s partizanima osuđen i smješten u logor u Sisku. Članovi "Merhameta" prikupili su istinite dokaze i tražili od glavnog odbora da se zalaže da pomenuti Dedić bude oslobođen.⁸⁰ U jednom dopisu Ulema medžlisu iz februara 1944. godine predstavnici "Merhameta" tražili su pomoć pri borbi da se veća grupa muslimana oslobodi, a koji

⁷⁶ HAS, M, Kut. 8, Šif. 923-43.

⁷⁷ HAS, M, Kut. 8, Šif. 923-43.

⁷⁸ Jahić 2017, 405.

⁷⁹ U ovoj delegaciji uglednih muslimana Sarajeva koji su u prostorije Velike župe Vrhbosna nastupili 16. februara 1942. godine "bez poziva", kako je to navedeno u zapisniku, i uputili žalbu ustaškim vlastima bili su: Mehmed ef. Handžić, kao predsjednik "El-Hidaje", Kasim ef. Dobrača, Abdulah ef. Dervišević, kao članovi glavnog odbora "El-Hidaje", Mehaga Čomara, Salihaga Džino i hfz. Muhamed ef. Pandža kao predstavnici "Merhameta", Ehmedaga Čejvanija kao predstavnik "Hurijeta" i predstavnici građana H. Mujaga Ekmečić, Mehaga Kučukalić, Hadži Sulejmanaga Muhasilović, Salihaga Fočo i Hamid-beg Zulfikarpašić. BI, DSR-RZ, Šif. 1/XI-2.

⁸⁰ HAS, M, Kut. 3, Šif. 906-43.

su iz nekoliko sela konjičkog kotara bili odvedeni od strane tzv. "Vražje divizije". Iz "Merhameta" su protestirali jer su smatrali da se odvođe "mirni i lojalni građani", njihova stoka, a ima i slučajeva "gdje su im i kuće popaljene".⁸¹

Vrlo važnu ulogu u radu cjelokupne organizacije imala je i ženska sekcija "Merhameta" koju su uglavnom sačinjavale ugledne muslimanke i učenice Gazi Husrev-begove ženske medrese. One su bile vrlo aktivne u radu sa širom ženskom populacijom, ali i na polju prikupljanja sredstava u akcijama društva. U ratnom periodu imale su naročito važnu ulogu u skrbi ratne siročadi i izbjegličke djece.⁸² Ova je sekcija bila formirana još 1933. godine, ali nije djelovala kao zasebna, nego je bila čvrsto integrirana u "Merhametu" kao dominantno muškom društvu, a ženska sekcija "Merhameta" imala je poglavito za cilj da ostvari što bolju saradnju sa muslimanskim ženama, širi članstvo i izvršava planove koji budu dodijeljeni.⁸³ Zanimljivo je da su bile formirane i određene grupe koje su napuštale Sarajevo i odlazile u druga mirnija mjesta kako bi i tamo širile ideju i vijest o radu "Merhameta". Jedna grupa od osam djevojaka je u tu svrhu otišla u Visoko 23. augusta 1943. i zadržala se nekoliko dana kako bi prikupile značajna sredstva u novcu, hrani i odjeći te organizirale nekoliko vazova i mevluda zajedno sa lokalnim imamima i vjerskim službenicima.⁸⁴

Izuzetno značajnu ulogu "Merhamet" je imao i u funkcioniranju izbjegličkog logora u naselju Alipašin Most koji je formiran na inicijativu njemačke okupacione vlasti koja je odlučila da se nakon katastrofalnog iskustva tokom zime 1941/1942, izbjeglice izmjestu iz Sarajeva u što većem broju.⁸⁵ Međutim, u samom logoru od početka njegovog formiranja stvari nisu funkcionirale onako kako je bilo predviđeno. Već u prvim izvještajima bilo je vidljivo da institucije i organi vlasti NDH nisu uspijevale da u logoru organiziraju život na onaj način kako je to bilo planirano. Iz jednog dopisa kojeg je zamjenik velikog župana uputio Ministarstvu udružbe 28. maja 1942. godine vidljiva je sva nesposobnost

⁸¹ GHB, AIZ, UM, Kut. 1, Šif. 736-1944.

⁸² HAS, M, Kut. 3, Šif. 3-44.

⁸³ Giomi 2021, 161.

⁸⁴ Članovi ove "Merhametove" ženske grupe bile su Fatima Fočak, Rabija Mušić, Halima Berberović, Asifa Kučuk, Aiša Alibegović, Diša Handžić, Ismeta Dalagija i Hatidža Muharemagić. HAS, M, Kut. 3, Šif. 926-43.

⁸⁵ Hamović 1994, 256. Gradnja logora Alipašin Most započela je 11. aprila kada su iz Zavidovića stigli prvi vagoni s materijalima za izgradnju baraka namijenjenih za smještaj izbjeglica. Rok za izgradnju predviđenih 30 baraka, 16. juni nije se mogao ispoštovati, ali to nije spriječilo Nijemce da već 20. maja započnu iseljavanje izbjeglica iz Sarajeva prema Alipašinom Mostu. ABIH, VŽV, Kut. 2, Šif. 1231.

i neorganiziranost ustaških vlasti pri rješavanju izbjegličkog pitanja. U dopisu se navodi da novootvoreni logor u Alipašinom Mostu i izbjeglice koje se u njemu nalaze, ali i oko 2000 izbjeglica u Sarajevu koje trebaju da idu u logor, već "više od osam dana nisu osim supe dobili niti jednog komadića kruha"; te "... ukoliko ne stigne tražena hrana do subote 30. svibnja biće izbjeglički logor u Ali Pašinom Mostu raspušten".⁸⁶ Iz ovog dopisa jasno je vidljivo da je od samog nastanka logor imao problema u nabavci hrane i drugih potrebnih resursa kojima je trebao snabdijevati izbjeglice. Upravo je u tom smislu "Merhamet" sa svojim aktivistima odigrao neizmerno značajnu ulogu jer je konstantno prikupljao i dostavljao živežne namirnice. "Merhametovi" aktivisti su pored toga redovno obilazili logor naročito u kasnijoj fazi i svjedočili katastrofalnim uslovima koji su postojali. Niz takvih negativnih izvještaja i svjedočenja doveo je do toga da "Merhamet" uputi jedno protestno pismo u kojem traži da se učini sve što je potrebno kako bi se prehrambene, zdravstvene, higijenske i organizacione prilike u logoru popravile.⁸⁷ Jedna od glavnih preporuka koju je "Merhamet" uputio u ovom dopisu bila je da se logor Alipašin Most što prije zatvori i prekine sa radom. Kao glavni razlog za takav postupak navodi se kako nije moguće u logoru organizirati život "koji izbjeglice zaslužuju kao ljudi"; ali i to da bi logor zbog svoje pozicije mogao vrlo lako biti meta bombardiranja savezničkih aviona.⁸⁸ Na plenarnoj sjednici društva održanoj 7. augusta 1944. godine na kojoj su prisustvovali vodeći članovi društva kao i članovi iz pokrajina koji su uspjeli doći do Sarajeva iznesena je informacija da je pristigla donacija od 50 miliona kuna i ovlaštenje od Ministarstva skrbi da se "odmah izvrši prenos baraka iz Alipašina Mosta i preseljenje izbjeglica".⁸⁹ Ipak, ova akcija nije započeta na vrijeme da bi bila uspješno okončana. Iako je dio izbjeglica bio sredinom godine izmješten na

⁸⁶ BI, DSR-RZ, Šif. 3/VII-17; Nešto kasnije stanju izbjeglica u Sarajevu svjedočio je Esad Čengić i isto opisao na sl. način: "izbjeglice koje su stizale u Sarajevo smještane su u ruševine i nedovršene kućerine, u barake koje nisu bile namijenjene za stanovanje, u napuštene šegrtske i đačke domove, kao i u oskudne prostore privatnih kuća. Veliki broj djece ovih izbjeglica smještan je često van Sarajeva, čime je dolazilo do odvajanja djece od roditelja. Pored sveopšte nesigurnosti i gladi vrhunac nevolja kroz koje su prolazili ovi stradalnici bile su epidemije raznih bolesti". Čengić 1979, 587.

⁸⁷ U ovom dopisu Ministarstvu skrbi iz "Merhameta" su pojedine probleme opisali poprilično detaljno s obzirom na to da je 27. decembra 1943. fokus bio stavljen na neuslovnost baraka i na nepostojanje dovoljno ogrijeva. Također, skrenuta je pažnja na to da su prozori u barakama uglavnom polupani što je posljedica boravka talijanskih vojnika i zarobljenika u logoru koji su ga ruinirali. HAS, M, Kut. 8, Šif. 1468-43.

⁸⁸ HAS, M, Kut. 8, Šif. 1468-43.

⁸⁹ HAS, M, Kut. 6, *Zapisnik plenarne sjednice dobrotvornog muslimanskog društva "Merhamet" održane dne 7-VIII-1944. god. u Sarajevu u društvenim prstorijama, 2.*

Pale i Koran, savezničko bombardiranje željezničke stanice u Alipašinom Mostu, 8. septembra, prouzrokovalo je stradanje većeg broja izbjeglica, a u historiografiji se do sada navodi nekoliko stotina ubijenih izbjeglica.⁹⁰ Ovaj događaj imao je popriličan odjek u javnosti, a iz "Merhameta" su na sjednici održanoj 26. septembra pokrenuli inicijativu da se ispituju okolnosti stradanja izbjeglica i utvrdi krivica.⁹¹ Ipak, ova inicijativa nije imala očekivane rezultate i o njima se može samo špekulirati. Ono što se zasigurno zna jeste da NDH od pojave izbjeglica u Sarajevu u jesen 1941. godine pa do kraja rata nije pokazivala volju i želju da se o istima brine na dostojanstven način. Ta indolentnost vlasti i nezainteresiranost za rješavanje izbjegličkog pitanja u čitavom periodu rata možda i jesu odgovor zašto ovo pitanje u NDH nije imalo svoj epilog.

Nakon bombardiranja logora Alipašin Most, veliki broj izbjeglica bio je primoran uputiti se u druga mjesta, prvenstveno Sarajevo i njegovu užu okolinu. Tu su boravili u privatnim kućama i zajedničkim nastambama formiranima u objektima koji su mogli poslužiti u tu svrhu. Veliku smetnju "Merhametu" u radu u ovom periodu predstavljala je evidencija izbjeglica jer su se konstantno kretali pa je bilo teško voditi evidenciju o dodijeljenim sredstvima i pomoći. Stoga su iz "Merhameta" insistirali da se pomoć dodjeljuje samo osobama koje su upućene u situaciju na konkretnom lokalitetu i da se vodi što bolja evidencija kako bi se spriječilo da pojedine izbjegličke porodice ostanu bez ikakve pomoći, a druge dobiju više nego što je određeno.⁹²

Zbrinjavanje izbjegličke djece i uloga "Merhameta"

Već je u radu naglašeno da je najveći dio humanitarnog rada i ukupne djelatnosti "Merhameta" u periodu Drugog svjetskog rata bio fokusiran na rad sa izbjeglicama. Ipak, u tom procesu vrijedi skrenuti posebnu pažnju na rad "Merhameta" sa izbjegličkom djecom, naročito ratnom siročadi. Za Islamsku

⁹⁰ Uoporediti: Hamović 1994, 256; i Greble 2020, 241. Za širi kontekst događaja u operaciji "Ratweek" čiji je sastavni dio bilo i bombardiranje Sarajeva, u ovom slučaju izbjegličkog logora u Alipašinom Mostu, pogledati: Lukač 1987, 713-726. Pogledati i: Gladanac-Petrović 2021, 225-234.

⁹¹ Hamović 1994, 266.

⁹² U Sarajevu su u ovom periodu za smještaj izbjeglica bile korištene lokacije u Mektebi u Cicin Hanu, Širokači, Hridu, Bakarevićoj ulici, Ulici Muhameda ef. Kadića, medresi Bentbaša, El Kameru, Šegrtskom domu, mektebu Halilbašića 1, medresi Džinić age, mektebu u Arapovoj ulici, mektebu Vratnik Mejdan, mektebu Begov Sagradžije, školi kod katedrale, Sedreniku, Faletićima i dr. manje lokacije. HAS, M, Kut. 6, šif. 395-45.

vjersku zajednicu, muslimanska društva, intelektualnu i političku elitu ovo je bilo pitanje od izuzetnog značaja kojem se posvećivala velika pažnja, a jednu od vodećih uloga u radu s ratnom siročadi i generalno izbjegličkom djecom imao je upravo "Merhamet". Broj izbjegličke djece u Sarajevu, prema dosadašnjim istraživanjima, bio je početkom 1942. godine veći od 2.000, dok je u februaru 1945. godine u ovom gradu bilo 25.450 djece do 14 godina života.⁹³ Ipak, u pojedinim fazama rata zabilježene su i mnogo frapantnije brojke kada su u pitanju izbjeglička djeca. U svojoj disertaciji Mario Kevo prenosi podatak Međunarodnog odbora Crvenog krsta o broju izbjeglica u NDH pri čemu navodi da na "području između Sarajeva i rijeke Save, (od kojih) je bilo 108.000 djece do 14 godina starosti".⁹⁴ Iako sam prostor nije dovoljno dobro određen, naročito kada se raspolaže ovakvim ciframa, podatak koji Kevo prenosi najbolji je pokazatelj o kakvoj vrsti problema je bila riječ, koliko je bilo stradanje i koliko je ugrožene djece ostalo u muslimanskoj zajednici pred kraj Drugog svjetskog rata.

Zbrinjavanje izbjegličke djece bilo je na samom početku rata u rukama institucija NDH, a odvijalo se na taj način da djeca bez skrbnika i ona o kojoj niko nije mogao brinuti budu izmještena, pojedinačno ili u većim skupinama na mirnije teritorije NDH. Tako je veliki broj muslimanske djece bio izmješten u slavonske, dalmatinske i hrvatske gradove.⁹⁵ "Merhametu", a i drugim muslimanskim društvima i društveno-političkoj eliti općenito, ovakav način nije bio idealno rješenje, s obzirom na to da su djeca odrastala bez onoga što su oni smatrali adekvatnim vjerskim odgojem i načinom življenja, što je u ovom periodu u muslimanskoj zajednici još uvijek imalo iznimno važnu ulogu za tradicionalnog vjerski obilježenog načina života. U "Merhametu" su smatrali da je najbolji način rješavanja pitanja izbjegličke djece da se ista daju na usvajanje odnosno "koloniziraju" u privatne kuće, muslimanskim porodicama koje bi o njima brinule.⁹⁶ U toj ideji "Merhametu" je snažno potpomogla Islamska zajednica i Ured Reisul-uleme na čelu sa ef. Salihom Bašićem, vršiteljem dužnosti reisul-uleme koji su bili inicijatori ove ideje oko kolonizacije muslimanske siročadi. Iz Velike

⁹³ Hamović 1994, 297.

⁹⁴ Kevo 2010, 180.

⁹⁵ Hamović 1994, 298–299.

⁹⁶ HAS, M, Kut. 6, Šif. 685–45. Pogledati i zapisnik sa "Merhametove" konferencije 26. i 27. juna 1943. godine. GHB, AIZ, UM, Kut. 1, Šif. 2365–1943.

župe Vrhbosna ova je akcija bila podržana, a kako bi bila još uspješnija izdate su određene smjernice i upute.⁹⁷

U kasnijoj fazi rata, kada je slom ustaškog režima bio sve izvjesniji, prestao je svaki rad režimskih institucija po pitanju brige o izbjeglicama, pa tako i o nezbrinutoj djeci i ratnoj siročadi. To su vrlo brzo spoznali i predstavnici "Merhameta" čiji su predstavnici prilikom jedne posjete izbjegličkih nastambi primijetili slično: "obišli smo sve zajedničke nastambe izbjegličke u Sarajevu i na periferiji radi izdvajanja siročadi i nezbrinute djece iz takvih nastambi i njihova preuzimanja u naš dječji dom kao i radi ukazivanja žurne pomoći bolesnicima, trudnim ženama, udovicama i najbjeđenijim izbjeglicama. Ovaj smo zadatak izveli samo djelimično iz razloga što nismo u nastambama zatekli nikog od pomoćnih organa župskog povjereništva i što smo ustanovili da ni kotarski povjerenici nemaju veze s tim izbjeglicama, pa su oni više manje prepušteni sami sebi, inicijativi Merhametovih saradnika i pomoći društva Merhamet".⁹⁸ Iz ovog opisa stanja izbjeglica 1945. godine vidljivo je da je prestala svaka djelatnost režima i da je "Merhamet" bio zapravo jedini oslonac ovim ljudima u trenucima kada su bili doslovno prepušteni sami sebi, iščekujući kraj rata.

"Merhamet" je izbjegličku djecu, a naročito siročad, zbrinjavao i u svoje domove koje je su renovirali, proširivali i pokušavali graditi nove tokom rata uz pomoć NDH. U tim domovima djeca su bila relativno dobro zbrinuta, ali je, s obzirom na veliki broj stradalnika koji su pristizali, zamisao bila da se oni u "Merhametovim" domovima zadržavaju samo dok ne budu dalje prosljeđena na udomljavanje. Međutim, sam proces kolonizacije djece nije išao onako kako su se u "Merhametu" nadali, a naročito je teško bilo pronaći porodice koje su mogle udomiti djecu u kasnijoj fazi rata kada su resursi i životne namirnice bili svima teško dostupni. To se naročito ističe za Sarajevo koje je "srazmjerno

⁹⁷ U uputama koje je prosljedilo Ministarstvo udružbe u oktobru 1942. godine Velikoj župi Vrhbosni zahtijevano je da se naknadno prikupe podaci o onim hraniteljima koji su već primili siročad na odgoj, da se za svako već smješteno dijete izda naknadno propisana odluka u četiri primjerka od koje se po jedan primjerak treba dostaviti hranitelju, Velikom županu, Uredu Reisu-uleme i Ministarstvu udružbe NDH radi osnivanja tačnog popisa sve djece, jednako je trebalo postupati kod svakog budućeg smještaja svakog pojedinog djeteta. U koliko to nije bilo moguće iz određenih razloga trebalo je isti proces obaviti naknadno, a uz to je prijave hranitelja trebalo vršiti pomoću formulara "podaci hranitelja", koji se ispunjavao u tri primjerka od kojih se jedan dostavljao Velikoj župi, drugi reisu-ulemi, te Ministarstvu urudžbe. I na kraju je data uputa da Odjel za izbjeglice dalje nastavi saradivati sa reisu-ulemom i da preko njegovog ureda komunicira sa svim lokalnim džematima i društvima kako bi se siročad što bolje smjestila. ABIH, VŽV, 1942, Kut. 29, Šif. 81.205.

⁹⁸ HAS, M, Kut. 6, Šif. 369-45.

pučanstvu pokazalo malo razumijevanja za stradalničku djecu.”⁹⁹ Upravo su iz toga razloga “Merhametovi” domovi u Sarajevu vrlo brzo postali prenatrpani, a posebna je pažnja skrenuta na novootvoreni “Merhametov” dječiji dom “koji je stvarno predviđen da bude samo prolazna stanica za kolonizaciju djece”, a članovi društva su stalno upućivani da po ovom pitanju rade i pronalaze adekvatna rješenja.¹⁰⁰

Iz “Merhameta” su bili po ovom pitanju dosljedni i jako uporni da za muslimansku djecu osiguraju bolje uslove nego što su im mogli obezbijediti organi vlasti NDH, naročito u izbjegličkom logoru Alipašin Most koji je u većem periodu rata bio glavno mjesto boravka najvećeg broja izbjeglica u Sarajevu. O stanju u samom logoru, u različitim fazama rata, postoje adekvatna saznanja, a mnoga od njih prikupili su upravo saradnici i članovi “Merhameta”. Hilmija Dubravić pisao je izvještaj u aprilu 1943. godine u kojem se navodi da je zdravstveno stanje djece, prema dr. Isaku Samokovliji, bilo jako loše. U logor je “primljeno mnogo slabunjave djece, sa bronhitisom, dva slučaja sa upalom pluća, jedan sa posrebricom, više slučajeva teškog krazamaka, 20 slučajeva proljeva, 11 slučajeva visoke temperature, osam sa krastama po glavi, 11 ćelavih, 250 svrbuljavih, jedan sifilis, te jedno mrtvo. Djeca su došla skoro posve gola, bosa i skroz prozebla. Po dolasku u mjesto, da nađu tople deke, dobru odjeću, te bar nanule za izlazak van, ona su takva primorana izlaziti noću po 30–50 m daleko te još više nazebu. Pored toga, nemaju nikakvih pokrivača, a posteljina je ispod svake kritike.”¹⁰¹ Da ovo nije bio izolovan slučaj nego manje više pravilo pokazuje izvještaj upravitelja logora u Alipašinom Mostu koji je nastao 1942. godine u kojem se ističe da “prehrana koju ima ova legija bolesne, blijede djece zadnjih dana uopće nije dovoljna ni da živote očuva, a kamoli omogući rastanje. Pored 5.10 dkgr. kruha koji im je davat prema upućenom brašnu, dobijali su ranije tri sada dvije čorbe dnevno spravljene od zeleni koja u oko 25 dječjih kazana ne može značiti niti dati boje, a kamoli gustine i ukusa, te je ogroman dio dječjih utroba uopće i ne podnosi, pošto su kroz mjesece izbjeglištva morali od posne hrane i kukuruze pokvariti nježne probavne organe. Pod takvim uvjetima svaka briga od slabe pomoći, te slabost djece, smrtnost i bolesti, naglo rastu i odnose sve više mladih života koji su bili na pragu da koriste svojoj zajednici. U gomilicama

⁹⁹ HAS, M, Kut. 6, Šif. 685–45.

¹⁰⁰ HAS, M, Kut. 6, Šif. 685–45.

¹⁰¹ BI, DSR-RZ, Šif. 3/IX-8.

leže po uglovima baraka nepomični, u majčinim krilima, u obamrlim tjelesima kola avet gladi i smrti u vrijeme kada čitava priroda oko njih zeleni i mami ih od matera koje nijemo sahranjuju jedno po jedno."¹⁰²

Navedeni citati opisuju zašto je društvo "Merhamet" pokušavalo pronaći svaku mogućnost kako bi skrbilo za izbjegličku djecu na što bolji način. U tom procesu veliku pomoć pružao je dječiji dom "Merhameta" koji je otvoren u decembru 1944. godine i imao kapacitet od 60 mjesta. Zbog velikih potreba u njega je bilo tokom 1945. godine smješteno 80 djece i broj se konstantno povećavao.¹⁰³ Djeca koja su bila udomljena u "Merhametov" dječiji dom bila su bez jednog ili oba roditelja ili su živjeli u iznimno siromašnim uvjetima gdje roditelji nisu više mogli hraniti djecu.¹⁰⁴ U tom periodu "Merhamet" je užurbano radio na otvaranju doma na Bakijama sa smještajem za oko 400 djece, međutim, jasno je da sve to nije bilo dovoljno s obzirom na brojno stanje djece izbjeglica pa su iz "Merhameta" tražili od Ministarstva skrbi NDH, na čijem se čelu tada nalazio Meho Mehičić, da se radi na povećanju kapaciteta domova i uz naglasak da se otvori dom za "defektnu djecu".¹⁰⁵ Ovdje je riječ o djeci koja su uslijed ratnih razaranja i stradanja ili pak po rođenju zahtijevala posebnu pažnju, njegu i okolnosti za funkcionalan život. Smještaj ove djece u standardne domove kojima je raspolagao "Merhamet" pokazao se pogrešnim ili nedovoljno dobrim pa se javila ideja o stvaranju posebnih domova za ovu djecu.¹⁰⁶

Pored udomljavanja djece u sarajevske porodice, "Merhamet" se u saradnji sa Islamskom vjerskom zajednicom i drugim muslimanskim udruženjima izuzetno angažirao da se pronađu sigurne lokacije i dobrostojeće porodice koje bi primile djecu i u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine. U jesen 1942. godine upućeno je u razna mjesta više stotina djece, a i u kasnijem periodu ovakvi angažmani "Merhameta" nisu bili rijetkost.¹⁰⁷ Primjera radi, u novembru 1943. prikupljeno je 80 izbjegličke djece iz Višegrada koja su raspodijeljena u Čaplinju, Počitelj, Višiće i Čevlja,¹⁰⁸ dok je sredinom 1944. godine u Visoko otpremljeno

¹⁰² ABiH, VŽV, Kut. 26, Šif. 73-42.

¹⁰³ HAS, M, Kut. 6, Šif. 740-45.

¹⁰⁴ HAS, M, Kut. 6, Šif. 740-45.

¹⁰⁵ HAS, M, Kut. 6, Šif. 740-45.

¹⁰⁶ HAS, M, Kut. 6, Šif. 740-45.

¹⁰⁷ Gradovi s brojem izbjeglica koje su primili: Tešanj (400), Gračanica (180), Dobož (150), Zenica (100), Žepče (40), Maglaj (30), a određen broj djece otpremljen je i u Tuzlu, Teslić, Travnik i Prnjavor. Hamović 1994, 301.

¹⁰⁸ HR-HDA-1549, I, Kut. 41, Šif. 688.

100 djece koja su trebala biti udomljena u porodice.¹⁰⁹ Potrebno je istaknuti da su ove akcije udomljavanja imale višu uspješnost u onim mjestima u kojima je ratno stradanje i razaranje imovine bilo manje. Stanovništvo ovih krajeva bilo je sposobnije i bolje naklonjeno izbjeglicama jer je cjelokupno stanje bilo dosta jednostavnije i podnošljivije. Suprotno od toga stvaralo je velike probleme u rješavanju izbjegličke krize, a to je bilo prepoznato i u "Merhametu". U jednom dopisu navodi se da "samo gdje postoji uža saradnja između naše privatne inicijative i kot. povjerenika za izbjeglice i gdje je narod pripravan na žrtve za one svrhe, u tim mjestima će briga i rad oko izbjeglica donijeti nesumnjivo dobre plodove."¹¹⁰ Za sve porodice koje su primale djecu u svoje skrbništvo i kod kojih su se djeca osjećala prihvaćeno, a koje u određenom trenutku zbog ratnih nedaća više nisu mogle uzdržavati usvojenu djecu "Merhamet" je nastojao osigurati određenu sumu novca kao redovnu potporu kako djeca ne bi morala da se vraćaju u dom ili mijenjaju porodicu.¹¹¹

Čitav je ovaj proces udomljavanja djece bio izuzetno težak i za roditelje koji se ni u katastrofalnim ratnim uslovima nisu rado odvajali od djece. Kako bi bili sigurni da su djeca dobro zbrinuta, nastojali su ih posjećivati ukoliko je to bilo moguće. Ove roditeljske posjete proizvodile su dodatne probleme, kako hraniteljskim porodicama, tako i "Merhametu". Naime, u jednom dopisu "Merhameta" istaknuti su svi problemi koji su proizlazili iz ovakvih posjeta hraniteljskim porodicama. U njemu se navodi: "ovih dana učestali su dolasci u Mostar roditelja-muhadžira sa Alipašina Mosta i Sarajeva da gledaju djecu. Na današnjem vremenu teško je hraniteljima njihove djece ugošćavati ih, a ne mogu ih onako gole i bose da gledaju, a ne mogu ih u odjeći pomoći. Uz to postaje bojazan da se ne donese kakva zarazna bolest. Radi ovoga se moli središnjica da se zabrani dolazak roditeljima u svrhu gledanja djece, osim po pozivu hranitelja. Putovanje je i inače vrlo nesigurno i rizično, a sva obavještenja o djeci mogu dobiti putem ovog odbora."¹¹²

Kako bi unaprijedili rad i brigu o izbjegličkoj djeci, iz "Merhameta" su podsticali svoje aktivne članove da razvijaju što širu mrežu saradnika. Tako su iz glavnog odbora, početkom 1945. godine, poslate upute svim kvartovskim pododborima

¹⁰⁹ HMBiH, NDH, Kut. 21, Šif. 6662.

¹¹⁰ HMBiH, NDH, Kut. 20, Šif. 6776.

¹¹¹ HAS, M, Kut. 6, Šif. 741-45.

¹¹² HAS, M, Kut. 5, Šif. 8-44.

za poboljšanje rada oko zbrinjavanja izbjeglica i siročadi. U tim uputama pododborima iz vrha organizacije "Merhameta" traženo je da svi pododbori pronađu tri do četiri aktivna saradnika u cilju rasterećenja rada, iako je do tada praksa bila da u pododborima radi uglavnom jedna osoba.¹¹³ U tom procesu širenja aktivista bilo je predviđeno da jedan član u svakom pododboru bude zadužen za rad sa siročadi i izbjegličkom djecom, a jedan od glavnih zadataka bio je da vode računa i brigu o udomljenoj djeci i kontrolišu kakvo je stanje u porodicama gdje su djeca udomljena te da se uspostave fizičke kancelarije Društva "Merhamet" ukoliko je to moguće.¹¹⁴ Također, jedna od praksi "Merhameta" bila je da se u brigu oko djece kao skrbnici uključuju izbjeglice učitelji, imami, učenici medrese i drugi koji su imali određene sposobnosti za rad sa djecom, a za taj rad su dobijali i određenu novčanu naknadu.¹¹⁵

Rad "Merhameta" na zbrinjavanju djece nije bio prekinut s krajem rata. Sekcija i članovi ovog društva nastavili su se brinuti o djeci i ratnoj siročadi neposredno nakon rata. Ta vrsta potrebe nije nestala ponajviše zbog izbjegličke djece i ratne siročadi o kojoj se "Merhamet" brinuo tokom rata. Upravo je iz tog razloga ovo društvo iniciralo i ostvarilo saradnju i sa novim komunističkim režimom.¹¹⁶ Iz "Merhameta" su ustupili sve potrebne informacije novoosnovanim narodnim odborima u Sarajevu kao i Odjeljenju za socijalnu politiku u Sarajevu te time omogućili novim vlastima da postepeno preuzimaju brigu o djeci koju je pod svoju zaštitu tokom rata uzeo "Merhamet". U Bosni i Hercegovini je nakon rata bilo više od 50.000 djece bez jednog, a preko 15.000 bez oba roditelja.¹¹⁷ Socijalna i humanitarna kriza nije prestala završetkom rata, nego je nastavljena godinama koje su slijedile. "Merhametu" je najprije dozvoljen rad, a u društvu su se pokušavali prilagoditi promjenama pravila rada, odnosno usklađujući svoje djelovanje sa novim komunističkim režimom i vladajućim zakonima.¹¹⁸ Ipak, sama potreba djelovanja humanitarnih društava neposredno nakon rata nije bila dovoljna da ova društva i opstanu, naročito društva koja su imala vjersko-nacionalni karakter kao što je u ranijem periodu, svakako, imao "Merhamet". Novi komunistički režim preuzeo je kontrolu nad samim društvom

¹¹³ HAS, M, Kut. 6, Šif. 487-45; Kut. 6, Šif. 485-45.

¹¹⁴ HAS, M, Kut. 6, Šif. 487-45; Kut. 6, Šif. 485-45.

¹¹⁵ HAS, M, Kut. 6, Šif. 598-45.

¹¹⁶ Bavčić 2003, 136.

¹¹⁷ HAS, M, Kut. 7, Šif. 109-46.

¹¹⁸ Bavčić 2003, 138.

što je posljedično dovelo do gašenja društva "Merhamet". Tačnije, donesene su odluke da se ovo društvo, kao i nekoliko drugih muslimanskih društava ujedine odnosno pridruže novoosnovanom društvu "Preporod".¹¹⁹ "Merhamet" je izvršio predaju svoje imovine kako je od njega traženo i suštinski prestao postojati krajem 1946. godine.

Zaključak

Muslimansko dobrotvorno društvo "Merhamet" je tokom Drugog svjetskog rata najveći dio svojih aktivnosti ostvarilo u sferi humanitarnog rada i brige o izbjegličkoj populaciji. U tom radu "Merhamet" je imao određenu pomoć ustaškog režima u NDH, njemačkih okupacionih snaga, ali i niza drugih organizacija i društava koje su u tom periodu djelovale poput "Narodne uzdanice", "El-Hidaje" i "Mladih muslimana". U procesu brige za izbjeglice "Merhamet" se služio raznim metodama koristeći u širokoj mjeri instrumente i organizacije muslimanske zajednice, ali i bilo koje organizacije ili vojno-političke strukture koje su potencijalno mogle priskrbiti određenu korist i pomoć za svoj rad. Poseban je značaj "Merhamet" ostvario organiziranjem i brigom o izbjegličkoj djeci i ratnoj siročadi. U tom su smislu veliku ulogu imali domovi kojima je "Merhamet" raspolagao, ali i proces udomljavanja djece u muslimanske porodice. Ovaj način zbrinjavanja izbjegličke djece pokazao je značajan uspjeh s obzirom na to da su u "Merhametu" samo na taj način mogli pored fizičkog opstanka i preživljavanja osigurati i kakvu-takvu naobrazbu izbjegličkoj djeci i siročadima. Svoj rad društvo je nastavilo i nakon rata, uspostavljajući saradnju sa komunističkim režimom. Ipak, kako je ovaj režim imao intenciju da ovlada svim segmentima društvenog života, "Merhamet" je kao vjersko i nacionalno društvo najprije pripojen "Preporodu", a nešto kasnije u potpunosti ugašen.

¹¹⁹ Bavčić 2003, 139.

Summary

Activities and Role of the Muslim Charity Society "Merhamet" During World War II (1941-1945)

During World War II, the Muslim charity society "Merhamet" dedicated most of its activities to humanitarian work and caring for the refugee population. In these efforts, "Merhamet" received certain assistance from the Ustasha regime in the Independent State of Croatia (NDH), German occupation forces, as well as various other organizations and societies operating at the time, such as "Narodna uzdanica", "El-Hidaje", and "Young Muslims." In the process of caring for refugees, "Merhamet" employed various methods, widely utilizing the instruments and organizations of the Muslim community, as well as any organization or military-political structure that could potentially provide some benefit and assistance for its work. "Merhamet" achieved particular significance through organizing and caring for refugee children and war orphans. In this regard, homes managed by "Merhamet" played a significant role, as did the process of placing children with Muslim families. This method of caring for refugee children proved notably successful, as it not only ensured their physical survival but also provided some form of education. The society continued its work after the war, establishing cooperation with the communist regime. However, since the regime aimed to control all segments of social life, "Merhamet," as a religious and national society, was first merged with "Preporod" and later completely dissolved.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)

- Fond: Velika župa Vrhbosna (VŽV)

Bošnjački institut (BI)

- Zbirka: Drugi svjetski rat – ratni zločini (DRS-RZ)

Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB)

- Arhiv islamske zajednice (AIZ), fond: Ulema medžlis (UM)

- Zbirka: Seid Mustafa Traljić (SMT)

Historijski arhiv Sarajevo (HAS)

- Fond: Merhamet (M)

Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH)

- Fond: Nezavisna Država Hrvatska (NDH)

- Fond: Ustaška nadzorna služba (UNS)

Hrvatski državni arhiv (HDA)

- Fond: Ministarstvo skrbi za postradale krajeve Nezavisne Hrvatske (HR-HDA-221)

- Fond: Ministarstvo unutrašnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (HR-HDA-223)

- Fond: Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (HR-HDA-1549)

b) Objavljeni izvori

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine knjiga II.* Beograd: Opšta državna statistika, 1938.

c) Štampa

- Osvit, Mostar.
- Sarajevski novi list, Sarajevo.

LITERATURA

- Bandžović, S. 2010. *Bošnjaci i antifašizam: ratni realizam i rezolucije građanske hrabrosti 1941*. Sarajevo: autorsko izdanje.
- Bavčić, U. 2003. *Merhamet (1913-2003)*. Sarajevo: Muslimansko dobrotvorno društvo "Merhamet".
- Begić, D. 1966. Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković - Maček, *Prilozi* 2: 177-191.
- Behramović, M. 2021. "Arhivska zbirka Seida M. Traljića". *Anali GHB* 50 (42): 235-245.
- Bougarel, X. 2020. *Nadživjeti carstva. Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju.
- Brkljača, S. 2012. Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine. U Kamberović, H. (ur.), *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*. Sarajevo: Institut za historiju, 9-29.
- Burrin, P. 1993. *France under the Germans: Collaboration and Compromise*. New York: News Press.
- Čengić, E. 1979. Ponovo na partijskom radu u Sarajevu. U Albahari N. i dr. (ur.), *Sarajevo u Revoluciji III*. Sarajevo: Istorijski Arhiv, 582-607.
- Gensicke, K. 2007. *Der Mufti von Jerusalem und die Nationalsozialisten: eine politische Biographie Amin el-Husseinis*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Giomi, F. 2021. *Making Muslim Women European*. Budimpešta: Central European University Press.
- Gladanac Petrović, S. 2021. Život u Sarajevu pod angloameričkim bombama (1943-1945). *Historijska traganja* 20: 199-258.
- Greble, E. 2020. *Sarajevo 1941-1945*. Sarajevo: University press - izdanja Magistrat.
- Hamović, M. 1994. *Izbjeglice u Bosni i Hercegovini 1941-1945*. Beograd: Filip Višnjić.
- Hasanbegović, Z. 2008. Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939. *Časopis za suvremenu povijest* 40/3: 969-998.

- Hoare, M. A. 2019. *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*. Zenica: Vrijeme.
- Hurem, R. 2016. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*. Zagreb – Sarajevo: Plejada – BNZG – University Press.
- Jahić, A. 2013. Sukob ideja: ko i kako se obraćao Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu, *Bošnjačka pismohrana*. Svezak 12, 36/37: 101–132.
- Jahić, A. 2014. *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*. Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Bošnjački institut.
- Jahić, A. 2015. Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu (1941–1945). *Historijska misao* 1: 181–206.
- Jahić, A. 2017. *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju.
- Jahić, A. 2023. *Između čekića i nakovnja. Muslimani u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju.
- Jelić-Butić, F. 1977. *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber - Školska knjiga.
- Kemura, I. 1986. *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine: (1903–1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kemura, I. 2002. *Značaj i uloga "Narodne uzdanice" u društvenom životu Bošnjaka (1923. – 1945.)*. Sarajevo: Bošnjački institut – Institut za istoriju.
- Kevo, M. 2010. *Djelatnost Međunarodnog odbora Crvenog križa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941. – 1945.)*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija.
- Kisić-Kolanović, N. 2009. *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kostić, I. E. 2021. *Konstrukcija, razvoj i transformacija identiteta pokreta Mladih muslimana*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu.
- Kostić, I. E. 2023. Osnivanje organizacije Mladi muslimani i njen razlaz sa ilmijskim udruženjem el-Hidaje 1943. godine. *Tokovi istorije* 2: 137–166.

- Lukač, D. 1987. *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope III*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
- Maslo, A. – Muhedinović, A. 2021. Prošlost Bosne i Hercegovine na stranicama Kalendara Narodne uzdanice, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 8: 103-129.
- Motadel, D. 2014. *Islam and Nazi Germany's War*. Harvard University Press.
- Motadel, D. 2023. *Islam i rat nacističke Nemačke*. Beograd: Čigoja publishing.
- Omerika, A. 2014. *Islam in Bosnien-Herzegowina und die Netzwerke der Jungmuslime (1918-1983)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Pejanović, Đ. 1930. *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*. Sarajevo: Bosanska pošta.
- Pelesić, M. 1997. Merhamet u Drugom svjetskom ratu, U: Bavčić, U. (ur.), *Humanistički aspekti djelovanja dobrotvornih društava u ratnim uvjetima*. Sarajevo: Muslimansko dobrotvorno društvo "Merhamet", 167-177.
- Redžić, E. 1998. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: OKO.
- Ristović, M. 2013. *Turska osmatračnica. Jugoslavensko-turski odnosi u Drugom svjetskom ratu i njihov balkanski kontekst*. Beograd: Čigoja štampa.
- Serdarević, M. – Omanić, A. 2009. *Bošnjačka kultura ponašanja*. Sarajevo: Art 7 Sarajevo.
- Simon, D. 2019. *Religion und Gewalt. Ostkroatien und Nordbosnien 1941-1945*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Sušić, D. 1980. *Parergon*. Sarajevo: NIŠRO "Oslobođenje".
- Traljić, M. 1996. Handžić kao društveni i javni radnik, U: *Zbornik radova sa znanstvenih skupova o hadži Mehmedu Handžiću*. Sarajevo: El-Hidaje, 45-50.
- Zaugg, F. 2021. *Rekrutierungen für die Waffen-SS in Südosteuropa: Ideen, Ideale und Realitäten einer Vielvölkerarmee*. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg.

NIKOLA PERKOVIĆ*

Poljoprivreda u karlovačkoj općini u vrijeme reformi u FNRJ (1960. – 1961.)

Apstrakt

U ožujku 1961. u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji započela je gospodarska reforma koja se, uglavnom, odnosila na sustav raspodjele dohotka između gospodarskih organizacija i države. Reformom su poduzećima priznata veća prava u raspodjeli dohotka. Također, državna tijela više nisu određivala visinu plaća, dok su tijela samoupravljanja mogla samostalno odlučivati o akumulaciji, potrošnji i osobnim dohocima. Međutim, poduzeća su neracionalno počela dijeliti visoke osobne dohotke, ne vodeći računa o niskoj produktivnosti i pomanjkanju sirovina. Autor je u članku prikazao utjecaj reforme dohotka na poljoprivredne prilike u karlovačkoj općini od 1960. do 1961. godine. Rad je napisan na osnovi neobjavljenog arhivskog materijala, novinskih članaka i relevantne historiografske literature.

Ključne riječi: FNRJ, Hrvatska, općina Karlovac, poljoprivreda, 1960. – 1961., reforma dohotka

Abstract

In March of 1961, the Federal People's Republic of Yugoslavia commenced the economic reform which mainly addressed the system of income distribution between the economic organizations, i.e. companies and the state. With this reform the companies were granted more rights in the distribution of income. In line with this reform, the state bodies would no longer determine the wages while the self-governing bodies could independently decide about the accumulation, spending and personal income. The companies started to give out irrationally high wages, without taking into the account the low productivity and the scarcity of resources. The author, using the descriptive-interpretative method shows in this article the impacts of the income reform on the agricultural circumstances in the Karlovac County from 1960 to 1961. The basis for this work are unpublished archives, newspaper articles and the relevant historiographic literature.

Keywords: FPRY, Croatia, Karlovac County, agriculture, 1960, 1961, income reform

* Nikola Perković, Trgovačko-ugostiteljska škola, Stjepana Radića 8, 47000 Karlovac, Republika Hrvatska, e-mail adresa: nikola.perkovic50@gmail.com

Uvod

U Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (FNRJ) je 27. lipnja 1950. donesen Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, tj. Zakon o radničkom samoupravljanju, čija je temeljna ideja bila smanjivanje utjecaja državnih tijela Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) u gospodarskim procesima, odnosno predaja upravljanjem tvornicama i poduzećima u ruke radnika. Riječju, zaposlenici su trebali biti ti koji će odlučivati o rezultatima svog rada.¹

Ovaj je Zakon predstavljao težnju za pronalaskom nove ideologije koja je trebala rezultirati odmakom od staljinističke prakse i birokratskih deformacija karakterističkih za političko-gospodarski sustav Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR). Bez obzira na veliku promidžbenu aktivnost vladajućih komunističkih struktura i deklarativnu predaju tvornica na upravljanje radnicima, državna i partijska tijela zadržala su veliku moć u upravljanju gospodarstvom. Ona su raspolagala gotovo cjelokupnim viškom rada i novca centraliziranjem u fondovima za investicije. Postojao je, dakle, ogroman raskorak između realnog i planiranog, odnosno između postojećega gospodarskog sustava i temeljnih postavki radničkog samoupravljanja.²

Potkraj 1952. u FNRJ započelo je desetljeće visokih stopa industrijskog razvoja. U prvoj polovici 1950-ih završena je izgradnja industrijskih objekata poput crne i obojene metalurgije, teške industrije, industrije strojeva i naoružanja te prvih većih hidroelektrana i termoelektrana, što je omogućilo usmjeravanje na razvoj lake industrije, koja je trebala omogućiti lakši izvoz te svladavanje problema nedostatka deviza i deficita platne bilance.

Preusmjeravanje proizvodnje s teške na laku industriju bilo je uvjetovano i znatnom financijskom pomoći zapadnih zemlja. Naime, Jugoslavija je u razdoblju od 1951. do 1955. od Sjedinjenih Američkih Država (SAD) dobila pola milijarde dolara gospodarske pomoći i više od pola milijarde dolara vojne pomoći. Prema službenim procjenama koje Zdenko Radelić navodi u knjizi *Hrvatska u Jugoslaviji*, FNRJ je od 1945. do sredine 1950-ih primila od zapadnih zemalja 1 079 milijuna dolara u ime pomoći.³ Isto tako, otopljanje međudržavnih

¹ Đodan 1991, 179; Radelić 2006, 286.

² Bilandžić 1978, 245–246.

³ Radelić 2006, 226–227.

odnosa FNRJ i SSSR-a omogućilo je otvaranje ruskog tržišta, koje se zadovoljavalo robom slabije kvalitete.

Petogodišnjim planom od 1957. do 1961. bila je predviđena stopa rasta gospodarstva od 9,00%. No, gospodarski se rast odvijao po stopi od 12,00%, što je omogućilo da se planirani nacionalni dohodak ostvari već u 1960. godini.⁴

Bez obzira na desetljeće ubrzanog gospodarskog rasta, u FNRJ je početkom 1960-ih došlo do opadanja produktivnosti rada i makroekonomskih neuravnoteženosti. Zbog toga je u ožujku 1961. započela gospodarska reforma koja se, uglavnom, odnosila na sustav raspodjele dohotka između gospodarskih organizacija i države. Reformom su poduzećima priznata veća prava u raspodjeli dohotka. Također, tvrdilo se da će zakon dohotka rezultirati neutralizacijom kapitalističkog zakona profita i administrativnih zakonitosti državne dobiti. Nadalje, državna tijela više nisu određivala visinu plaća, dok su tijela samoupravljanja mogla samostalno odlučivati o akumulaciji, potrošnji i osobnim dohocima. Dakle, poduzeća su mogla, bez vanjskih utjecaja, slobodno dijeliti prihod.

No, poslovne su organizacije neracionalno počele dijeliti visoke osobne dohotke, ne vodeći računa o niskoj produktivnosti, pomanjkanju sirovina, neučinkovitom iskorištenju inozemnih kredita, prevelikoj opterećenosti velikih investicija te izraženom deficitu platne bilance.

Ti su gospodarski problemi rezultirali padom stope industrijske proizvodnje sa 17,60% u 1959. na samo 4,10% u 1961. godini.⁵ Zbog ovih je razloga gospodarska reforma zaustavljena potkraj 1961. godine. Komunističke su vlasti ponovne preuzele nadzor nad investicijama, plaćama i trgovinskom djelatnošću. S tim u vezi, pokrenuta je i opsežna akcija protiv gospodarskog kriminala, čija je "žrtva", uglavnom, bio privatni sektor. Zaustavljanje reforme bio je uzrokom razdora unutar vodećih političkih struktura, koje su se podijelile na zagovaratelje veće uloge države te pobornike decentralizacije.⁶

Cilj je ovog članka prikazati utjecaj jugoslavenske reforme dohotka na poljoprivredne prilike u općini Karlovac u 1961. godini. U poljoprivrednom su sektoru u karlovačkoj općini u toj godini bila zastupljena tri oblika vlasništva: državni, privatni i zadružni. Iako se evidencija o njihovim poslovnim rezultatima nije

⁴ Bilandžić 1999, 385–388.

⁵ Radelić 2006, 331.

⁶ Sekulić 1987, 101; Petranović 1988, 543; Pirjevec 1995, 247–249; Matković 1998, 336; Bilandžić 1999, 410–412; Prinčić 2002, 111; Radelić 2006, 331.

vodila ažurno, za potrebe ovog članka prikupljeni su statistički podaci na temelju kojih je moguće analizirati opću poljoprivrednu situaciju u razdoblju obuhvaćenim naslovom članka.

Cjelokupna društveno-gospodarska situacija u Karlovcu na prijelazu iz 1950-ih u 1960-te bila je analizirana na konferenciji Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN) kotara Karlovac od 25. travnja 1961. godine. Na njoj je istaknuto da je u tome razdoblju napravljen znatan napredak u poljoprivredi i izgradnji socijalističkih društvenih odnosa na selu. To je potkrijepljivano podatkom da je u 1958. na području karlovačkog kotara djelovalo ukupno sedamdeset i tri zadruga i sedam poljoprivrednih dobara. Potonji su imali 9 736 zaposlenika, koji su obrađivali oko 1 800 hektara zemlje. Potkraj 1960. postojale su šezdeset i jedna zadruga te deset poljoprivrednih dobara. U toj su godini poljoprivredna dobra imala ukupno 9 335 zaposlenika te su obrađivali zemljišta površine od 4 750 hektara. Pad broja članova u poljoprivrednim dobrima bio je rezultat obnavljanja poslijeratnog stajališta komunističkih vlasti da glavna uloga u socijalističkom preobražaju poljoprivrede pripada općim poljoprivrednim zadrugama, čije su osnovne funkcije bile širenje tehnoloških inovacija u privatnom sektoru, pružanje stručnih tehničkih usluga individualnim poljoprivrednicima te otkup poljoprivrednih proizvoda i zakup zemljišta.⁷ Isto tako, smanjenje članova u poljoprivrednim dobrima koreliralo je sa smanjenjem poljoprivrednog u odnosu na ukupan broj stanovništva kotara Karlovac. Naime, u 1953. bilo je ukupno 166 801 ili 73,40% poljoprivrednog stanovništva, dok je u 1960. taj broj pao na 69,20%. Usporedbe radi, udio poljoprivrednog u ukupnom broju stanovništva u Hrvatskoj u 1961. bio je 43,70%, dok je na cjelokupnom prostoru FNRJ taj pokazatelj iznosio 49,40%.⁸

Rad je napisan na osnovi neobjavljenog arhivskog materijala i novinskih članaka iz tog vremena. Arhivsko se gradivo odnosi na zapisnike Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Karlovac, dok su novinski članci prikupljeni u *Karlovačkom tjedniku*, koji je bio glasilo SSRN-a kotara Karlovac.

Poljoprivredne prilike u Karlovcu u 1960. godini

U okviru administrativnog ustroja Narodnog odbora općine (NOO) Karlovac djelovao je Savjet za poljoprivredu, koji je imao devet članova. Njihovim su

⁷ Bilandžić 1999, 388.

⁸ Bilandžić 1999, 466.

sastancima prisustvovali predstavnici pojedinih zadruga, Trgovinske komore, Zadrugnog savjeta, Tržišne inspekcije i Savjeta za robni promet. Savjet za poljoprivredu posebnu je pozornost posvećivao organizaciji zadrugarstva i poljoprivrednih ekonomija. Pa ipak, opskrba stanovništva živežnim namirnicama bio je jedan od temeljnih zadataka komunističkih vlasti u Karlovcu. U tom pogledu, napravljen je plan osiguranja dovoljnih količina poljoprivrednih proizvoda u 1960. godini. Njegovom je provedbom trebalo omogućiti dopremu krajnjim potrošačima ukupno 900 tona krumpira, 204 tona rajčice, 180 tona crvenog luka, 120 tona kupusa, 100 tona jabuka, 79 tona paprike i 60 tona graha.⁹ Iako ne postoje statistički podaci koji bi to potvrdili, prema izvještaju poduzeća za promet poljoprivrednim proizvodima *Poljoploda*, ove su količine "daleko premašene".¹⁰

U prvoj polovici 1960. ovaj je Savjet često raspravljao o ugostiteljstvu i trgovinskoj djelatnosti koja se provodila u okviru redovitog poslovanja zadruga. Analizom je utvrđeno da su te gospodarske djelatnosti u općim poljoprivrednim zadrugama imale velikih nedostataka poput slabe uređenosti trgovina, lošeg asortimana proizvoda, neučinkovitoga financijskog poslovanja te neuspješne opskrbe robom i materijalima za proizvodnju.¹¹ Imajući u vidu te probleme, na sastanku Savjeta od 6. srpnja 1960. vođena je "živa" diskusija u kojoj su se isprofilirale dvije mogućnosti budućeg pravca razvoja zadrugarstva. Naime, do tada se veliki broj zadruga, u okviru svoga poslovanja, bavio ugostiteljstvom i trgovinom, čime se željela postići veća raznolikost djelatnosti i učinkovitije zadovoljenje potreba znatnijeg broja potrošača. Jedan dio utjecajnih političkih faktora u Karlovcu zastupao je stav prema kojemu je te sektore trebalo odvojiti od zadruga, što je trebalo rezultirati njihovom uspješnijom usmjerenošću prema otkupu i distribuciji poljoprivrednih proizvoda. Drugi su se, pak, izjašnjavali protiv takvog modela podupirući ta stajališta argumentacijom da će trgovina u zadrugama "iste ojačati i omogućiti istima da lakše svladavaju izvjesne probleme koji se ukazuju na radu na poljoprivrednoj proizvodnji".¹²

Lokalne političke vlasti su, ignorirajući prethodno izložene modele razvoja zadrugarstva, na sjednici Savjeta za poljoprivredu od 6. studenoga 1960. godine donijele odluku o spajanju pojedinih zadruga, ponajprije na temelju njihove

⁹ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 59, 62.

¹⁰ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 59, 62.

¹¹ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 59, 63.

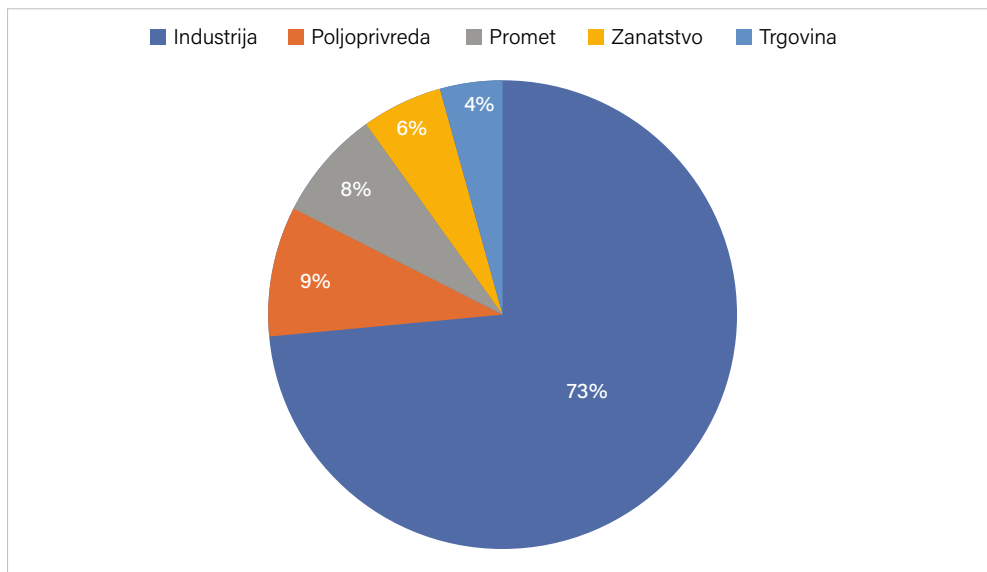
¹² HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 59, 67.

geografske udaljenosti. Time bi se, prema referatu agronoma *Poljoprivredne stanice* u Karlovcu Branka Mihalića, "ojačala ekonomska organizacija poljoprivrednih zadruga". Prema dostupnoj arhivskoj dokumentaciji, provedeno je spajanje općih poljoprivrednih zadruga *Mostanje* i *Gornje Mekušje*. Rješenjem NOO Karlovac od 1. veljače 1961. odlučeno je da se nova zadruga zove *Opća poljoprivredna zadruga Karlovac*, a rok za konstituiranje njezinih upravljačkih tijela bio je 1. ožujka 1961. godine.¹³

Bez obzira na odluku o spajanju općih poljoprivrednih zadruga, postojale su zadruge koje su iz vlastitog poslovanja izdvojile trgovinske i ugostiteljske radnje. To su učinile *Banija*, *Rečica* i *Šišljavić*. Njihove su trgovinske radnje predane na upravljanje *Veletrgovačkom poduzeću Dubovac*.

Cjelokupni gospodarski razvoj općine bio je obuhvaćen društvenim planom NOO Karlovac. Da bi se bolje razumio položaj poljoprivrede u odnosu na druge gospodarske grane, u grafikonima 1 i 2 prikazano je ostvarenje bruto proizvoda i narodnog dohotka u prvoj prvoj polovici 1960. prema različitim sektorima.

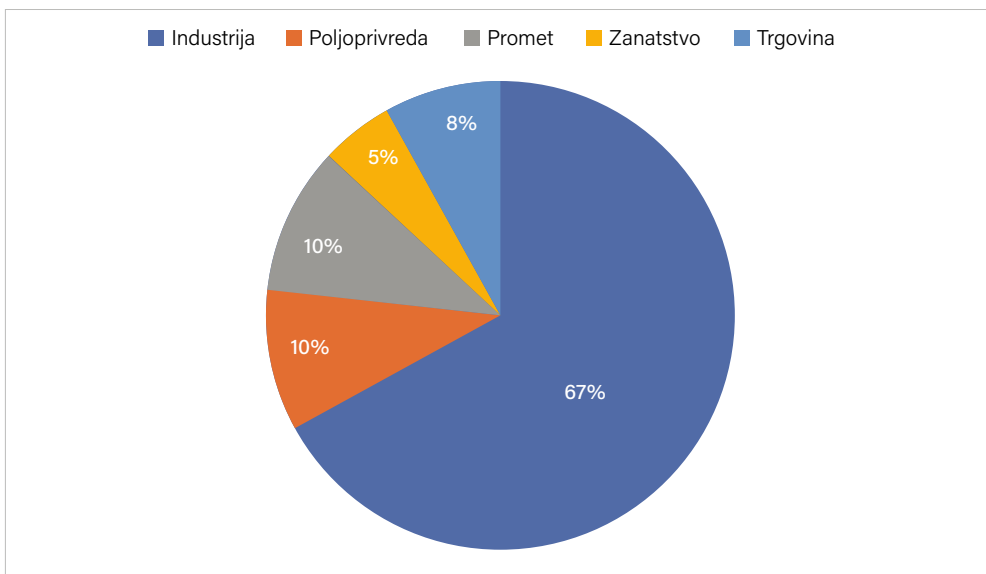
Grafikon 1. Ostvarenje bruto proizvoda u prvoj polovici 1960. prema gospodarskim granama (HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, knj. 60; 26.)¹⁴

¹³ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 59, br. 03-17363/I-1960; 50.

¹⁴ Vrijednosti u grafičkom prikazu iskazane su u postocima.

Grafikon 2. Ostvarenje narodnog dohotka u prvoj polovici 1960. prema gospodarskim granama (HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, knj. 60; 26.)¹⁵

Prema podacima iz prethodnih grafikona, poljoprivreda je u karlovačkoj općini u prvoj polovici 1960. nakon industrijske djelatnosti bila najuspješnija u ostvarenju bruto proizvoda. Što se tiče narodnog dohotka, poljoprivredna je grana zauzimala treće mjesto. Od nje su bili uspješniji industrijski i prometni sektor.

Poljoprivredna proizvodnja u općini Karlovac u 1961. godini

Krajem 1960. i u prvih pet mjeseci 1961. ujedinjeno je ukupno trinaest zadruga. Ujedinjavanjem su se zadruge, kao što je već napomenuto, usmjeravale na poljoprivrednu proizvodnju, dok je njihov trgovački karakter trebao izgubiti utjecaj.¹⁶

Ubrzan industrijski razvoj u prethodnom desetljeću omogućio je poljoprivredi korištenje suvremenijih alata i strojeva. Prema statističkim pokazateljima, u 1958. na području karlovačkog kotara bilo je ukupno osamdeset i šest traktora i drugih strojeva, dok je u 1960. bilo njih petsto. S tim u vezi, ciljevi petogodišnjeg plana premašeni su, u pogledu mehanizacije, za 47,00%. Iako će o tome

¹⁵ Vrijednosti u grafičkom prikazu iskazane su u postocima.

¹⁶ Talijančić 1961, 8.

biti riječi u nastavku, društveno upravljanje u velikom broju zadruga nije došlo do punog izražaja. O tomu se u članku "Značajni rezultati u svim oblastima društvenog života", objavljenom 20. travnja 1961. u *Karlovačkom tjedniku*, navodi sljedeće:

"Nekako se osjeća zbunjenost, nedovoljno se zna čime zadruge sada treba da se bave pošto su im oduzete gostionice i trgovine, pa se traže nove vrste djelatnosti."¹⁷

Statistički su podaci, također, jasno ukazivali na činjenicu da u općim poljoprivrednim zadrugama i poljoprivrednim dobrima stanje kadrova, s obzirom na njihove školske i stručne kvalifikacije, ne zadovoljava. Da bi se riješio taj problem, partijska su tijela pokrenula kampanju za povećanjem stručnih kadrova u poljoprivrednom sektoru. Tako je tijekom 1960. i 1961. ukupno četrdeset i sedam polaznika završilo Srednju ekonomsko-poljoprivrednu školu. Iako njezinim završetkom polaznik nije dobivao službeno priznatu kvalifikaciju, u 1960. je osamdeset polaznika završilo Zadružno-knjigovodstvenu školu, čime se unaprijedilo računovodstveno praćenje poslovanja u općim poljoprivrednim zadrugama i poljoprivrednim dobrima. Kada se u lokalnim političkim tijelima raspravljalo o poljoprivredi, uvijek je pozornost bila posvećena stočarstvu. U tome kontekstu učinjen je znatan napor, ponajprije u pogledu osiguranja zdravlja stoke, čemu je dosta pomogla dobro organizirana veterinarska služba. Stočarstvom su se, uglavnom, bavila poljoprivredna dobra. Ilustracije radi, u 1957. ona su raspolagala s ukupno 1 761 grla stoke, dok se u 1960. taj broj popeo na 2 775 grla.¹⁸

Razvoj društvenog upravljanja u poljoprivrednim organizacijama karlovačke općine znatno je zaostajao za većinom drugih gospodarskih djelatnosti. U poljoprivredi se, naime, zadržao gotovo identičan sustav kakav je bio u vrijeme administrativnog upravljanja gospodarstvom. Državne su vlasti i dalje određivale prodajne cijene svih važnijih poljoprivrednih proizvoda. Osim toga, proizvodni planovi poljoprivrednih organizacija bili su uglavnom usklađeni s akcijskim planovima "odozgo", tj. nisu bili rezultat samostalnog odlučivanja radnih kolektiva. Iako su s pravne strane postojali uvjeti, u poljoprivredi nije samostalno primjenjivana raspodjela dohotka, što se može zaključiti i po kretanju prosječnih osobnih dohodaka, bez obzira na visinu produktivnosti rada. Prema dostupnim

¹⁷ Ključarić 1961, 2.

¹⁸ Ključarić 1961, 2.

podacima, povećanje osobnih dohodaka bilo je rezultat zakonskih povećanja plaće. Ti su dohoci u poljoprivredi bili oko 40,00% niži od radnika zaposlenih u industrijskom sektoru. Nasuprot tomu, plaće službenika u poljoprivredi, iako su većinom bili nekvalificirani, bile su 6,00% veće od plaća službenika u industriji.¹⁹

S obzirom na izloženo, postojao je veliki interes za provedbu novih gospodarskih mjera. Naime, prema novim zakonskim propisima, a imajući u vidu povećanje cijena, dohodak poljoprivrednih organizacija trebao se povećati od 30,00% do 40,00%. Usto, bilo je predviđeno i povećanje amortizacije do 70,00%, čime bi se lakše prikupila financijska sredstva za nabavu strojeva i reproduktivskog materijala u cilju organizacije uspješnije proizvodnje.

Provođenjem reforme dohotka planirao se poboljšati položaj neposrednih proizvođača u poljoprivredi. Osim toga, komune su u budućim razdobljima trebale imati više interesa za poslovno unapređenje poljoprivrednih organizacija, ponajprije sa stajališta učinkovitosti investicijskih fondova. O utjecaju novih gospodarskih mjera na razvoj poljoprivrede u karlovačkoj općini u članku "Poljoprivreda u boljem položaju", koji je objavljen 6. travnja 1961. u *Karlovačkom tjedniku*, stoji:

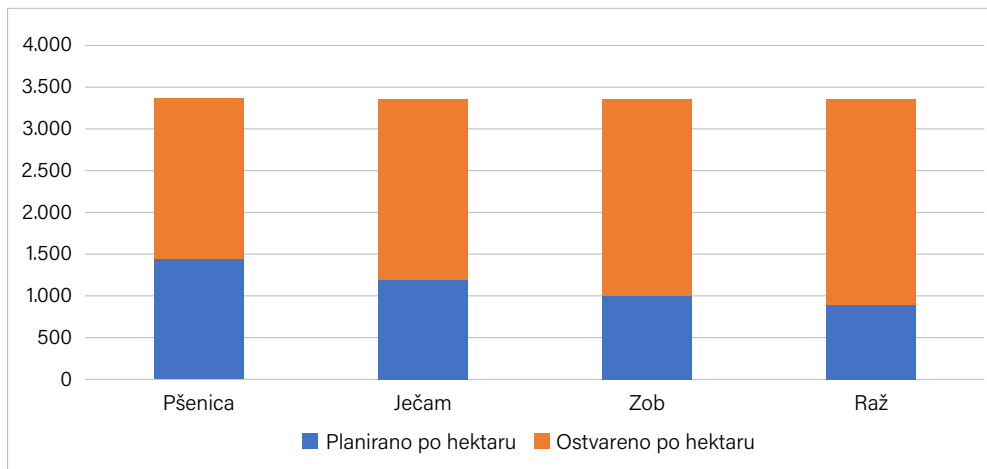
"Na temelju novih privrednih mjera moći će se brže razvijati i razni oblici radničkog upravljanja u organizacijama, a napose takozvane radne organizacije. Opće je mišljenje da se radna zajednica kao organizaciona jedinica treba formirati svuda gdje se mogu mjeriti rezultati rada i gdje je moguće neposredno upravljanje proizvođača, na primjer, grupa traktorista s određenom površinom koja u osnovi zadovoljava mašinske kapacitete, zatim grupe u stočarstvu i slično. Takva bi radna zajednica, osim toga, mogla samostalno utvrđivati proizvodni i financijski plan. Ona bi samostalno raspolagala svojim sredstvima, primala i otpuštala radnike, a mogla bi da ima i svoj posebni radnički savjet. U svakom slučaju rasprave koje se u tom pogledu vode i očekuju, bit će od posebnog interesa s obzirom na daljnji razvoj radničkog upravljanja u poljoprivrednim organizacijama i njihov poslovni prosperitet."²⁰

Najvažnije poljoprivredne kulture koje su se uzgajale na području karlovačke općine bile su ječam, pšenica, raž i zob. Ostvareni prinosi tih kultura u odnosu na planirano u prvoj polovici 1961. prikazani su u grafikonu 3.

¹⁹ "Poljoprivreda u boljem položaju", 6. 4. 1961, 2. (bez naziva autora).

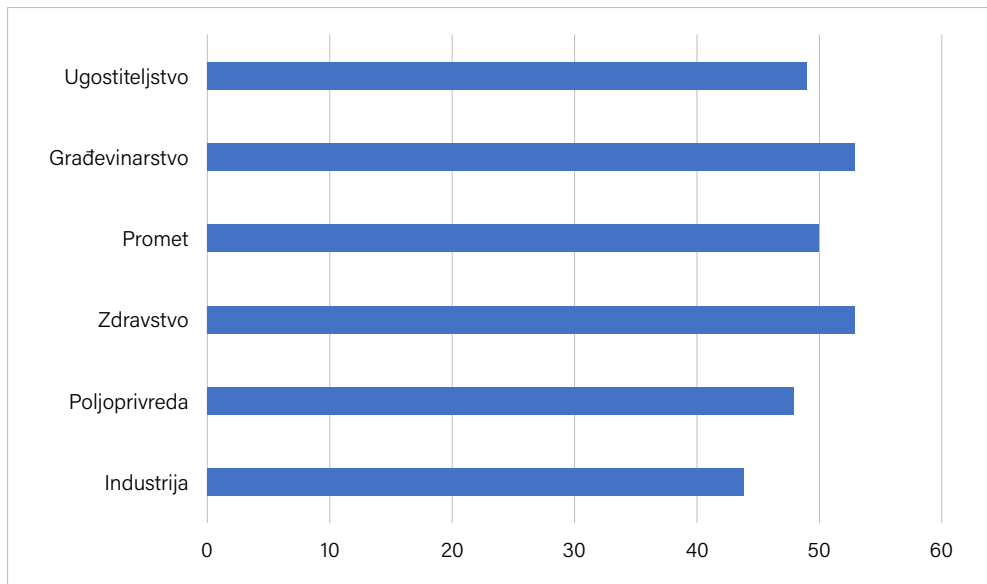
²⁰ "Poljoprivreda u boljem položaju", 6. 4. 1961, 2. (bez naziva autora).

Grafikon 3. Ostvareni prinosi najvažnijih poljoprivrednih kultura po hektaru u karlovačkoj općini u prvoj polovici 1961. godine (HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, knj. 60; 28.)²¹

Položaj poljoprivrede u odnosu na druge gospodarske grane analiziran je u grafikonima 4 i 5. Ti prikazi obuhvaćaju statističke podatke o planiranim godišnjim i ostvarenim vrijednostima bruto proizvoda i narodnog dohotka u prvoj polovici 1961. prema različitim sektorima.

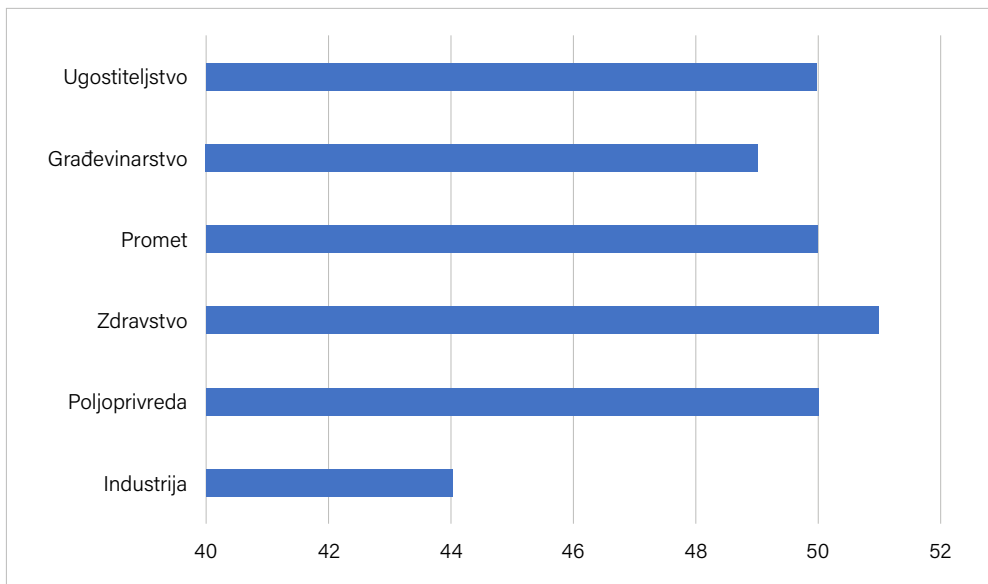
Grafikon 4. Ostvarenje bruto proizvoda u prvoj polovici 1961. prema gospodarskim granama (HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, knj. 60; 26.)²²

²¹ Vrijednosti u grafičkom prikazu iskazane su u kilogramima.

²² Vrijednosti u grafičkom prikazu iskazane su u postocima.

Grafikon 5. Ostvarenje narodnog dohotka u prvoj polovici 1961. prema gospodarskim granama (HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, knj. 60; 26.)²³

Ako se analiziraju statistički podaci iz prethodnih grafikona, vidljivo je da je poljoprivredni sektor u pogledu bruto proizvoda podbacio u odnosu na planirane vrijednosti za 2,00%, dok je u kontekstu narodnog dohotka ostvareno koliko je i planirano.

Na osnovi jugoslavenske gospodarske reforme, čije sam temeljne postavke ukratko analizirao u uvodu članka, sve gospodarske organizacije morale su do 31. prosinca 1961. izglasati pravilnike o raspodjeli čistog prihoda i osobnih dohodaka. Sadržaj tih pravilnika morao je biti usklađen sa *Zakonom o sredstvima privrednih organizacija* i *Zakonom o radnim odnosima*. Da bi se gospodarskim organizacijama olakšala implementacija pravilnika, NOO Karlovac organizirao je savjetovanja na koja su bili pozivani predstavnici radničkih savjeta i upravnih odbora, direktori poduzeća, voditelji računovodstvenih odjela, tajnici i predstavnici sindikalnih organizacija. Ona su održavana u svibnju i lipnju 1961, a obuhvatila su sve gospodarske sektore, kao i poduzeća unutar pojedinih gospodarskih djelatnosti. Na njima su se iznosila zapažanja i poteškoće s kojima su se ekonomske organizacije suočavale te su se davale preporuke koje su trebale omogućiti lakšu izradu pravilnika.

²³ Vrijednosti u grafičkom prikazu iskazane su u postocima.

Radi lakšeg praćenja pripreme i izrade pravilnika o raspodjeli čistog prihoda i osobnih dohodaka, Sekretarijat za rad Sabora tražio je putem Odjela za privredu i radne odnose NOO Karlovac od gospodarskih organizacija da dostavljaju izvještaje o pripremama i radu za donošenje pravilnika. Prema izvještaju Odjela za privredu i radne odnose NOO Karlovac od 10. listopada 1961, od osamdeset i devet gospodarskih organizacija samo je njih devet izradilo pravilnike o raspodjeli čistog prihoda, a jedanaest o raspodjeli osobnih dohodaka. Ovaj je podatak ukazivao na "vrlo nezdravu pojavu kod nekih privrednih organizacija, koje su čitav naš novi privredni sistem, odnosno socijalističke metode nagrađivanja shvatile kao načine za stvaranje većih plaća".²⁴ O nepravilnostima izrade pravilnika u izvještaju Vijeća proizvođača NOO Karlovac od 10. listopada 1961. navodi se:

"Ne smije se desiti da se najprije započne s izradom pravilnika o raspodjeli osobnih dohodaka kada se nezna ukupna masa osobnih dohodaka koja se može uopće ostvariti. Uočene pojave nam ukazuju da postoji tendencija da se osobni dohoci mnogo više povećavaju od porasta produktivnosti rada, tako da dolazi u pitanje formiranje potrebnih sredstava za proširenu reprodukciju pa čak dolazi u pitanje i rentabilitet poduzeća t.j. postoji mogućnost da se isplaćene akontacije osobnih dohodaka iz ostvarenog čistog prihoda ne pokriju."²⁵

U listopadu 1961. nacrt pravilnika o raspodjeli čistog prihoda proslijeđen je na raspravu radnim kolektivima u dvanaest gospodarskih organizacija u karlovačkoj općini, dok je o osobnom dohotku raspravljano u njih trinaest. Također, u dvadeset i dvije organizacije bila je samo razrađena koncepcija pravilnika i prikupljena potrebna dokumentacija. Riječju, više od polovice karlovačkih gospodarskih organizacija bilo je u fazi priprema za njegovu izradu. Iz ovoga je vidljivo da poslovne organizacije, ne samo na području općine Karlovac, nego i na cjelokupnom prostoru FNRJ, nisu dovoljno ozbiljno pristupile provedbi javno deklariranih postavki reforme dohotka.

Bilo kako bilo, partijska su tijela FNRJ bila svjesna izvjesnih ograničenja izrade tih pravilnika, ponajprije u pogledu kompliciranosti obračuna i pravilne raspodjele financijskih sredstava radnim kolektivima. Ta je tvrdnja potkrijepljena sljedećim citatom:

²⁴ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 60, 128.

²⁵ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 60, 128–129.

“Elementi raspodjele i obračunavanja dosta su komplicirani, pa se bojimo da radnici neće znati kada treba da dobiju uštedu odnosno stimulaciju i kad imaju na nju pravo. Mišljenja smo, da se ne bi trebalo prilaziti kompliciranim izračunavanjima osobnih dohodaka radnika, već da se što više pojednostavljuje kako bi način obračunavanja i pravilnik o raspodjeli osobnih dohodaka bio što pristupačniji i razumljiviji našem radniku.”²⁶

Da bi se minimizirale poteškoće opisane prethodnim citatom, Odbor za privredu Izvršnog vijeća Sabora NRH donio je zaključak da je u kotarevima, općinama i gospodarskim organizacijama potrebno osnovati komisije koje bi se, sa stručnog i društveno-političkog stajališta, bavile problemom učinkovite raspodjele dohotka. Na temelju ovog zaključka, sve gospodarske organizacije bile su dužne NOO Karlovac svakog mjeseca dostavljati izvještaje o stanju na izradi pravilnika o raspodjeli čistog prihoda i osobnih dohodaka. S tim u vezi, Savjet za rad i radne odnose NOO Karlovac donio je zaključak o primjeni “sankcija” u slučaju nepoštovanja postupka izrade pravilnika i dostavljanja izvještaja o njihovoj implementaciji u svakodnevni rad gospodarskih organizacija. Usporedno s izvještajima, poslovne su organizacije bile obvezne dostavljati na uvid i dokumentaciju iz koje bi bilo vidljivo kretanje osobnih dohodaka. Karlovačke se organizacije nisu ažurno pridržavale tih naputaka, pa je zbog toga bilo nemoguće izračunati osnovicu povećanja osobnih dohodaka.

Početak 1961. u općini Karlovac je, nakon izmjene i dopune *Zakona o radnim odnosima*, “nastala trka za povećanje osobnih dohodaka”. Iako je proizvodnja bila na istoj razini kao i u prethodnoj godini, osobni dohoci u prvoj polovici 1961. povećali su se od 20% do 37%. O toj problematici, u zaključnom dijelu Izvještaja o izradi pravilnika o raspodjeli čistog prihoda i osobnih dohodaka u privrednim organizacijama NOO Karlovac, stoji:

“Ima privrednih organizacija koje su povećale svoje osobne dohotke, neznajući ishod poslovanja, a niti su sačekale nove instrumente o raspodjeli. Neke su organizacije povećale u toku ove godine 2 puta svoje osobne dohotke i to: jedamput po tarifnom pravilniku, a drugi puta ne obzirajući se na zakonski propisanu formu, povećali su za neki postotak, a da neznaju imaju li para ili ne. Ovo povećanje uglavnom je išlo linearno što smatramo nepravilnim iz razloga što se nije pristupilo izradi pravilnika o raspodjeli osobnih dohodaka prema novim zakonskim mjerama, koji bi se bazirali na procjeni radnih mjesta.”²⁷

²⁶ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 60, 129.

²⁷ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 60, 130.

Reforma dohotka u FNRJ korespondirala je s provedbom porezne politike. Porez na dohodak plaćali su građani koji su obavljali gospodarske djelatnosti poput poljoprivrede, zanatstva, prijevoznitva i ugostiteljstva. Te su djelatnosti bile obuhvaćene *Uredbom o porezu na dohodak*. Prema mišljenju tijela KPJ, Uredba nije uspješno provedena jer, kako stoji u Izvještaju o problemima porezne politike, osnovica poreza na dohodak nije sadržavala čisti prihod svih djelatnosti, već se ona utvrđivala zasebno za svaku djelatnost. Primjerice, osnovica poreza na dohodak u poljoprivredi bio je prihod svih članova domaćinstava. Kada bi pojedini članovi domaćinstava ostvarivali prihod u zanatstvu ili nekoj drugoj djelatnosti, taj bi se prihod posebno oporezivao. Za razliku od stopa poreza na dohodak od zgrada ili samostalne imovine koje su bile proporcionalne, u poljoprivredi su one bile progresivne. U tadašnjem poreznom sustavu uglavnom je prihvaćen model progresivnih stopa, dok su se proporcionalne stope primjenjivale samo kod prihoda koji su se oporezivali u brutto iznosu. U odnosu na ostale, potonje vrste prihoda bile su neznatne. Početkom 1960-ih uveden je porezni sustav jedinstvenih stopa, koji je trebao vrijediti za cjelokupan teritorij. To je značilo da se za prihod ostvaren iz istog izvora primjenjivala jednaka porezna stopa.²⁸

Porez na osobni prihod građana uveden je u FNRJ 1. siječnja 1959. godine. Predstavljao je dodatno oporezivanje osobnog dohotka od radnog odnosa i prihoda ostvarenih od autorskih prava. Za potonje je porez na osobni prihod vrijedio samo ako godišnji prihod poreznog obveznika nije prelazio iznos od 700.000,00 dinara. I ovaj je oblik oporezivanja prihvatio progresivne stope te je bio sastavnim dijelom proračuna Narodnih odbora. Prema temeljnim postavkama novoga proračunskog sustava koji je uveden u siječnju 1960., prihodi i proračunska potrošnja trebali su biti ovisni od visine osobnih dohodaka građana. Prema tome, takav porezni sustav je, prema mišljenju komunističkih vlasti, "ukazivao na veću ekonomsku snagu i bolji standard koji je stalno u porastu".²⁹

Polazna točka za oporezivanje prihoda u poljoprivredi bio je katastarski prihod, kojega je utvrđivao Ured za katastar. Osnovne funkcije ovog Ureda bile su provedba promjene u pogledu vlasništva nad zemljištem, zatim revizija katastra, odnosno usklađivanje stvarnog stanja s evidencijom, izdavanje raznih uvjerenja te evidencija "općenarodne imovine". Temeljem ovih funkcija građanima su regulirana prava ili su im, pak, nametane različite obveze. Kao što će

²⁸ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 160.

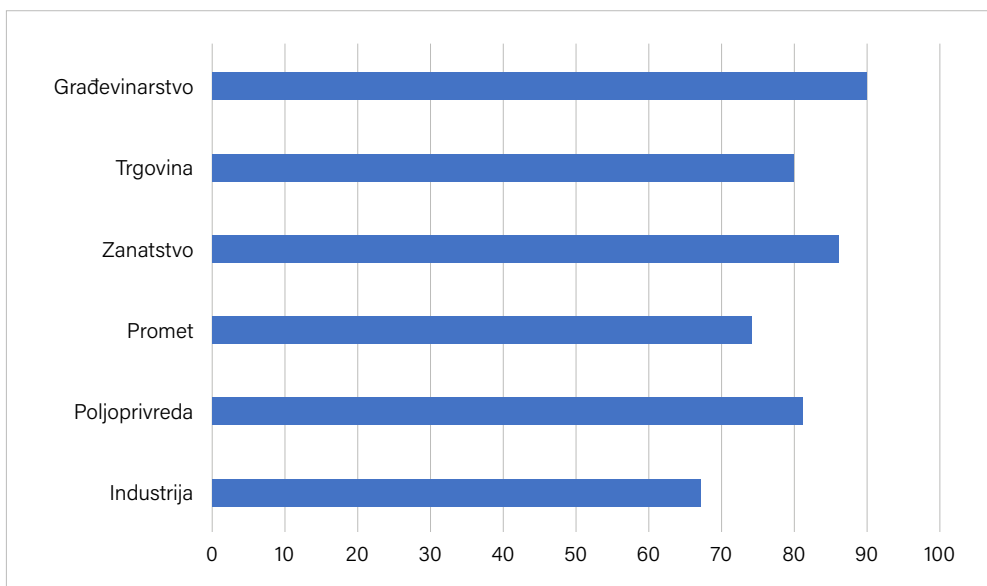
²⁹ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 160.

biti vidljivo u nastavku teksta, poreznoj su službi najveći problem predstavljali netočna evidencija vlasnika i klasifikacija zemljišta.

U karlovačkoj je općini kod oporezivanja prihoda u poljoprivredi posebno bio vidljiv problem čestog mijenjanja vlasnika nad parcelama. Promjene vlasništva provodile su se nepropisno, tj. nisu se prijavljivale Uredu za katastar. S druge strane, partijskim je vlastima velike poteškoće predstavljala fluktuacija radne snage sa sela u grad, napuštanje zemljišta te primitivna obrada koja je kod pojedinaca rezultirala malim prihodima. U općini Karlovac u 1961. je, od ukupno 6 451 domaćinstva, naplaćeno 133.000.000,00 dinara poreza na dohodak i općinskog prireza. U istome su razdoblju porezne olakšice u poljoprivredi iznosile 5.400.000,00 dinara, dok je porezno opterećenje po domaćinstvu bilo u visini od 24.000,00 dinara.³⁰

U prosincu 1961. NOO Karlovac napravio je detaljnu analizu gospodarske aktivnosti za svaki sektor pojedinačno. U grafikonima 6 i 7 prikazani su statistički podaci koji omogućuju uvid u položaj poljoprivrede u odnosu na ostale gospodarske djelatnosti u razdoblju od 1. siječnja do 30. rujna 1961. godine. Ti se podaci po najprije odnose na planirane i ostvarene vrijednosti ukupnog prihoda i dohodaka.

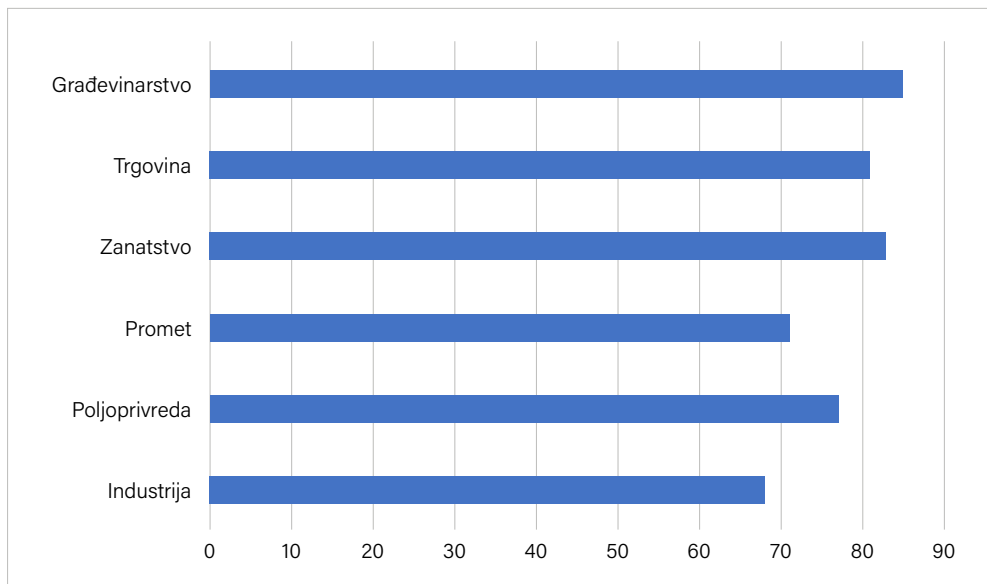
Grafikon 6. Ostvarenje ukupnog prihoda u razdoblju od 1. siječnja do 30. rujna 1961. prema gospodarskim granama (HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, knj. 61; 319.)³¹

³⁰ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 160.

³¹ Vrijednosti u grafičkom prikazu iskazane su u postocima.

Grafikon 7. Ostvarenje dohotka u razdoblju od 1. siječnja do 30. rujna 1961. prema gospodarskim granama (HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, knj. 61; 319.)³²

Na temelju podataka iz grafikona 6 i 7, vidljivo je da su sve gospodarske grane u karlovačkoj općini, osim industrije i prometa, premašile postavljene poslovno-financijske zadatke.³³

U zapisniku NOO Karlovac od 15. prosinca 1961. nalaze se podaci na osnovi kojih je moguće utvrditi financijske iznose provedenih investicija u svim gospodarskim djelatnosti u prvih devet mjeseci u 1961. i njihove izvore financiranja. Ti su podaci prikazani u grafikonu 8 i 9, dok je u grafikonima 10 i 11 sadržana statistika o stanju kupaca i dobavljača prema gospodarskim djelatnostima.

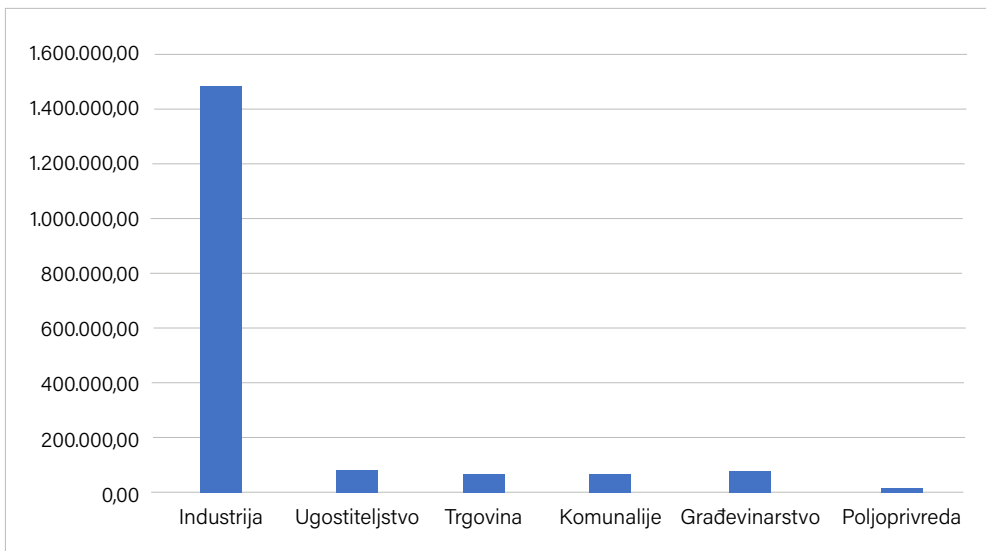
Podaci iz grafikona 10 i 11, također, omogućuju usporedbu s rezultatima ostvarenima u prvih devet mjeseci u 1960. godini.

Od planiranih vrijednosti investicija u 1961., u prvih devet mjeseci te godine ostvareno je 72,00%. Od toga je 81% otpadalo na ulaganja u opremu i građevinske radove u industrijskom sektoru, dok je 0,01% ukupnih investicijskih sredstava uloženo u poljoprivredu.

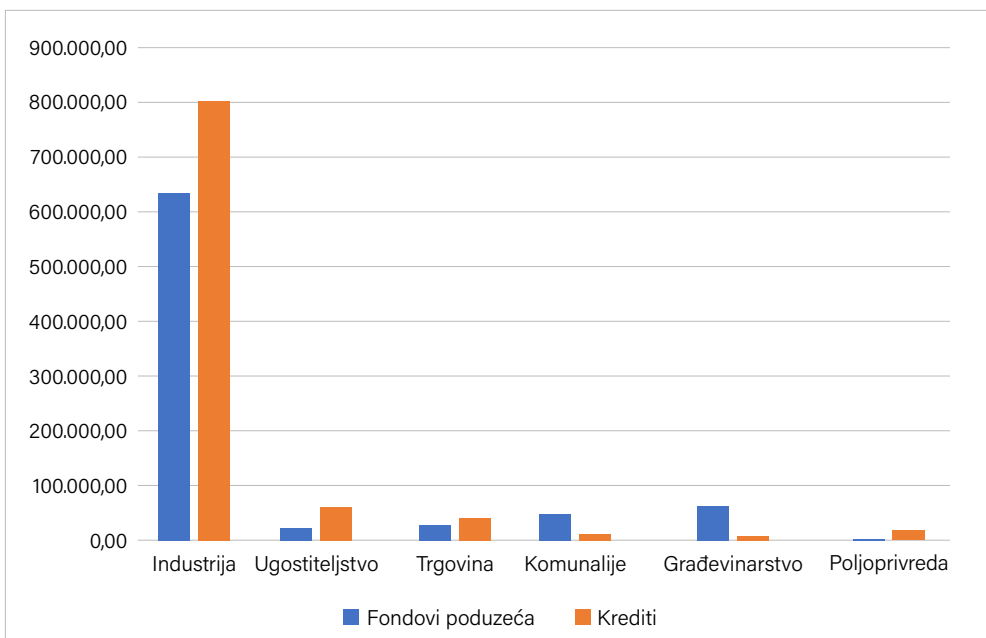
³² Vrijednosti u grafičkom prikazu iskazane su u postocima.

³³ Razdoblje obuhvaćeno grafikonima 6 i 7 pripadaju trećem kvartalu proračunske godine, u kojemu se mogao postići maksimalni učinak od 75,00% u odnosu na postavljene proizvodno-financijske rezultate na godišnjoj razini. Za razliku od ostalih djelatnosti koje su prikazane u grafikonima, industrija i promet kumulativno su ostvarili manje od 75,00% ukupnog prihoda i dohotka.

Grafikon 8. Provedene investicije u prvih devet mjeseci u 1961. prema gospodarskim djelatnostima NOO Karlovac (HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, knj. 61; 324.)³⁴

Grafikon 9. Izvori financiranja investicija u prvih devet mjeseci u 1961. prema gospodarskim djelatnostima NOO Karlovac (HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, knj. 61; 324.)³⁵

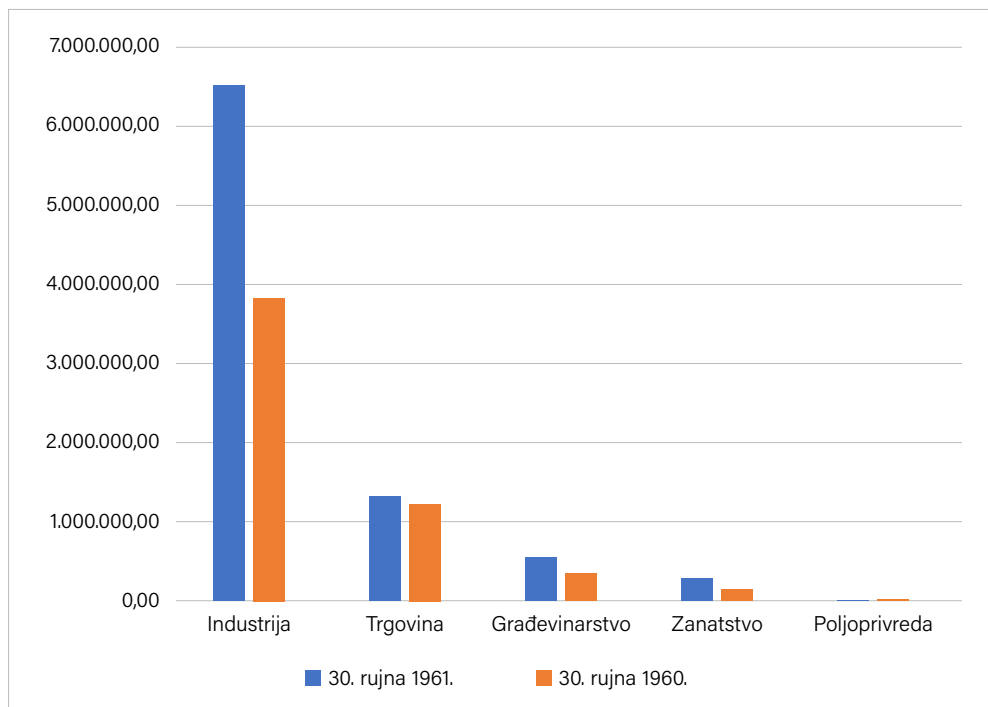
³⁴ Vrijednosti u grafičkom prikazu iskazane su u dinarima.

³⁵ Vrijednosti u grafičkom prikazu iskazane su u dinarima.

Financijska sredstva uložena iz fondova poduzeća u gospodarske sektore prikazane u grafikonu 9 bila su 833.570,00 dinara, što je činilo 66,00% od ukupno planiranih vrijednosti na godišnjoj razini. S druge strane, putem kredita investirano je u prvih devet mjeseci 1961. godine 950.264,00 dinara, odnosno 74,00% od predviđenih novčanih iznosa.

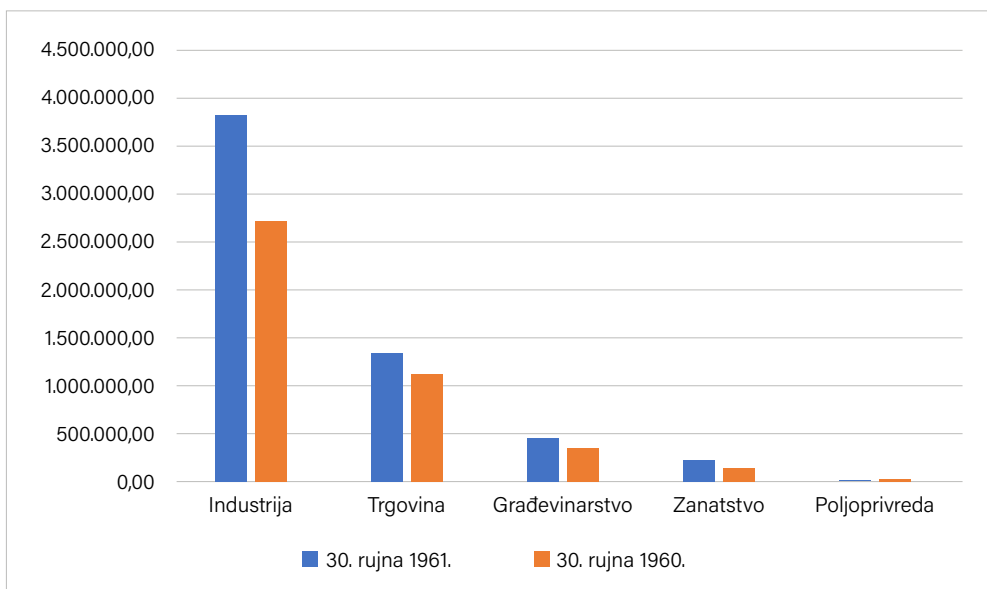
U prvih devet mjeseci u 1961. u odnosu na isto razdoblje prethodne godine povećao se broj kupaca i dobavljača u sektorima iz grafikona 10 i 11. Sveukupno gledajući, broj kupaca povećao se za 60,00%, dok se broj dobavljača uvećao za 37,00%.

Grafikon 10. Stanje kupaca u prvih devet mjeseci u 1961. prema gospodarskim djelatnostima NOO Karlovac u odnosu na isto vremensko razdoblje u 1960. godini (HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, knj. 61; 324.)³⁶

³⁶ Vrijednosti u grafičkom prikazu iskazane su u dinarima.

Grafikon 11. Stanje dobavljača u prvih devet mjeseci u 1961. prema gospodarskim djelatnostima NOO Karlovac u odnosu na isto vremensko razdoblje u 1960. godini (HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, knj. 61; 324.)³⁷

NOO Karlovac veliku je pozornost posvećivao radu *Poljoprivrednog dobra (PD) Orlovac*. Osnovano je 1959. godine. Posjedovalo je tri dislocirana proizvodna pogona, koji su bili smješteni u Draganićkom Lugu, Rečici i Šišljaviću. Proizvodnja u tim pogonima je, uglavnom, bila orijentirana na razvoj svinjogojstva, govedarstva, mljekarstva, povrtlarstva i ratarstva, a u manjoj je mjeri bila zastupljena i proizvodnja krmnog bilja, koja je služila za prehranu stoke. U svome radu *PD Orlovac* susretalo se s različitim problemima koji su onemogućivali uspješnu proizvodnu djelatnost. *Orlovac* je u 1961. dobio na upravljanje oko 150 jutara³⁸ zemlje. *Prema Zakonu o zemljišnom fondu*, ta je zemlja predstavljala višak zemljišnog maksimuma, koji se trebao dati poljoprivrednim organizacijama na upravljanje. Problem ovog zemljišta bila je njegova rascjepkanost u više manjih parcela, što je "kočilo" učinkovitu organizaciju proizvodnje. U 1961. *PD Orlovac* nije imao razrađen proizvodno-financijski plan, kao ni osnovni plan koji je, u skladu sa *Zakonom o iskorištavanju zemljišta*, trebalo imati svako poljoprivredno dobro. Postojao je samo plan iz 1960. koji je izradila *Poljoprivredna stanica* NOO Karlovac. Međutim, taj plan, kako stoji u službenom izvješću o radu

³⁷ Vrijednosti u grafičkom prikazu iskazane su u dinarima.

³⁸ Jutro je mjera za površinu zemljišta (1 jutro = 5755 m²).

PD Orlovac, "nije zasnovan na realnoj podlozi, da isti nije obuhvatio sve faktore, a koje je trebalo obuhvatiti sa planom, a od kojih zavisi proizvodnja".³⁹

Ipak, prema Izvještaju o stanju i mogućnostima *PD Orlovac* NOO Karlovac od 27. veljače 1962., u 1961. *Orlovac* je na tržište plasirao ukupno 210 tona povrća. U toj su količini najveće stavke bile 56 tona paprike i 44 tone rajčice. Iste je godine proizvedeno ukupno 268 000 litara mlijeka. Od toga je 130 000 litara dopremljeno krajnjim potrošačima. Usto, u organizaciji *PD Orlovac* prodano je i 660 kilograma sira i vrhnje. Naposljetku, *Orlovac* preradio je i isporučio ukupno 40 tona svinjskog i goveđeg mesa.⁴⁰ Ako bi se ove vrijednosti usporedile s rezultatima seljačke proizvodnje, tada je vidljivo da je *Orlovac* na tržište dopremio više mesa i povrća nego sva seljačka proizvodna dobra u karlovačkoj općini. Situacija s mlijekom bila je ponešto drukčija. Naime, zadruga u *Mostanju* je tijekom 1961. otkupila ukupno 161 000 litara mlijeka, što ju je činilo uspješnijom od *PD Orlovac*. No, ta je zadruga bila jedinstven primjer učinkovitog otkupa mlijeka ako se uzme u obzir da je u istome razdoblju zadruga u Šišljaviću otkupila svega 32 000 litara.⁴¹

Zgrade u vlasništvu *PD Orlovac* bile su u derutnom stanju te su se samo djelomično koristile. Često se događalo da je za adaptaciju i obnovu jedne zgrade korišten materijal druge. Također, amortizacija za održavanje zgrada nije uplaćivana, pa stoga nije mogao postojati alternativni izvor financiranja obnove materijalnih objekata. *Orlovac* imao je vlasništvo nad šest traktora. Prema normativima, ovaj je broj traktora, u odnosu na površinu zemlje kojom je *PD Orlovac* raspolagalo, trebao biti više nego dovoljan da se ostvari učinkovita obrada zemlje. No, obrada nije bila u skladu s očekivanjima partijskih tijela.

Uz direktora, o proizvodnim su pogonima brinula dva poljoprivredna tehničara, koji nisu imali dovoljno stručnog znanja i praktičnog iskustva da bi mogli uspješno voditi poslovanje *Orlovca*. Objekti *PD Orlovac* nisu udovoljavali sanitarnim propisima, tako da je u drugoj polovici 1961. sanitarna inspekcija zabranila korištenje prostorija u kojima se proizvodilo mlijeko. Zato je krajem 1961. bolnica u Karlovcu otkazala kupovinu mlijeka od *Orlovca*.

Postojali su i mnogi drugi čimbenici koji su otežavali dobru organizaciju poljoprivredne proizvodnje. Oni su se ponajprije odnosili na razne popravke. Prema knjigovodstvenim podacima *PD Orlovac*, u 1961. za popravke traktora utrošeno

³⁹ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 73–81.

⁴⁰ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 114.

⁴¹ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 114.

je 2.218.150,00 dinara. Ovom iznosu treba dodati još 1.243.927,00 dinara, koji su bili namijenjeni nabavi materijala utrošenom u radionici u svrhu tekućeg održavanja strojeva. Ti su izdaci ukupno iznosili 3.462.077,00 dinara.⁴²

Zbog nedostatka stručne radne snage knjigovodstveno i administrativno praćenje poslovanja bilo je znatno otežano. Ipak, u službenom izvještaju o radu ove poljoprivredne organizacije pronađeni su podaci na temelju kojih je moguće analizirati visinu financijskih obveza u razdoblju od 1. siječnja do 30. rujna 1961. godine. Ti su podaci prikazani u tablici 1.

Tablica 1. Financijske obveze *PD Orlovac* u razdoblju od 1. siječnja do 30. rujna 1961. godine (HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, knj. 62; 77.)⁴³

Namjena kredita	Iznos	Anuitet	
		Iz ukupnog prihoda	Iz fonda poduzeća
-	-		
Kredit za osnovna sredstva	23.729.284,00	-	3.527.312,00
Kredit za gubitak u 1959.	14.384.302,00	3.140.572,00	-
Kredit za gubitak u 1960.	17.894.451,00	3.578.000,00	-
Stalna obrtna sredstva	16.220.000,00	550.000,00	-
Ostali obrtni krediti	15.700.000,00	2.100.000,00	-
Ukupno	87.928.037,00	9.368.572,00	3.527.312,00

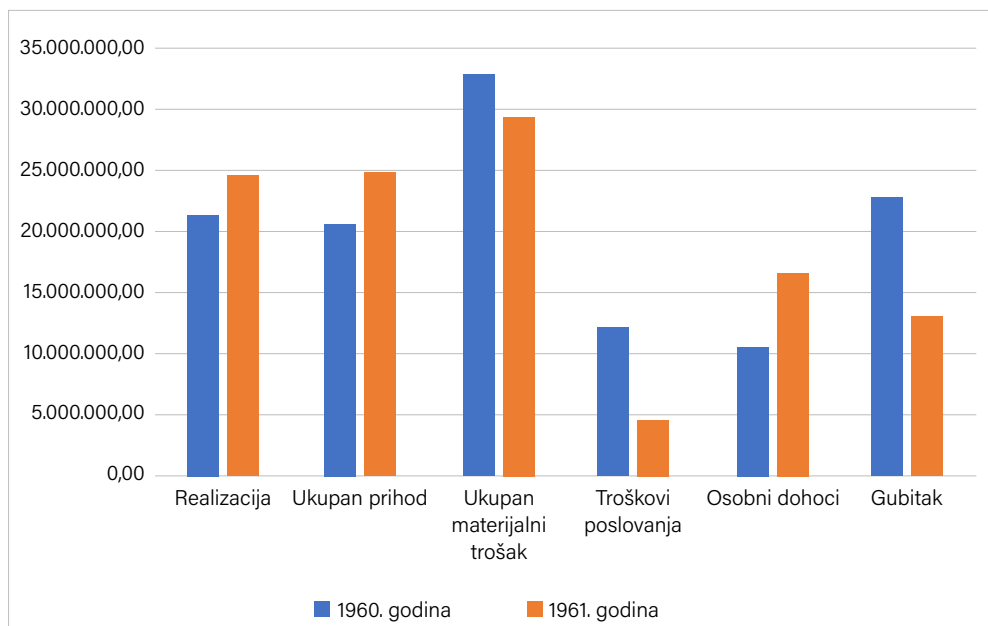
Što se tiče sveukupnog financijskog poslovanja *PD Orlovac* u 1961., ono je prikazano u grafikonu 12. Te su novčane vrijednosti uspoređene s rezultatima ostvarenima u prethodnoj godini.

Od stavki prikazanih u prethodnom grafikonu, najveći porast u 1961. u odnosu na 1960. imali su osobni dohoci. Oni su iznosili 6.219.000,00 dinara. S druge strane, u istim su vremenskim relacijama materijalni troškovi i ukupni troškovi poslovanja smanjeni za 11.081.000,00 dinara.

⁴² HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 76.

⁴³ Vrijednosti u tabelarnom prikazu iskazane su u dinarima.

Grafikon 12. Financijsko poslovanje PD Orlovac u 1961. godini
(HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, knj. 62; 114.)⁴⁴

Karlovačka je općina početkom 1960-ih posjedovala ukupno 156 280 jutara zemlje. Taj je podatak iznimno važan u kontekstu analize cjelokupne poljoprivredne proizvodnje na tome području u 1961. godini. U toj je godini ratarstvo, u usporedbi s drugim poljoprivrednim kulturama, zauzimalo vodeće mjesto prema postotku uspješnosti realizacije postavljenih proizvodnih ciljeva. Tu je, uglavnom, dominirao privatni sektor. Od ukupne količine poljoprivrednog zemljišta u karlovačkoj općini, 73,40% bilo je zasijano visoko rodnom sortom pšenice. Na tu je vrstu otpadalo 83,00% od ukupno proizvedene pšenice u 1961. godini.⁴⁵ Hibridni kukuruz bio je obrađivan na zemljištu koje je činilo 6,67% od ukupne količine poljoprivrednih površina. Relativno slaba zastupljenost ove vrste poljoprivredne kulture može se objasniti nužnošću većih ulaganja u pogledu obrade i osiguranja umjetnim gnojivima u usporedbi s običnim kukuruzom.

Proizvodnja povrća bila je razvijena u okolnim mjestima grada Karlovca, dok je u udaljenijim dijelovima karlovačke općine ona bila namijenjena ponajprije potrebama pojedinih domaćinstava, pa na taj način nije mogla zadovoljiti potražnju gradskog stanovništva.

⁴⁴ Vrijednosti u grafičkom prikazu iskazane su u dinarima.

⁴⁵ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 85.

Proizvođači povrća u karlovačkoj općini uglavnom su bili privatnici, dok su predstavnici "socijalističkog sektora" bili *PD Orlovac* i *Ekonomija na Korani*. Cjelokupna seljačka proizvodnja u 1961. osigurala je krajnjim potrošačima ukupno 668 tona povrća, dok su *Orlovac* i *Ekonomija* kumulativno na tržište dopremili 255 tona. Dakle, ukupno proizvedena i dopremljena količina povrća socijalističke i seljačke proizvodnje iznosila je 923 tona. Ta količina nije bila dostatna za zadovoljenje tekućih potreba stanovništva, tj. rezultirala je deficitom od oko 1 100 tona, ne računajući krumpir i grah. Većinom se taj deficit pokušavao pokriti nabavom od poduzeća *Agropromet* i privatnih proizvođača. Takva situacija, kada prigradska proizvodnja nije bila "forsirana", uvjetovala je neravnomjernu opskrbu s velikim oscilacijama cijene i kvalitete proizvoda. Nadalje, godinama su se trošili milijunski iznosi na nerentabilan prijevoz, pri kojemu je povrće često bilo oštećivano. Zbog toga su općinske vlasti nastojale opremiti "socijalistički poljoprivredni sektor" modernim transportnim sredstvima, a u cilju uspješne dopreme robe krajnjim potrošačima.

Postojao je i plan ujedinjavanja *PD Orlovac*, *Ekonomije na Korani*, kao i nekih zemljišta u vlasništvu zadruge *Karlovac*. Time bi se upotpunio asortiman proizvoda, jer je uz rijeku Koranu, s obzirom na kvalitetu zemlje, bilo moguće postići uspješnu ranu proizvodnju povrća poput graška i mahuna, dok su zemljišne površine *Orlovca* omogućavale bolje prinose paprike i rajčice.⁴⁶

Krajem 1961. u *PD Orlovcu* napravljen je proizvodni plan za sljedeću godinu koji je obuhvaćao dopremu 480 tona povrća na tržište. Taj je zadatak trebala olakšati izgradnja bazena za navodnjavanje i stambenih prostora u koji bi bila smještena sezonska radna snaga.

Prema analizi Vijeća proizvođača NOO Karlovac, voćarska proizvodnja bila je u 1961. "rekordna". Tome su uglavnom pridonosile povoljne vremenske prilike u razdoblju cvatnje, a kasnije dovoljne količine vlage u trenucima razvoja mladih plodova. Ova je poljoprivredna djelatnost bila najviše izložena negativnim utjecajima raznih štetočina. Primjerice, velike urode jabuka često je uništavala "kalifornijska uš". Kao mjere za unapređenje voćarstva NOO Karlovac je, između ostalog, početkom 1961. izglasao *Naredbu o obveznom prskanju voćaka*.

⁴⁶ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 122.

No, ta se Naredba samo djelomično primjenjivala, jer "zadruga nisu dovoljno organizirale taj posao, ako bi se pitanje suzbijanja štetnika zahvatilo svestranije".⁴⁷

S druge strane, vinogradarska je proizvodnja u 1961. podbacila zbog prevelike vlage, što je rezultiralo razvojem fungicidnih bolesti poput peronospore. To je ponajprije bilo vidljivo u Draganiću, koji je bio najrazvijenije vinogradarsko područje u karlovačkoj općini.

Akutan problem predstavljala je neučinkovita opskrba stanovništva mlijekom i mliječnim proizvodima. Relativno uspješno govedarstvo svake je godine proizvodilo velike količine mlijeka, no one se "ne iskorišćuju kako bi bilo u interesu i proizvođača i potrošača, već ga se često pohranjuje svinjama, pošto proizvođač nema mogućnosti za plasman proizvedenog mlijeka".⁴⁸ U cilju uklanjanja tih nedostaka, NOO Karlovac je još u 1957. izradio investicijski program za izgradnju mljekare, čiji su proizvodni kapaciteti trebali osigurati 15 000 litara mlijeka dnevno. No, do početka 1960-ih se nisu uspjela osigurati financijska sredstva koja bi omogućila realizaciju tog projekta.

Da bi se uspješno zadovoljile potrebe stanovništva u karlovačkoj općini, trebalo je dnevno osigurati prosječno 8 000 litara mlijeka. Ta je količina bila postavljena u minimalnom opsegu ako se uzme u obzir rast stanovništva na analiziranom području, trend otvaranja novih restorana i hotela, te sve veći porast tranzitnog turizma. Tržišni viškovi u cijeloj općini na godišnjoj su razini iznosili oko 1 600 000 litara. Ta se količina nije mogla pokriti proizvodnjom seoskog stanovništva, jer je takvo mlijeko, uglavnom, otkupljivano od *Zagrebačke mljekarne*, pa zbog toga proizvodi seoske proizvodnje nisu redovito plasirani na karlovačko tržište. Uopće, postojala je tendencija opadanja proizvodnje mlijeka kod seljaka. S tim u vezi, naglasit ću da su u 1960. zadruga u *Belaju, Kupčini, Lasinji, Mostanju, Ozlju, Pisarovini, Rečici* i Šišljaviću otkupile ukupno 803 000 litara mlijeka, dok su u narednoj godini otkupile 226 000 litara manje. Kao što je već navedeno, predstavnik proizvodnje mlijeka u "socijalističkom sektoru" na prostoru karlovačke općine bilo je *PD Orlovac*. Ako se uzme u obzir da je ono u 1960. otkupilo 60 000 litara mlijeka, a u 1961. godini 268 000 litara, tada je vidljiva znatna tendencija porasta proizvodnje u toj poljoprivrednoj organizaciji.⁴⁹

⁴⁷ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 86.

⁴⁸ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 86.

⁴⁹ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 120.

Mlijeko otkupljeno od zadruga i *Orlovca* odlazilo je u Zagreb te se zatim vraćalo u Karlovac u pasteuriziranom obliku. Karlovačka je industrija za potrebe svojih radnih mjesta trošila dnevno do 1 000 litara pasteuriziranog mlijeka. Zbog takvog načina rada krajnji je potrošač dobivao mlijeko neujednačene kakvoće. Da bi se neutralizirala ovakva negativna poslovna praksa, općinske vlasti u Karlovcu imale su u planu u razdoblju koji je slijedio otvoriti novu mljekaru koja bi imala kapacitet proizvodnje do 5 000 litara mlijeka dnevno. Otvaranje nove mljekare trebalo je imati pozitivan utjecaj na proizvodnju, jer bi udaljeniji proizvođači imali sigurniji plasman. Također, mljekara bi omogućila sigurnost i perspektivu *PD Orlovac* kao najvećem proizvođaču mlijeka u "socijalističkom sektoru", tako što bi bila regulator oscilacija, kako u količini, tako i u cijenama.⁵⁰

Godišnje potrebe za mesom na prostoru karlovačke općine bile su u rasponu od 2 500 do 3 000 tona. Proizvodnjom i dopremom mesa na tržište dominirala su seljačka gospodarstva, koja su tijekom 1961. krajnjim korisnicima omogućila 538 tona goveđeg i 380 tona svinjskog mesa. U odnosu na prethodno, zanemarljiva je količina od 40 tona koju je na tržište dopremilo *PD Orlovac*. Ovaj se nesrazmjer također trebao riješiti ujedinjavanjem seljačke s proizvodnjom *Orlovca*. U pogledu poljoprivredne proizvodnje, područje karlovačke općine bilo je uglavnom stočarsko-ratarskog karaktera. Taj se potencijal trebao nastaviti razvijati na temelju "sustava kooperacije", čiji početak pronalazimo u vremenu napuštanja rigidne politike stvaranja seljačkih radnih zadruga od 1953. do 1954. godine.⁵¹

Proizvodnja ribe bila je uglavnom realizirana u okviru ribnjaka u Draganiću. Vlasništvo nad tom poljoprivrednom organizacijom preuzeo je od NOO Karlovac *Institut za slatkovodno ribarstvo* u Zagrebu. Uz već postojećih 120 hektara zemljišta, ribnjak je u 1961. proširen za novih 103 hektara. Tome proširenju treba pridodati i izgradnju skladišta za smještaj hrane. Ukupna vrijednost tih investicija iznosila je 62.000.000,00 dinara.⁵² Od ostalih organizacija, čiji je temeljni cilj bio razvoj ribarstva, spomenut ću *Ribarsko-lovačko zadrugu* u Karlovcu. Ona je imala 300 članova-ribara, koji su tijekom 1960. predali zadruzi ulovljene ribe u količini od 10 296 kilograma.

Sportsko-ribolovno društvo u Karlovcu imalo je 540 članova. Radi unapređenja ribarstva, ono je početkom 1960. počelo izgradnju malog ribnjaka, u kojemu

⁵⁰ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 121.

⁵¹ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 123.

⁵² HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 87.

se trebala proizvoditi riblja mlađ. U izgradnju tog ribnjaka bilo je utrošeno ukupno 2 000 sati dobrovoljnog rada. Iako nije bio u potpunosti dovršen, u tome je ribnjaku u 1961. proizvedeno ukupno 12 000 komada riblje mlađi.⁵³

Nakon ujedinjavanja u prvoj polovici 1961., u općini Karlovac radile su tri opće poljoprivredne zadruge. To su *OPZ Karlovac* sa sjedištem u Mostanju koja je imala 270 zaposlenika, *OPZ Banija* s ukupno 317 zaposlenika te *OPZ Draganići*, koja je brojila samo 45 zaposlenika. Radi slabog poslovanja, u 1960. zaključena je likvidacija *OPZ Šišljavić*.⁵⁴

Zadruge su se bavile otkupom poljoprivrednih proizvoda, zatim obradom i prodajom reproduksijskog materijala, te pružanjem različitih vrsta usluga poljoprivrednicima. Iako je imala najmanji broj članova, *OPZ Draganići* posjedovala je najveće zemljišne površine. Međutim, zbog njezine rascjepkanosti organizacija rada ove poljoprivredne organizacije nije bila na zadovoljavajućoj razini. Prema Izvještaju Savjeta za poljoprivredu NOO Karlovac, "zadruge na terenu općine svojom djelatnošću do sada nisu bitno utjecale na snabdjevenost tržišta jer svoje poslovanje nisu usmjerile u tom pravcu, kako u proizvodnji tako i u organizaciji vlastite i seljačke proizvodnje, a niti u tom pravcu imaju razrađene planove za perspektivu".⁵⁵

Nezadovoljni radom poljoprivrednih organizacija lokalne političke vlasti su krajem 1961. donijeli odluku o pokretanju novog poduzeća koje bi nastalo ujedinjavanjem poljoprivrednih zadruga *Karlovac* i *Banija*, poduzeća *Agropromet*, *PD Orlovac* i *Ekonomije na Korani*. To je poduzeće trebalo pokrenuti, kako stoji u Izvještaju Savjeta za poljoprivredu, "tako i pod takovim nazivom da može koristiti sve beneficije koje ima socijalistički sektor poljoprivredne proizvodnje i s druge strane da može obavljati sve druge trgovačke djelatnosti kontrahažu, otkup, prodaju na veliko i malo".⁵⁶ Dalje u Izvještaju stoji:

"U toj formi poduzeće će uz smanjeni broj nestručnog kadra boljim organizacionim postavkama, sa smanjenjem broja posrednika, davati robu tržištu, akumulacija će biti uvećana, troškovi poslovanja smanjeni i jednom smišljenom politikom ulaganja ići u proširenu reprodukciju."⁵⁷

⁵³ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 87.

⁵⁴ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 87.

⁵⁵ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 124.

⁵⁶ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 125.

⁵⁷ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 125.

Riječju, poslovna organizacija opisana prethodnim citatom trebala je u svakodnevnom radu raspolagati stručnim rukovodećim komercijalnim "aparatom", sredstvima za rad i transport, dovoljnim skladišnim prostorima i mehaničkim radionicama. U Izvješću se zaključuje:

"Kreditno sposobna iz sredstava akumulacije moći će dalje putem kredita da izgrađuje i organizira savremeni sistem socijalističke proizvodnje i distribucije. Ovdje napominjemo da opći investicioni fond za poljoprivredne organizacije – kombinata ima uvijek sredstava i daje ih uz povoljna učešća za organizaciju kako proizvodnje, prerade, dorade, uskladištenja i distribucije. U ovom sadašnjem obliku pod tim beneficijama niti Agropromet niti zadruge ne mogu biti problem izgraditi mljekaru i ostalo potrebno za bolju i savremeniju uslugu potrošaču."⁵⁸

Zaključak

U FNRJ je početkom 1960-ih došlo do opadanja produktivnosti rada i makroekonomskih neuravnoteženosti. Zato je u ožujku 1961. započela gospodarska reforma koja se odnosila na sustav raspodjele dohotka između gospodarskih organizacija i države. Reformom su poduzećima omogućena veća prava i samostalnost u raspodjeli dohotka i akumulacije te planiranju proizvodnje i potrošnje. Pa ipak, poduzeća su neracionalno počela dijeliti visoke osobne dohotke, ne vodeći računa o niskoj produktivnosti, pomanjkanju sirovina, neučinkovitom iskorištenju inozemnih kredita, prevelikoj opterećenosti velikih investicija te vanjskotrgovinskim neuravnoteženostima. Zbog toga je gospodarska reforma zaustavljena potkraj 1961. godine. Riječju, komunističke su vlasti ponovne preuzele nadzor nad investicijama, plaćama i trgovinskom djelatnošću.

Razvoj društvenog upravljanja u poljoprivrednim organizacijama karlovačke općine znatno je zaostajao za većinom drugih gospodarskih djelatnosti. U poljoprivredi se zadržao gotovo identičan sustav kakav je bio u vrijeme administrativnog upravljanja gospodarstvom.

Reforma dohotka bila je u uskoj vezi s poreznom politikom u FNRJ. U karlovačkoj je općini kod oporezivanja prihoda u poljoprivredi posebno bio vidljiv problem čestog mijenjanja vlasnika nad parcelama. Naime, promjene vlasništva provodile su se nepropisno, tj. nisu se prijavljivale Uredu za katastar. Nadalje, partijskim je vlastima velike poteškoće predstavljala fluktuacija radne snage

⁵⁸ HR-DAKA, 37, NOO Karlovac, Knj. 62, 125.

sa sela u grad, napuštanje zemljišta te primitivna obrada koja je kod pojedinaca rezultirala malim prihodima.

NOO Karlovac veliku je pozornost posvećivao radu *PD Orlovac*. Ono se u svakodnevnom radu suočavalo s velikim problemima poput derutnosti objekata, lošim sanitarnim uvjetima te neučinkovitim poslovanjem.

Postojali su i mnogi drugi čimbenici koji su otežavali dobru organizaciju poljoprivredne proizvodnje. Oni su se ponajprije odnosili na razne popravke. Također, zbog nedostatka stručne radne snage knjigovodstveno i administrativno praćenje poslovanja poljoprivrednih organizacija bilo je znatno otežano.

U drugoj polovici 1961. u općini Karlovac radile su tri opće poljoprivredne zadruge. To su *OPZ Karlovac* sa sjedištem u Mostanju koja je imala 270 zaposlenika, *OPZ Banija* s ukupno 317 zaposlenika te *OPZ Draganići*, koja je brojila samo 45 zaposlenika. Radi slabog poslovanja, u 1960. zaključena je likvidacija *OPZ Šišljavić*.

Zadruge su se bavile otkupom poljoprivrednih proizvoda, zatim obradom i prodajom reprodukcijskog materijala, te pružanjem različitih vrsta usluga poljoprivrednicima. Zbog razbacanosti i zanemarivanja poslova otkupa i dopreme poljoprivrednih proizvoda organizacija rada općih poljoprivrednih zadruga nije bila na zadovoljavajućoj razini. Zato su lokalne partijske vlasti počele inzistirati na njihovom ujedinjavanju, koje je trebalo rezultirati uspješnijim poslovnim rezultatima. S tim u vezi, krajem 1961. donesena je odluka o pokretanju novog poduzeća koje je trebalo ujediniti poljoprivredne zadruge *Karlovac* i *Banija*, poduzeće *Agropromet*, *PD Orlovac* i *Ekonomiju na Korani*. Sveukupno gledajući, ako se analiziraju dostupni statistički podaci, karlovačka je poljoprivreda, bez obzira na sve poteškoće s kojima se suočavala u svakodnevnom radu, po uspješnosti poslovanja bila odmah iza industrijskog sektora.

Summary

Agriculture in Karlovac County during the income reform of the Federal People's Republic of Yugoslavia (1960-1961)

In March of 1961, the Federal People's Republic of Yugoslavia commenced the economic reform which mainly addressed the system of the distribution of income between the economic organizations, i.e. companies, and the state. As a result of this reform, the companies were granted more rights in the distribution of income. Additionally, it was claimed that the law of income will result in the neutralization of the capitalist law of profit and the administrative laws regarding the state income. In line with the reform, the governing bodies no longer determined the wages while the self-governing bodies could independently decide about the accumulation, spending, and the personal incomes. The companies started to give out irrationally high personal incomes without taking into account the low productivity, the lack of resources, ineffective use of the foreign credits, the overwhelming burden of the big investments and the deficits in the balance of payments. In this article, the author, using the descriptive-interpretative method outlines the impact of the reform of income to the agricultural circumstances in the Karlovac County from years 1960 to 1961. The basis for this work are unpublished archives, newspaper articles and the relevant historiographic literature.

BIBLIOGRAFIJA

Popis kratica

FNRJ	Federativna Narodna Republika Jugoslavija
KPJ	Komunistička partija Jugoslavije
NOO	Narodni odbor općine
OPZ	Opća poljoprivredna zadruga
PD	Poljoprivredno dobro
SAD	Sjedinjene Američke Države
SSRN	Socijalistički savez radnog naroda
SSSR	Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika

IZVORI

a) Neobjavljeni arhivski izvori:

Državni arhiv u Karlovcu (HR-DAKA)

– Fond: Narodni odbor općine Karlovac (NOO)

b) Štampa

– Karlovački tjednik, Karlovac.

LITERATURA

- Bilandžić, D. 1978. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bilandžić, D. 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.
- Đodan, Š. 1991. *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990*. Zagreb: Globus.
- Matković, H. 1998. *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Petranović, B. 1988. *Istorija Jugoslavije 1918–1988 godine*. Beograd: Nolit.
- Pirjevec, J. 1995. *Jugoslavija 1918–1992 – Nastanek, razvoj ter raspad Karađordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa.
- Prinčič, J. 2002. Tuje naložbe v slovenskem gospodarstvu v času druge Jugoslavije (1945–1991). *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana, 109–120.

- Radelić, Z. 2006. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga.
- Sekulić, D. 1986. Društveno-ekonomske reforme u jugoslavenskom društvu s osvrtom na društva "realnog socijalizma", *Teorija i praksa "realnog socijalizma". Rezultati uporednog istraživanja i polemičke rasprave*, red. Zagorka Golubović, Beograd, Filip Višnjić i Centar za filozofiju i društvenu teoriju Instituta društvenih nauka, 97-117.

Prilozi u tekstu

Popis tablica

- Tablica 1. Financijske obveze PD Orlovac u razdoblju od 1. siječnja do 30. rujna 1961. godine

Popis grafikona

- Grafikon 1. Ostvarenje bruto proizvoda u prvoj polovici 1960. prema gospodarskim granama
- Grafikon 2. Ostvarenje narodnog dohotka u prvoj polovici 1960. prema gospodarskim granama
- Grafikon 3. Ostvareni prinosi najvažnijih poljoprivrednih kultura po hektaru u karlovačkoj općini u prvoj polovici 1961. godine
- Grafikon 4. Ostvarenje bruto proizvoda u prvoj polovici 1961. prema gospodarskim granama
- Grafikon 5. Ostvarenje narodnog dohotka u prvoj polovici 1961. prema gospodarskim granama
- Grafikon 6. Ostvarenje ukupnog prihoda u razdoblju od 1. siječnja do 30. rujna 1961. prema gospodarskim granama
- Grafikon 7. Ostvarenje dohotka u razdoblju od 1. siječnja do 30. rujna 1961. prema gospodarskim granama
- Grafikon 8. Provedene investicije u prvih devet mjeseci u 1961. prema gospodarskim djelatnostima NOO Karlovac
- Grafikon 9. Izvori financiranja investicija u prvih devet mjeseci u 1961. prema gospodarskim djelatnostima NOO Karlovac

- Grafikon 10. Stanje kupaca u prvih devet mjeseci u 1961. prema gospodarskim djelatnostima NOO Karlovac u odnosu na isto vremensko razdoblje u 1960. godini
- Grafikon 11. Stanje dobavljača u prvih devet mjeseci u 1961. prema gospodarskim djelatnostima NOO Karlovac u odnosu na isto vremensko razdoblje u 1960. godini
- Grafikon 12. Financijsko poslovanje PD Orlovac u 1961. godini

ASJA MANDIĆ*

Destrukcija kao stimulans za nove oblike kreativnosti: Umjetnost i kultura u vrijeme opsade Sarajeva

Apstrakt

Kroz uvid u kulturna dešavanja što su obilježila period opsade Sarajeva (1992-1995), a koja su predstavljala fenomen, ne samo po broju realiziranih događaja i nezapamćenoj posjeti, već i po improviziranoj kreativnosti i inovativnosti, otvara se pitanje na koji način je grad ne samo nastavio da živi, već u stanju negacije svega onoga što ga čini urbanim, održavao civilizacijske vrijednosti. Umjetnički događaji građanima su omogućili bijeg iz ratne svakodnevnice, ali i mjesta u kojima se "producirao" socijalni prostor, koja su oživljavala ideju grada kao mjesta susreta, društvene interakcije i komunikacije. Njihov emancipatorni karakter u društvenom, pa čak i političkom smislu, posmatra se kroz Foucaultov koncept "drugih mjesta" ili heterotopija, kao i kroz ideju kreiranja mikro zajednica kojima se obnavljalo društveno tkivo i humanizirala ratna realnost.

Ključne riječi: heterotopije, javni prostor, kultura otpora, pozorište, rat, ruševina, umjetnost, zajednica

Abstract

Through insight into the cultural events that marked the period of the siege of Sarajevo (1992-1995), which were a phenomenon not only because of the number of events held and the unprecedented attendance, but also due to their improvised creativity and innovation, the question arises as to how the city continued to live, not only in the face of the negation of everything that made it urban, but also in maintaining civilizational values. The art events enabled its citizens an escape from the everyday life of the siege, but also created places where social space was produced, places that revived the notion of the city as a place of meeting, social interaction and communication. Their emancipatory character in social, even political aspect, is being observed through the Foucault's concept of "other places" or heterotopias, as well as through the creation of micro communities that played a significant part in revitalization of social body as well as humanizing the reality of war.

Key words: art, community, culture of resistance, heterotopias, theatre, public space, ruins, theatre, war

*Asja Mandić, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: asja.mandic@ff.unsa.ba

U opkoljenom Sarajevu, koje je, analogno ruševini, bilo "oslobođeno i od života i smrti", u kome se permanentno uništavao ne samo urbani krajolik, već i živost i dinamika, odnosno negirala suština grada kao socijalnog prostora, na polju kulture dešavalo se nešto što je u takvim okolnostima bilo gotovo nepojmljivo. U gradu svedenom na krhotine normalnog života, došlo je ne samo do obnove kulturnih dešavanja, već uopće do proliferacije umjetnosti i umjetničkih manifestacija, što se reflektiralo u nezapamćenom broju teatarskih izvedbi, zatim izložbi, koncerata, filmskih projekcija, čitanja poezije, kao i u ponovnom pokretanju već postojećih festivala, ili osnivanju novih. Organizacija kulturnih događaja, kao i odlazak na iste, predstavljala je potrebu da se iskorači iz ratne svakodnevnice, ali i da se ona dokine i humanizira, da se prevaziđu stege i ograničenja, da se produciraju socijalni prostori, odnosno da se potvrdi da je grad još uvijek živ i da živi.

Upravo se tih ratnih godina participacija u kulturnom životu i percipirala kao način građanskog otpora, potrebe da se nastavi normalan život ili, možemo reći, stvori iluzija o istom. Teatar je tom smislu odigrao možda najznačajniju ulogu s obzirom na to da su se predstave organizirale na dnevnoj osnovi,² da je samo u Kamernom teatru 55 tokom četverogodišnje opsade bilo preko hiljadu izvođenja,³ da je tokom prve godine opsade osnovan Sarajevski ratni teatar (SARTR),⁴ te da su se predstave, pored oficijelnih teatarskih prostora, (Narodnog pozorišta, Kamernog teatra, Pozorišta mladih) odigravale i u hotelima (hotel Holiday Inn), kafanama, preduzećima (GP Bosna), stambenim naseljima, podrumima, školama, bolnicama, kasarnama, vrtićima, na prvim linijama.⁵

Za razliku od Narodnog pozorišta, koje je bilo otvoreno prema linijama obruča i direktno izloženo snajperskoj vatri, Kamerni teatar je bio nešto zaštićeniji, iako u gradu nije postojao objekat koji nije ciljan, granatiran i oštećen. To je vjerovatno bio još jedan od razloga zbog čega je Kamerni postao ključnim mjestom kulturnih dešavanja, prvenstveno teatarskih izvedbi, ali i izložbi, koncerata,

¹ Musabegović 1998, 49.

² Glamočak u: *Teatar u ratnom Sarajevu 1992-1995: Svjedočanstva* 2004, 91.

³ *Sarajevski memento 1992-1995* 1997, 154.

⁴ Iako Odluka o osnivanju SARTR-a datira 12. januara 1993, ratni teatar je svoju prvu predstavu "Sklo-nište" predstavio publici u septembru 1992. godine. Izvor: Arhiv MESS, građa predstavljena na izložbi "Teatar pod opsadom", kustosica Hana Bajrović, u okviru programa Modul Memorije 2019, Narodno pozorište Sarajevo (25. april-juni 2019).

⁵ *Teatar u ratnom Sarajevu 1992-1995: Svjedočanstva*, priredio Diklić, 2004 i izložba "Teatar pod opsadom", Uvodna legenda (kustosica Hana Bajrović).

promocija ratnih izdanja, tribina;⁶ bio je jedna vrsta duhovne oaze ili, kako je to rekao Stjepan Roš, "jedna vrsta duhovnog lječilišta".⁷ U njegovim prostorima svakodnevno su dolazili građani, družili se, razgovarali, okupljali se u bifeu, u "takozvanoj rupi, gdje je bila prava peć na drva"⁸, gdje su se tokom hladnih sarajevskih zima mogli ugrijati i popiti čaj, gdje se dolazilo i na šalicu razgovora. U kontekstu djelatnosti ovog teatra i njegovog značaja u održavanju života grada, zanimljivo je da se pozorište po prvi put pozicioniralo kao vitalna ustanova i na nivoima vlasti, kada je Kamerni dobio status objekta nulte kategorije u snabdijevanju strujom.⁹ A kada bi nestalo struje, predstave bi se nastavile i u mrklom mraku, ili bi se upalila kandila ili svijeće, koje su čak i građani donosili iz svojih domova da bi se osvijetlila pozornica.¹⁰

Repertoar predstava bio je raznolik, od onih što su davale autentično svjedočenje o ratu, do onih koje su kod građana stvorile osjećaj bijega iz mikrosvijeta, kao što su brojne komedije što su prostor ispunile zabavom, smijehom ili pjesmom, do onih što postavljaju pitanja šta je ustvari grad koji se raspada, šta je grad pod opsadom (predstava "Grad" Harisa Pašovića) ili prave analogiju sa Španskim građanskim ratom, stvaranjem zidova, podjela po Bosni i Hercegovini¹¹ kroz adaptaciju Sartrovog teksta (predstava "Zid" u režiji Dine Mustafića), teatarska izvođenja odigrala su značajnu ulogu u očuvanju urbanog u vremenu apsolutnog ubijanja grada.

Prvo autentično svjedočenje o opsadi ponudila je SARTR-ova prva predstava "Sklonište", u režiji Dubravka Bibanovića, rađena prema tekstu Safeta Plakala, premijerno izvedena u septembru 1992. godine u Kabareu Pozorišta mladih.¹² Pisana u prvim mjesecima rata, u podrumskom prostoru pozorišta, na lokaciji

⁶ Zabilježeno je da je samo 1994. godine u periodu od 1. januara do 14. decembra u Kamernom teatru izvedeno 476 programa, od kojih je 16 predstava (četiri premijere i više izvođenja), 17 izložbi, sedam koncerata Sarajevskog gudačkog kvarteta, 31 koncert drugih muzičara, 49 književna susreta i promocija knjiga, 13 molitvi za mir, 199 tribina simpozija i ostalih programa. U periodu od 1. jula do 21. septembra u okviru manifestacije Ljeto u Kamernom održana je 131 manifestacija. Salom N. "Grijali smo dušu" *Oslobođenje*, 22. 12. 1994, 10.

⁷ Roš u: *Teatar u ratnom Sarajevu 1992–1995: Svjedočanstva* 2004, 244.

⁸ Roš u: *Teatar u ratnom Sarajevu 1992–1995: Svjedočanstva* 2004, 250.

⁹ Uz Predsjedništvo, Glavni štab Armije BiH, bolnicu i novinsku kuću Oslobođenje, Kamerni teatar bi dobivao električnu energiju kad god bi je u gradu imalo. Vidjeti: Slavnić u: *Teatar u ratnom Sarajevu 1992–1995: Svjedočanstva* 2004, 254.

¹⁰ Bajrović u: *Teatar u ratnom Sarajevu 1992–1995: Svjedočanstva* 2004, 29.

¹¹ Mustafić u: *Teatar u ratnom Sarajevu 1992–1995: Svjedočanstva* 2004, 190–191.

¹² Sklonište je premijerno izvedeno 2. 9. 1992. godine. Izvor: Izložba "Teatar pod opsadom".

gdje je i prvi put odigrana, a koju su stanari iz okolnih zgrada koristili kao sklonište,¹³ ona ne samo da je bila autentična u odnosu na mjesto i vrijeme kada je nastala, već je označila i početak intenzivnog teatarskog djelovanja. Od brojnih predstava, što su se izvodile na dnevnoj osnovi, što su u besmislu rata omogućavale građanima da se duhovno održe, što su davale smisao životu, jedan od najvećih dojmova na publiku ostavio je mjuzikl "Kosa", premijerno izveden u novembru 1992. godine.¹⁴ Bez obzira na opasnosti kretanja po gradu, svaki put kada je bila na repertoaru pozorišta, "Kosa" bi prepunila njegov prostor i ispunila ga nekom nevjerovatnom energijom, uzbuđenjem i osjećajem slobode, a kod građana stvorila dojam kao da su u nekom drugom, boljem svijetu. "U samoj atmosferi Sarajeva", navodi Senad Pećanin, "to je bila jedna nevjerovatno bitna predstava, jer je davala osjećaj da smo u nekom velikom kulturnom centru; i dok smo gledali predstavu, potpuno smo zaboravili da smo u jednom mikro svijetu, u strašnom i bezizlaznom okruženju u kojem se gine, ulice se pretrčavaju da bi se pobjeglo od snajpera, u kome nema vode, hrane struje..."¹⁵ Iako je "Kosa" baš kao i najposjećenija ratna predstava, komedija "Ljubovnici,"¹⁶ kroz muziku, ples, ili humor, možda stvorila osjećaj bijega iz svakodnevnice, u svakoj teatarskoj izvedbi, u načinu na koji su se na sceni kreirale situacije što su uvlačile publiku, podsticale reakciju, mogli su se iščitati elementi te surove ratne realnosti. Tako je, u vezi predstave "Ljubovnici," Dino Mustafić rekao sljedeće:

Na kraju predstave, kad se pjevala *La musica di note* publika je pjevala zajedno sa glumcima i izvođačima i smijala se kroz plač – ili plakala kroz smijeh. Ta vrsta ekstremnih, pomiješanih osjećanja upravo između života i smrti, između svijesti o situaciji u kojoj se nalazimo i tog trenutka kada uđete u neku umjetničku fikciju, je nešto što je bilo čudesno i što je sigurno bio jedan fenomen koji se još uvijek, čini mi se, teorijski ne da artikulirati, ali se svakako o njemu da svjedočiti, razgovarati, kao o jednom specifičnom stanju u kojem teatar poprima funkciju društvenog ventila, gdje ljudi imaju mogućnost da se identifikuju, da dođu do onog stupnja empatije, dakle potpunog poistovjećenja sa određenim idejnim, tematskim, situacijskim,

¹³ Trifunov u: *Teatar u ratnom Sarajevu 1992–1995: Svjedočanstva* 2004, 264.

¹⁴ O mjuziklu kao nevjerovatnom podvigu kao i obliku građanskog otpora, Slavko Pervan izjavio je sljedeće: "Okupila nas je zajednička ideja i zajednički protest... Da su sarajevski glumci, muzičari i ostali umjetnici napravili pravi povih najbolje ilustruje činjenica da su se sve vrijeme pripremali u gotovo nemogućim uslovima, sa pokojom svijećom i muzikom s izlupjelih baterija u kasetofonu. Er. H. Pretpremijera mjuzikla "Kosa": "Antiratni protest generacije" *Oslobođenje*, 11. 11. 1992, 5.

¹⁵ Pećanin u: *Teatar u ratnom Sarajevu 1992–1995: Svjedočanstva* 2004, 220.

¹⁶ Predstava "Ljubovnici" u režiji Kaće Dorić je komedija koju je napisao nepoznati dubrovački autor u 17. stoljeću, premijerno je izvedena Kamernom teatru 55 dana 24. 4. 1993. godine.

karakternim stvarima koje je pozorište nudilo. Ljudi su tražili neku vrstu sopstvene refleksije – i to im je pozorište davalo.¹⁷

Tih ratnih godina živjelo se s teatrom, kao što je i teatar živio sa svojim građanima;¹⁸ na predstave su odlazili i oni koji nikada nisu išli u pozorište i oni koji nisu znali šta je to pozorište, navodi Mustafić, jer je u vremenu kada su ostali mediji zamrli, teatar bio jedini medij koji je ne samo opstao, već je bio vrlo vitalan.¹⁹ Prostor Kamernog, često prenapučen, a pogotovo činjenica da su ljudi dolazili na predstave i iz udaljenijih dijelova grada, da se red za ulazak često protezao i na ulicu bez obzira na opasnost od granatiranja, pokazuje kolika je bila uloga teatra u održavanju života grada. U njemu kao da se tih ratnih godina probudila neka uspavana energija,²⁰ nešto što se javlja kao nagon za preživljavanjem, gdje je, kako navodi Aida Begić, gledati predstavu, biti u predstavi ili raditi na njoj bilo jednako važno kao i odlazak po vodu.²¹

Pozorište je građanima dalo mogućnost i da se nasmiju, i da zapjevaju ili zaplaču, da dođu u kontakt s nekim višim vrijednostima, moralnim, intelektualnim i estetskim, ali i participiraju u događajima kojim su se u vrijeme ružiranja Sarajeva, odnosno onoga što ga čini gradom, nastojale prezervirati njegove urbane vrijednosti. Tih godina, bez obzira na to da li su se autori predstava izravno bavili socijalnim okruženjem ili ne, funkcija teatra bila je društveno djelovanje.

Repertoar sarajevskih pozorišta obilježile su zasigurno i one predstave koje su se bavile problemima opsade, te surove ratne realnosti, pitanjima života i smrti, opstanka u gradu, odnosno izvedbe u kojima se očituju ne samo društveno-politički problemi, nego i stavovi autora, njihovi odnosi prema dominaciji, represiji, agresiji, nasilju. To su bile predstave što su apelirale na svijest publike, koje gledaoca nikako nisu mogle ostaviti ravnodušnim i neutralnim, što je bilo posebno važno kada su u publici sjedili strani posjetioци ili kada se otvorila mogućnost za gostovanja u inostranstvu. U tom kontekstu je dolazak Harisa

¹⁷ Mustafić u: *Teatar u ratnom Sarajevu 1992–1995: Svjedočanstva* 2004, 188–189.

¹⁸ Divijak u: *Teatar u ratnom Sarajevu 1992–1995: Svjedočanstva* 2004, 62.

¹⁹ Musafić u: *Teatar u ratnom Sarajevu 1992–1995: Svjedočanstva* 2004, 191.

²⁰ O mjuziklu "Kosa" Glamočak kaže sljedeće: "Ovu predstavu smo igrali puno puta i uvijek je bila dupke puna. Redovi su često bili do izlaska iz zgrade i nastavljalu se na ulici, dok jednom nije pala granata, pa su se onda ljudi gurali u samom prolazu na dnu stepenica za Kamerni teatar." Glamočak u: *Teatar u ratnom Sarajevu 1992–1995: Svjedočanstva* 2004, 89–90.

²¹ "Mi smo radili predstave i stvarali umjetnost da bismo preživjeli. To je bio neophodan način preživljavanja kao što je bio odlazak po vodu." Begić u: *Teatar u ratnom Sarajevu 1992–1995: Svjedočanstva* 2004, 40.

Pašovića u Sarajevo, već u prvim mjesecima rata, bio značajan, pogotovo njegov angažman u ponovnom pokretanju teatarskog festivala MESS, tada pod nazivom Međunarodni teatarski i filmski festival MES Sarajevo i osnivanju Festivala Baby Universe (zajedno sa Suadom Kapić), te njegova saradnja kako sa svjetskim imenima međunarodne teatarske scene, tako i sa mladim ljudima od kojih je zahtijevao visok nivo rada koji bi se mogao pokazati i van Sarajeva.²² Svojim eksperimentalnim radom i predstavama koje su se bavile društvenom zbiljom, Pašović je unio ne samo jednu svježinu na teatarsku scenu, već i pristup kojim je umjetnost direktno dovedena u životnu praksu.²³ Teatar je tako proširio granice svog djelovanja, izašao izvan institucionalnih zidova i zakoračio u realne životne prostore i situacije, u bolnice, izbjegličke centre, kasarne. Dakle, sam prostor izvođenja, a pogotovo energija koja je postojala i kod glumaca i gledaoca, osjećaj zajedništva pozorišnih radnika i publike, predstavama je davao ne samo autentičnost, već i jednu dozu dokumentarnosti.

Bio je to slučaj ne samo s pozorišnim predstavama, već i sa drugim kulturnim događajima, brojnim koncertima, baletskim i operskim izvođenjima, književnim promocijama i poetskim čitanjima, te izložbama koje su građani redovno posjećivali. U decembru 1993. godine Narodno pozorište ponovo otvara vrata posjetiocima, koji su pored dramskih, mogli pratiti i operaska i baletska izvođenja, a svojim koncertima, Sarajevska filharmonija, a posebno Sarajevski gudački kvartet – koji je “tokom rata bilježio u svojoj djelatnosti najprije pedeseti, a potom i stoti nastup”²⁴ – gotovo su se svakodnevno sarajevskoj publici obraćali jezikom muzike koji je univerzalan i ne poznaje granice. Kroz izvedbe Schubertovog “Gudačkog kvarteta „Smrt i Djevojka“”, zatim Giovanni Battista Pergolesievog “Stabat mater” u sarajevskoj Katedrali, Mozartovog “Requiema” pod dirigentnom palicom čuvenog Zubina Mehte u Vijećnici,²⁵ kao i kroz brojna

²² O tome svjedoči Aida Begić koja je tih ratnih godina bila studentica režije. Vidjeti Begić u: *Teatar u ratnom Sarajevu 1992-1995: Svjedočanstva* 2004, 43.

²³ Pašovićeva predstava “Svileni bubnjevi” odigrana je u bolnicama, izbjegličkim centrima... U maju 1994. godine u organizaciji MESS-a Peter Schumann radi predstavu “Cirkus” koja je izvedena na otvorenom, na trgu ispred Narodnog pozorišta.

²⁴ Dževad Šabanagić, Stoti nastup Gudačkog kvarteta pod naslovom “Smrt i djevojka» prema Schubertovom djelu “Gudački kvartet br. 14 u D-molu – Smrt i Djevojka” koje je tom prilikom i izvedeno, održan je u okviru desete godišnjice Olimpijskih igara u Sarajevu (odnosno 1994. godine). Tokom 1994, realizirano je 77 koncerata, a 1995. još dvadeset. Vidjeti: Šabanagić 1997, 92. i Salom “Grijali smo dušu”, *Oslobođenje*, 22. 12. 1994, 10.

²⁵ Izvođenje Pergolesievog “Stabat mater” bilo je na programu predbožićnog koncerta održanog povodom multikonfesionalne molitve za mir u BiH 23. decembra 1992. godine u sarajevskoj Katedrali, i par

druga remek djela klasične muzike, sarajevski muzičari su se, kroz melodiju i ritam i harmoniju, suprotstavljali auditivnom pejzažu grada protkanom zvukovima destrukcije, a građanima omogućili da se uzdignu iznad borbe za goli život, da se osjete produhovljeno, ispunjeno i sretno i kada to nisu.

Možemo reći da je u ratu i bijeg u estetiku i udaljavanje od društvene realnosti i od politike, zapravo bio politički čin, i čin socijalne angažiranosti, što se odrazilo i na polju likovne umjetnosti. Održan je niz likovnih manifestacija, oko stotinu individualnih izložbi, desetine kolektivnih kao i donatorskih izložbi, akcija i aukcija. U nedostupnosti nekih galerijskih prostora u prvim mjesecima rata (galerije Roman Petrović, Novi Hram i Umjetničke galerije), izložbe su se postavljale i izvan institucionalnih prostora ili onih namijenjenih kulturnim događajima, u kafanama, haustorima, hotelima, podrumima, poslovnim prostorima, na ulici,²⁶ u oštećenim sakralnim prostorima, kao i u ruševinama.

Umjetnička galerija koja je na samom početku rata prihvatila grupu izbjeglica s Hrida – rubnog naselja Starog Grada, smještenog na obroncima Trebevića, koje je bjesomučno granatirano u prvim danima opsade – te svoje sale, umjesto umjetničkim djelima, prepunila djecom, ženama i starijim osobama, obnavlja svoj programski rad već u septembru 1992. godine izložbom "Umjetnici Jevreji XX stoljeća u Bosni i Hercegovini".²⁷ Pored Galerije, aktivne su bile i druge muzejske institucije od republičkog značaja i pored toga što su neke bile na prvoj liniji (Zemaljski i Historijski muzej), koje će u ratu, izmjenom Zakona o muzejskoj djelatnosti, 1993. godine dobiti status državnih institucija.²⁸ I Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti, sa svojom galerijom MAK, istinski je pokazao status kao

mjeseci kasnije, povodom zatvaranja Sarajevske zime '93, kada je koncert zapamćen i po izuzetno niskim temperaturama. Međutim, najznačajniji od svih ratnih koncerata, Mozartov "Rekvijem" izveden je 19. juna 1994. godine u Vijećnici pod pokroviteljstvom Opera Italiana. Vidjeti: Šabanagić 1997, 92–95.

²⁶ U prvoj godini rata održane su sljedeće izložbe: izložba crteža Jasmina Pehlivanovića u Međunarodnom pres centru, 18. 11. 1992. godine. Izvor: N. S. "Ne ponovilo se" *Oслобођење* 19. 11. 1992, 5. Izložba karikatura Midhata Ajanovića u Šipadu, Izvor: Azra Begić, "Duhovnost i destrukcija" *Slobodna dalmacija*, 25. 1. 1993. godine (Ratni dnevnik Ante Jurića, Arhiv Umjetničke galerije BiH); izložba fotografija Kemala Hadžića i slika Seada Čizmića u hotelu Holiday Inn 7. 11. 1992. godine. Izvor: V. Št "Slike za radovanje" *Oслобођење* 8. 11. 1992, 5; Izložba Miroslava Bilaća u haustoru na Alipašinom Polju (juli 1992. godine) Izvor: Šimić A. "Umjetnik je začarani radnik" *Oслобођење* 28. 7. 1992, 8; Izložba Milomira Kovačevića "Ranjeno Sarajevo" u "ulici prkosa" (Ferhadija, bivša Vase Miskina) 10. 6. 1992. godine. Izvor: "Ranjeno Sarajevo" na slikama" *Oслобођење* 11. 6. 1992, 4.

²⁷ Hadžismajlović 2001, 10–11; Bobar 2001, 24.

²⁸ Uredba sa zakonskom snagom o muzejskoj djelatnosti, I – Osnovne odredbe član 1, *Službeni list RBiH*, broj 13 (7. 6. 1993), str. 326. Ovaj zakon se odnosio na Umjetničku galeriju Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej, Historijski muzej BiH, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti.

institucija od velikog značaja ne samo za opkoljeni grad, već i za državu Bosnu i Hercegovinu kada je, između ostalog, ustupio svoje prostore i Historijskom muzeju i Narodnoj i univerzitetskoj biblioteci BiH za realizaciju izložbi.

Djelovanje ovih institucija, a posebno Međunarodnog centra za Mir i Sarajevske zime, koja je nesmetano nastavila svoj rad, kao i kulturnih centara, Bosanskog kulturnog centra, JU Centra za kulturu "Sarajevo", te nacionalnih kulturnih društava "Preporod", "Napredak", "La Benevolencija", "Cankar", što su se obnovila i što su vrlo aktivno djelovala, među kojima je bilo i Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta" koje je počelo ponovo sa radom upravo u ratu, 1993. godine, pokazalo je jedan zajednički, kolektivni napor da se održi kultura i duh grada.

Te iste godine, u nedostatku kina, jer su neka zapaljena (Sutjeska), devastirana (Dubrovnik), nekima se nije moglo prići (Tesla) ili su pretvorena u skladišta (Partizan), sa radom počinje Prvo ratno kino Apollo koje su u februaru 1993. godine pokrenuli ljudi okupljeni oko Otvorene scene Obala i magazina Dani.²⁹ Osnovana 1984. godine pri Akademiji scenskih umjetnosti, Otvorena scena Obala, značajna i zbog alternativnih, eksperimentalnih, veoma uspješnih teatarskih predstava na nivou nekadašnje Jugoslavije, postaće prostorom u kome će se formirati prvo ratno kino.³⁰ U tim ratnim uslovima, bez struje i adekvatne opreme, bilo je mnogo improvizacija; filmovi su prikazivani sa VHS-video opreme, uz pomoć agregata za struju, a prije projekcije nije se znalo ni šta će publika gledati, o čemu je u časopisu *Fantom slobode* Milan Cvijanović napisao sljedeće: "Mnogo šta nije funkcionisalo kako treba. Ni urednici programa par minuta prije projekcije nisu znali koji će film biti prikazan a kamoli publika, ali Sarajevo je imalo kino a filmofili mjesto gdje će devedeset minuta ponovo biti ljudi a ne žrtve."³¹ Međutim, i po cijeni da postanu žrtve, građani su odlazili na projekcije, o čemu govori činjenica da je "petnaest minuta nakon što je trideset metara od kina Apollo pala granata, dvorana ipak bila krcata."³²

²⁹ Cvijanović 1995, 20.

³⁰ Pored teksta M. Cvijanovića objavljenog u časopisu *Fantom slobode* kao i u publikaciji koju je uredila Izeta Građević *Obala Art Centar Sarajevo May '92/May '95*. Sarajevo: Obala Art Centar, maj 1996. (bez paginacije), o prvom ratnom kinu Apollo moglo se pročitati u brošuri koja je propratila izložbu fotografija Milomira Kovačevića postavljenu u sklopu programa 29. Sarajevo Film Festivala (avgust 2023. godine) povodom obilježavanja 30 godina od osnivanja kina Apollo, odnosno u tekstovima Lejle Hodžić (kustosice izložbe) i Jovana Marjanovića (direktora Festivala). Nakon otvaranja Prvog ratnog kina Apollo, stvorili su se uslovi za rad i kina Radnik, i kina Imperijal, a kasnije tokom opsade filmovi se prikazuju i u kinu "Tesla".

³¹ Cvijanović 1995, 20.

³² Cvijanović 1995, 20.

Prvo ratno kino imalo je stalnu publiku i uvijek je bilo prepuno, bez obzira na opasnost i rizik.

Prostor Obale zasigurno je privukao raznovrsniju publiku od nekih događaja koji su se kretali u sferi visoke kulture, jer je to također bilo mjesto gdje su se održavali i koncerti alternativne rock scene, gdje su se okupljali mladi ljudi, gdje se živilo punim plućima. Međutim, pored ovih značajnih aktivnosti na polju muzike, a posebno filma, što će se pokazati pogotovo kasnije kroz rad Sarajevo Film Festivala, Obala Art Centar će ostaviti neizbrisiv trag i na polju likovne umjetnosti. Jer iako je na samom početku rata zapaljen njihov novi prostor, multimedijalni centar u zgradi Crvenog krsta (prostor nekadašnjeg kina Sutjeska), koji je bio u završnim fazama pripreme, Obala Art Centar će, gotovo neometano, nastaviti svoje djelovanje kako u ruševini tako i u drugim prostorima u gradu i izvan obruča gostovanjima u evropskim i američkim metropolama (kada je to bilo moguće), kao i angažmanom kojim su svjetska imena savremene umjetnosti i filma dolazila u opkoljeno Sarajevo da pokažu solidarnost sa građanima u njihovom naporu da se očuvaju civilizacijske vrijednosti.

Ratna urbana kultura i umjetnost upravo je i nastala je kao kolektivni napor da se zadrže, učvrste i zaštite te vrijednosti, da se, kako je to naveo Herbert Marcuse, "očuva ljudski život, zaustavi borba za egzistenciju... da se razviju duhovne sposobnosti ljudi i smanje i sublimiraju agresija, nasilje i beda."³³ Ona se javila kao pokušaj da se izdigne iznad borbe za zadovoljavanjem osnovnih, egzistencijalnih potreba, iz nastojanja da se bar na kratko izađe iz ratne realnosti i okrene drugim vrijednostima, koje pripadaju jednom višem, čistijem i nesvakidašnjem svijetu. Kultura, odnosno umjetnost, predstavljala je nešto uzvišeno nad svakidašnjom borbom za goli život, jer je omogućila i jedan vid oslobođanja, okretanja duhovnim vrijednostima, odnosno oplemenjivanja duše i pripadanju nekom ljepšem svijetu. Jer sama riječ duša, kako, citirajući Spenglera, piše Marcuse, čovjeku daje "osećanje njegovog unutrašnjeg postojanja, odvojenog od svega što je stvarno i što je postalo, vrlo određeno osećanje najtajanstvenijih i najosobenijih mogućnosti njegovog života, njegove sudbine, njegove istorije. Ona je... znak u kome se rezimira ono što nije svet."³⁴

U potrazi za duhovnim vrijednostima, za srećom, solidarnošću, za pripadanjem nekom višem, čistijem, nesvakidašnjem svijetu, građani se okreću umjetnosti,

³³ Markuze 1977, 223–224.

³⁴ Markuze 1977, 55.

jer ona ima mogućnost stvoriti sliku boljeg života. Ljepota umjetnosti je, kako kaže Marcuse, spojiva sa lošom sadašnjošću: "ona može u njoj jemčiti sreću";³⁵ jer u njoj je "dozvoljeno ono što u stvarnosti važi kao utopija, maštarija, prevrat,"³⁶ pa čak i ukoliko je ta slika privid, ona ima realno dejstvo jer stvara sreću i zadovoljstvo.³⁷

Kultura, odnosno umjetnost, u ratu je doživjela ne samo procvat, već i neki vid preobražaja u načinu izvođenja, u oslobađanju od prostora u kojima se inače odvijala, od institucionalnih stega i normi što upravljaju odnosima među ljudima, ali i nekom novom kreativnošću, slobodom, eksperimentalnošću, produktivnošću i to na svim svim poljima kulture i umjetnosti. Tako je, tokom opsade objavljeno nekoliko stotina knjiga,³⁸ obnovljeno izdavanje časopisa *Život* i *Lica*, pokrenut je list *Slovo*, kao i tradicionalna književna manifestacija Sarajevski dani poezije.³⁹

A bosanskohercegovačka kinematografija, iako osiromašena po pitanju tehnike, materijala i prostora za produkciju, ostavila je ne samo autentično svjedočanstvo o stradanjima i otporu, već i značajna umjetnička ostvarenja, što su često, minimalističkim izričajem, eksperimentalnim pristupom, što u kadar unosi stvarne lokacije i situacije, obogatili historiju bosanskohercegovačkog filma. U tom kontekstu, mogu se izdvojiti dugometražni filmovi "Smrt u Sarajevu" (1994) Harisa Prolića, koji je rađen po scenariju Tvrtka Kulenovića i film Benjamina Filipovića "Mizaldo-Kraj teatra" (1994), za koji je scenario napisao Semezdin Mehmedinović. Oba umjetničko-filmska ostvarenja predstavljaju zanimljiv iskorak u bosanskohercegovačkoj kinematografiji, u načinu kombinovanja dokumentarnog materijala sa autorskim narativnom, u razbijanju strukture, fragmentaciji, preplitanju žanrova, u intertekstualnosti. Dokumentarno-igrani film "Mizaldo", gdje se u ruševinama Vijećnice, kao ključni likovi pojavljuju i istaknuti francuski filozof i pisac Bernard-Henri Lévy i sarajevski kriminalac Ismet Bajramović Ćelo, gdje se u kadrovima destrukcije "ispisuju" logotipovi luksuznih brendova (*Cartier*) i američkih proizvoda (*Coca-Cola / Coke, Nike...*), te postavljaju u odnos s otpacima destrukcije, zaista predstavlja, kako kaže Miljenko Jergović:

³⁵ Markuze 1977, 62.

³⁶ Markuze 1977, 59.

³⁷ Markuze 1977, 64.

³⁸ Bibliografija književnih djela bosanskohercegovačkih pisaca objavljenih tokom 1992–1995. godine, *Sarajevski memento*, 1997, 30–47.

³⁹ Za navedene aktivnosti na polju književnosti zaslužno je Društvo pisaca Bosne i Hercegovine, koje je osnovano 17. maja 1995. godine, Topčić 1997, 48–49.

“filmski esej, Benjaminov i Semezdinov manifest postmodernizma”.⁴⁰ S druge strane, “Smrt u Sarajevu”, autentično je dokumentarno umjetničko svjedočanstvo o patnji građana Sarajeva, odnosno jedna “kinematografska poema” kako ga je okarakterizirao Tvrtko Kulenović, koja, podijeljena na devet segmenata, formalno se i strukturalno poziva na Danteovih devet krugova pakla, kao i na kinematografsku verziju “Pakla”, video uradak Petera Greenawayja “A TV Dante” (1989), koji Prolić u jednom momentu direktno preuzima, ubacujući jednu Greenawayevu sekvencu (ali samo zvučno), dok su se za drugu umjetničko-filmsku referencu i osnovu autori opredijelili za “Mouriere a Madrid” (1963) Frédérica Rossifa i “Smrt u Veneciji” (1971) Luchino Viscontija.⁴¹

Iako je vrijeme opsade obilježilo samo nekoliko dugometražnih filmskih ostvarenja, filmska produkcija je bila izrazito bogata tih godina. Najviše je bilo dokumentarnih filmova, upravo onih koji su nastojali prenijeti sliku o životu u opkoljenom Sarajevu, drugačiju od izvještavanja svjetskih TV kuća (BBC, CNN, Sky News), odnosno onih u kojima je ljudska tragedija bila svedena na sirove informacije i brojke. O tome, u jednom od intervjuja, govori Srđan Vuletić, objašnjavajući da su filmovi bosanskohercegovačkih autora nastali iz potrebe da se zabilježi svakodnevni život običnog čovjeka u opkoljenom gradu kroz jednostavne, nepretenciozne priče sa kojima se svako mogao identificirati.⁴² Takva je, naprimjer, bila serija dvominutnih dokumentarnih priča “Ulica pod opsadom” (1993/1994) Ademira Kenovića i Ismeta Nune Arnautalića, koja je – snimana svaki dan i emitovana na programu Francuske televizije i televizije BBC 2 – ponudila i onima izvan obruča sliku života stanara jedne sarajevske ulice (ulice Muse Ćazima Ćatića, nekadašnje Hajduk Veljkove), njihove svakodnevne izazove, probleme, sudbine. Pjer Žalica, koji je radio na produkciji navedenog serijala, o svom ratnom filmskom iskustvu kaže sljedeće: “Mi smo osjećali potrebu da uđemo u korijene života u opkoljenom gradu. Ne, da bi pokazali činjenicu opkoljenog grada jer je to bilo očigledno nego da ukažemo na koji način život i dalje postoji. Kako postoji u tim okolnostima. Na jedan bizaran način buja u gradu u svim svojim, pa čak i najčudnijim elementima.”⁴³ Upravo je to postigao njegov dokumentarni film “Djeca kao i sva druga” (1995), zatim “Osmi mart”

⁴⁰ Jergović 2010.

⁴¹ Kulenović 1994, 8.

⁴² Vuletić 2011, razgovor, 21. izdanje emisije TVSA Dokumenti. Urednici: Kreševljaković S. i Kapetanović S. (februar 2011) <https://www.youtube.com/watch?v=4yGPEg4JU2Q> (stanje na dan 10. 11. 2023)

⁴³ Kontić, Žalica 2006, 33.

(1993) Srđana Vuletića, "Skitnice i psi" (1993) Zlatka Lavanića, "Čekajući paket" (1993) Vuka Janjića, i čitav niz dokumentarnih filmskih ostvarenja što su oda-birom materijala, odnosno teme, uspjela da uđu u živote malih ljudi, da vjerno zabilježe izazove s kojima su se građani svakodnevno suočavali. Međutim te autentične priče i svjedočanstva u jedan snažan filmski izraz mogli su pretočiti samo oni autori koji su bili dio tih priča, koji su manje-više preživljavali ono što i njihovi protagonisti. Ti autori ne samo da su stvorili "istinski glas opsade,"⁴⁴ već su oni zaista to i bili.

Po takvim ostvarenjima, posebno su se istakli režiseri okupljeni oko produkcjska kuće SaGA, koja je 1994. godine dobila kolektivnu nagradu Evropske filmske akademije. U njihovim filmovima, čak iako je priča nekada bila potresna, uznemiravajuća, ili jeziva, iz nje bi ipak punom žestinom izbijao život. Takav je, naprimjer, i film "Palio sam noge" (1992) u koji je Vuletić pretočio svoje sopstveno iskustvo rada u ratnoj bolnici. Snaga njegovog filma proizilazi iz autentičnosti i poetičnosti kadrova i njihove montaže, gdje su prizori porušenog grada prekrivenog snijegom što se doima gotovo spokojno i romantično, isprepleteni s kadrovima ljudi u bolničkim krevetima, prizorima pacijenata u polusvjesnom stanju i bez ekstremiteta. U načinu nizanja i izmjenjivanja kadrova, gotovo da se može napraviti analogija između odsječene ruke ili noge i trupla odrezanog drveta, odnosno patrljaka koji su preostali od ljudskih ekstremiteta i panjeva stabla. Tako snažna i autentična filmska ostvarenja ostala su neponovljiva, što zbog načina rada na filmu koji je bio "gerilski" u smislu postojanja niza tehničkih ograničenja (deficita baterija, filmske trake...), što zbog ratne realnosti koja je bila jača i gušća od bilo koje ideje koja se mogla roditi tih godina, kako je to rekao Vuletić.⁴⁵

Upravo je jedno opće stanje rasula, destrukcije, ružavanja urbanog krajolika i urbaniteta, uništavanja normalnog načina života, njegovog urušavanja, transformiralo bosanskohercegovačku umjetničku produkciju, u idejnom i materijalnom smislu ili u smislu kreativne inspiracije. Što se tiče likovne umjetnosti, jedan od najznačajnijih projekata koji je obilježio četiri godine opsade, bile su grafičke mape, odnosno četiri likovne "hronike rasapa povijesti, koja se istovremeno i gleda i čita,"⁴⁶ kako je to zapisao teoretičar Sadudin Musabegović, koji je

⁴⁴ Vuletić 2011.

⁴⁵ Vuletić 2011.

⁴⁶ Musabegović 2005, 30.

zajedno sa umjetnicima okupljenih oko Akademije likovnih umjetnosti, u njemu učestvovao. Četiri grafičke ratne mape (Sarajevo devedeset druge, Sarajevo devedeset treće, Sarajevo devedeset četvrte i Sarajevo devedeset pete) predstavljaju autentično likovno svjedočanstvo "vremena koje je zaustavljeno i koje se vraća i udvostručuje... u skoro identičnim oblicima i afektivnim sadržajima: destrukcije, užasa i patnje, ali također i otpora, protesta i nade."⁴⁷ Likovna rješenja u mediju, kojim se bosanskohercegovačka umjetnost prije rata već uključila u vodeće tokove savremene grafike,⁴⁸ nemoguće je opisati kroz neku zajedničku formalno-stilsku karakteristiku ili kroz analizu umjetničkih ostvarenja iz perspektive ljepote zanata ili "fetišizma zanata i fetišizma tehnologije"⁴⁹ jer je projekat okupio ne samo majstore zanata, već i slikare (Nusret Pašić, Radoslav Tadić, Edin Numankadić) i kipare (Zoran Bogdanović, Mustafa Skopljak i Enes Sivac), koji će se u nedostatku materijala za rad okrenuti mediju grafike. Možemo eventualno govoriti o tome da je ono što spaja autore različitih zanatskih umijeća a i poetika, zapravo autentično iskustvo rata, kao i potreba da se u takvim uvjetima stvara, da se ta traumatična iskustva destrukcije izraze jezikom umjetnosti. Nekolicina autora će ne samo slikarski metod nanošenja boje na dvodimenzionalnu površinu ili kiparski proces odstranjivanja istovjetnog ili spajanja različitog materijala zamijeniti urezivanjem linija i formi u tkivo grafičke matrice, već iskoračiti iz samodovoljnosti medija i ući u polje društvenog. U mnogim aspektima, tih godina će umjetnost izaći izvan estetske autonomije, odnosno pozabaviti se neposrednim društveno-političkim okruženjem, pa i zakoračiti u realan životni prostor, u degradirani prostor ulice, trga ili ruševine.

Uslijed nedostatka materijala, kao i prostora za rad i za izlaganje, sarajevski likovni umjetnici posegnuće za ostacima destrukcije, garotinama, krhotinama, a između ostalog, početi koristiti i vlastito tijelo kao materijal i kao medij. Već u prvoj godini rata Ante Jurić će, kao odgovor na ubilačku mašineriju, u dvorištu Akademije scenskih umjetnosti izvesti performans "Sarajevski pucanj" u kome je iz pištolja ispalio nekoliko metaka u limenu površinu podržanu vrećama pijeska, uz poruku "pucajte u materijal ne u ljude".⁵⁰ U dokumentima kojim je zabilježio ovaj rad kao i svoju prvu performativnu akciju, koju je izveo sa Zoranom Bogdanovićem, 15. maja 1992. godine kada su prikupljali ostatke Glavne pošte,

⁴⁷ Musabegović 2005, 17.

⁴⁸ Krzović 1984 (bez paginacije).

⁴⁹ Denegri 2007, 147.

⁵⁰ Ratni dnevnik Ante Jurića, Dokumentacioni centar / Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine.

zapaljene u vojnoj diverziji 2. maja 1992. godine, da bi ih kasnije koristili kao umjetnički materijal i izložili u crkvi Sv. Vinka,⁵¹ kipar Ante Jurić napisaoće sljedeće: *Ulice su naše galerije. Ulice su naši radni prostori.*⁵² Brojni autori koristiće ulicu i kao izvor materijala za rad i kao prostor za izlaganje, posezati za otpacima destrukcije, radove postavljati u oštećenim i ruševnim prostorima. Tako će već početkom juna 1992. godine u Ferhadiji, na udaljenosti od samo stotinu metara od stravičnog zločina Milomir Kovačević postaviti izložbu fotografija "Ranjeno Sarajevo", te bjelinu galerijskih zidova zamijeniti izlogom napuštene trgovine u prizemlju JAT-ovog nebodera. Ikoničke fotografije uništenih arhitektonskih objekata ovog značajnog ratnog hroničara ubrzo će poslužiti dizajnerima grupe Trio (Dalida i Bojan Hadžihalilović, Lejla Mulabegović), kao osnova za ciklus plakata koji su se također našli na ulicama Sarajeva.⁵³ Tih godina će čak i most i rijeka postati prostorom umjetničke akcije i intervencije, kada je u aprilu 1994. godine na Drveniji "organiziran hepening pod nazivom „Ovo nije zid“"⁵⁴ grupe Art Publishing (Bojan Bahić i Sanda Hnjatuk), i kada će, par mjeseci kasnije, Enes Sivac zakoračiti u rijeku Miljacku te uz pomoć merdevina prvo podići svoj, u papir zamotan, žičanu kompoziciju "Ekvilibristi";⁵⁵ a zatim je na otvaranju izložbe "Preticanje vjetra" i zapaliti.⁵⁶ Ekvilibristi su performativnim činom dobili svoj konačan izgled, ali i činom koji je direktno upućivao na destruktivne procese kojim su uništeni neki od najznačajnijih objekata u gradu, između ostalog, i Glavna pošta, čija je ljuštura bila u blizini Sivčevih skulptura.

Ovakvim akcijama, umjetničkim instalacijama i intervencijama, pa i samim prisustvom u javnom prostoru, koji je permanentno bio izložen snajperskom pogledu, umjetnici su konfrontirali i provocirali "panoptičke tehnologije" kontrole prostora i vremena i opstrukcije kretanja i uopće korištenja javnog prostora. Stoga možemo reći da su te prakse bile kritičko-opozicijske i subverzivne, jer zaposjesti javni prostor značilo je provocirati mehanizme kontrole i demonstracije

⁵¹ Za više informacija vidjeti: Mandić, 2016.

⁵² Ratni dnevnik Ante Jurića, Dokumentacioni centar / Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine

⁵³ "Dizajneri u borbi protiv agresora: Gradu za pamćenje i budućnost" *Oslobođenje*, 4. 7. 1992, 8. Važno je naglasiti da je ova grupa, koja je već početkom opsade odlaskom Lejle Mulabegović postala dizajnerski dvojac, 1993. i 1994. godine kreirala ciklus plakata i razglednica "Pozdrav iz Sarajeva" što su kroz crni humor i ironiju dali snažan komentar na život u opkoljenom gradu.

⁵⁴ "Ovo nije zid" *Oslobođenje* 27. 4. 1994, 6.

⁵⁵ Ova kompozicija skulptura predstavljena je kao izložba "Preticanje vjetra." Izložba je održana 24. 8. 1994. u okviru ljetnog festivala "Baby Universe / Beba univerzum" (autori festivala: Haris Pašović i Suda Kapić). Karamehmedović M. "Kreacija slobodne budućnosti", *Oslobođenje*, 31. 8. 1994, 7.

⁵⁶ Svjedočenje Enesa Sivca u: Kapić 2000, 802–807; Mandić 2022.

moći, poremetiti nametnuti represivni poredak. Osim toga, kroz medij akcije ostvarila se i direktna komunikacija sa slučajnim prolaznicima, običnim građanima. A obraćanjem publici, javna umjetnost postaje i "praksa koja uspostavlja javnost", koja sudjeluje u političkom prostoru ili ga stvara, kako objašnjava Rosalyn Deutsche.⁵⁷ Ulaskom u javni prostor, umjetnost je postala pristupačnija i društveno relevantnija, postala je sredstvom komunikacije, društvene medijacije, sredstvom kojim se uspostavlja javnost, kojim se stvara i politički prostor.

Međutim, javni prostor, umjetnicima je omogućio i da izađu iz estetske autonomije, da kreiraju radove koji su lokacijski determinirani, koji crpe značenje iz konteksta i lokacijskog identiteta, dakle iz vanjskog prostora, odnosno radove koji su *site-referenced* i *site-specific*. Takvi radovi realizirali su se i u oštećenim i devastiranim prostorima kao što je crva Sv. Vinka, odnosno izložba Ante Jurića, Zorana Bogdanovića i Predraga Čančara "Duhovnost i destrukcija" (1992), zatim nekadašnje kino Sutjeska, u čijem ruševnom prostoru je u periodu od decembra 1992. do marta 1993. godine osam autora izložilo svoje radove (Nusret Pašić, Zoran Bogdanović, Ante Jurić, Mustafa Skopljak, Petar Waldegg, Sanjin Jukić, Radoslav Tadić, Edin Numankadić),⁵⁸ kao i ljuštura zapaljene Vijećnice, gdje je Kemal Hadžić 1995. godine predstavio svoje "Sarajevske karijatide" uz nastup balerina iz Narodnog pozorišta.⁵⁹

Navedeni izložbeni projekti, kao i umjetničke intervencije u javnom prostoru, odnosno prakse što su nastajale u odnosu na fizičke aspekte lokacije ili bili determinirane njima, u značenjskom pa čak i u materijalnom, sadržajnom i formalnom smislu, humanizirale su ruševni prostor, transformirale ga, te mu vratile funkciju prostora ljudskog saobraćanja. Zanimljivo je da su upravo ti eksperimentalni projekti i radovi što su nastajali u vrijeme opsade, sinhroni dešavanjima na međunarodnoj savremenoj likovnoj sceni, jer 1990-te je obilježila *site-specific* umjetnost i umjetnički projekti u javnom prostoru, odnosno javna umjetnost novog žanra (*New Genre Public Art*) što uključuje i takozvanu *community-based art*.⁶⁰ Oni su predstavljali značajne iskorake, što su nastajali spontano, gotovo slučajno, kao reakcija na destrukciju, na zaustavljanje grada i njegovog metabolizma.

⁵⁷ Deutsche 2008, 218.

⁵⁸ U navedenom periodu Obala Art Centar na čelu sa Mirsadom Purivatrom organizirao je pojedinačne izložbe da bi se na kraju svi autori zajedno predstavili projektom "Svjedoci postojanja" čiju postavku su radili arhitekti Tanja i Stjepan Roš.

⁵⁹ Za više informacija o ovim izložbama vidjeti Mandić 2016; Mandić 2022.

⁶⁰ Vidjeti: Mayer 2000; Jacob et al. 1995; Kwon 2002; Kester 1995.

Situacija života u gradu koji se uništavao, u obruču koji ga je stezao, gušio ga i sputavao, imala je, kako je to napisala Nermina Kurspahić, "kvalitet umjetničkog djela"⁶¹ odnosno možemo reći da je imala afirmativan, progresivan i emancipatoran uticaj na umjetnost. Jer ratna realnost je umjetnost oslobodila nekih nepisanih pravila i normi, ustaljenih praksi i institucionalnih stega, odnosno "institucije umjetnosti", što je sintagma koja po Peteru Bürgeru podrazumijeva "umetnički proizvodni i distributivni aparat, kao i vladajuće predstave o umetnosti koje u jednoj epohi suštinski određuju recepciju dela".⁶² U nekim aspektima došlo je do revolucionariziranja umjetnosti i života jer je umjetnost zaista ušla u životnu praksu, pozabavila se realnim, životnim problemima, srušila barijere između umjetnika i publike. Došlo je do susretanja tih razdvojenih razina realnosti, njihovog međusobnog preplitanja. Posjetioci kulturnih dešavanja mogli su biti pasivni konzumenti, ali isto tako i učesnici, protagonisti i proizvođači. U tom kontekstu možemo reći da je ratna realnost dovela do dokidanja elitističke prakse u umjetnosti, odnosno do njene demokratizacije.

Participacija u kulturno-umjetničkom životu opkoljenog grada građanima je sigurno ponudila bijeg iz surove realnosti u neki ljepši svijet, u umjetnost koja je, u haosu ratne stvarnosti, imala sposobnost da životu, reduciranom na golo preživljavanje, da smisao, da ponudi neki novi model postojanja. Jer u umjetnosti su se mogle zadržati one ljudske potrebe koje prelaze okvire materijalne egzistencije, ona je predstavljala nešto uzvišeno nad ratnom svakodnevnicom, nudila je jedan oblik slobode, afirmacije, emancipacije.

Vjerovatno je i zbog toga učešće u kulturnim dešavanjima u vrijeme opsade postalo jedna od osnovnih potreba, jer iako je, kako je već ranije navedeno, kretanje po gradu uglavnom bilo svrsishodno, usmjereno na zadovoljavanje osnovnih ljudskih potreba (za hranom, vodom i ogrevom), kod građana se javio "nagon za životom koji je bio jači od onog za preživljavanje".⁶³ Pod granatama i snajperskom vatrom, iz potrebe da se očuva ljudski život izvan borbe za sirovu egzistenciju, išli su na umjetničke manifestacije, te participirali u kreiranju jednog novog, boljeg poretka. Jer vrijednosti humanosti, radosti, istine, solidarnosti koje su potisnute iz stvarnog života čuvaju se u umjetnosti.⁶⁴ Tako je za mnoge, odlazak na koncert, predstavu, filmsku projekciju, izložbu i druge kulturne

⁶¹ Kurspahić 1993, 3; Kurspahić 1996, 95.

⁶² Birger 1998, 33.

⁶³ Cvijanović 1995, 20.

⁶⁴ Birger 1998, 77.

događaje, postao ne samo svakodnevna aktivnost, već gotovo kao i neki vid građanske obaveze koja se izvršavala bez obzira na rizik i ograničenja. U tom smislu, nije ni čudno što su godine opsade zabilježile ne samo rekordan broj kulturnih dešavanja, već i nezapamćenu posjećenost.

Građani su sa nevjerovatnim entuzijazmom, energijom i dignitetom, participirali u kulturnom životu grada⁶⁵ i jednostavno odbijali da prihvate "zabrane" i ograničenja. Zapravo sam čin odlaska na kulturni događaj značio je suprotstaviti se mehanizmima restrikcije, nadzora i kontrole, odnosno agresorskim pokušajima da se kroz cijepanje gradskog tkiva i zaustavljanje njegovog krvotoka, kroz prostornu i društvenu segregaciju, kroz onemogućavanje susreta, komunikacije i socijalizacije, zaustavi urbano. Stoga se participacija u kulturno-umjetničkom životu može posmatrati i kao način testiranja, dokidanja i prevazilaženja ograničenja ili kao jedan vid borbe da se povrati urbani život.

Kroz participaciju, interakciju, komunikaciju, na kulturnim manifestacijama formirali su se prostori u kojima se zadovoljavala potreba za druženjem, gdje su ljudi imali priliku da se sretnu, razgovaraju, da se okupe, razmijene informacije. Drugim riječima, producirali su se socijalni prostori, koji prema Lefebvreu inkorporiraju društveno djelovanje subjekata na individualnom i kolektivnom nivou, subjekata koji su rođeni i koji umiru, koji pate i djeluju, i stoga je, iz njihove perspektive, taj prostor istovremeno i vitalan i smrtno: u okviru njega, oni se razvijaju, daju izraz sebi, suočavaju se sa zabranama.⁶⁶ Taj oblik društvenog djelovanja, pogotovo kolektivnog društvenog angažmana, kojim su se građani suprotstavljali nametnutom poretku predstavljao je način građanskog otpora, njihove borbe da im se vrati "pravo na grad".⁶⁷ Jer pravo na grad, kako objašnjava Lefebvre, označava pravo na susretanje i okupljanje, koje se suprotstavlja segregaciji i fragmentaciji.

⁶⁵ Zanimljivo je da su u jednoj općoj oskudici građani dolazili na kulturne događaje adekvatno obučeni za pozorište, koncert ili izložbu. O tome, u kontekstu pozorišta, govori Strajo Krsmanović: "Što se tiče publike, kažem, ona je najviše vođena tim motivom identifikacije sa urbanom porukom. To je bilo temeljno i to nije bilo slučajno da su ljudi počeli izvlačiti svoja matura odijela sa kravatama, da su žene nastojale da izgledaju što ljepše, našminkane i sređene. Ono se događalo i u principu, ali posebno kada bi ljudi dolazili u pozorište ili na neku drugu kulturnu manifestaciju." Krsmanović u: *Teatar u ratnom Sarajevu 1992-1995: Svjedočanstva* 2004, 152.

⁶⁶ Lefebvre 1991, 33.

⁶⁷ Kada govori o pravu na grad Lefebvre navodi sljedeće: "Pravo na grad. . . propisuje pravo na susrete i okupljanje; mjesta i objekti moraju odgovarati na određene 'potrebe' koje se uglavnom krivo razumiju, na neke prezrene i štoviše transfunkcionalne 'funkcije': 'potrebu' za društvenim životom i centrom, potrebu i funkciju igre, simboličku funkciju prostora." Lefebvre 1996, 195.

Kulturno-umjetnički događaji su tako stvorili platformu za produkciju socijalnih prostora u Levfebreovom smislu, ali i za kreiranje prostora koji se mogu opisati kroz Michel Foucaultov koncept "drugih mjesta".⁶⁸ U tom smislu govorimo o formiranju mjesta što su ponudila neki vid platforme za društvenu interakciju, okupljanja, socijalizaciju, za testiranje ograničenja, represije i separacije, za mogućnosti (trans)formacije svakodnevnog života. To su bila stvarna mjesta, koja su odražavala vanjsku realnost, ali na način da je neutraliziraju, purificiraju i pobijaju ili ako se poslužimo Foucaultovim razmišljanjima o prostoru u trijadi prostor-znanje-moć, to su bile heterotopije. Kao mjesta što "apsolutno predstavljaju nešto *drugo* u odnosu na sve rasporede koje odražavaju i o kojima govore",⁶⁹ što se nalaze van svakog mjesta, ratne heterotopije su se suprotstavljale okolnom prostoru. Jer kako kaže Foucault, ta "druga mjesta" iako su u odnosu sa svim drugim mjestima, na način da su sa njima povezana, istovremeno im se i suprotstavljaju tako što obrću skupove odnosa u kojima se događaju.⁷⁰ Preciznije, možemo reći da su to bile heterotopije kulture otpora ili ona mjesta što su se suprotstavljala nametnutom poretku, što su kroz umjetnost ne samo neutralizirala, humanizirala i kompenzirala vanjsku realnost, već i regenerirala društveno tkivo. U tim "drugim mjestima" obnavljala se ideja grada kao mjesta susreta, okupljanja i komunikacije, grada kao prostora javnosti, ludičkog, dinamičkog, i nesputanog. U njima su se producirali alternativni oblici socijalizacije, stvarale se društvene relacije, jer su se ljudi povezivali zbog onog što im je svima bilo zajedničko, a to je zasigurno bila borba za preživljavanje u opkoljenom gradu, ali i želja da se nastavi živjeti i u takvim okolnostima, koja im je davala osjećaj uzajamnog pripadanja, osjećaj prisnosti i povezanosti, koji ih je pojačavao.

Možemo reći da su situacije, koje su nastajale u tim heterotopijama kulture, što su stajale izvan uobičajenog poretka stvari ne samo u društvu tih ratnih godina, već i u kulturi, kojima su se prekoračavale ili rastakale neke uspostavljene norme i odnosi među akterima i publikom, gdje su se stvarala mjesta u kojima vlada razumijevanje i zajedništvo među ljudima,⁷¹ bile situacije u kojima su se

⁶⁸ Fuko 1990, 280.

⁶⁹ Fuko 1990, 280.

⁷⁰ Fuko 1990, 280.

⁷¹ O tom progresivnom aspektu sarajevskog pozorišta u ratu, glumac Izudin Bajrović je naveo sljedeće: "Ali nešto što se desilo tokom rata, što je beskrajno značajno i što nije bio slučaj ni prije rata, a ni poslije rata, niti će se, čini se, ikada dogoditi u toj mjeri – osim ako, ne daj Bože dođe opet do nekog rata – to je apsolutno jedinstvo ljudi. Svih ljudi-na ulici, u komšiluku, pa tako i u pozorištu. To je bilo prvi put u mojoj karijeri da nisu postojali kuloari, prvi put da ne postoje klanovi, prvi put da ne postoji mržnja,

stvarale mikrozajednice. Međutim, to nisu bile zajednice u smislu neke determinirane i fiksne strukture, već žive tvorbe, u procesu nastajanja i transformacije. Stoga, možemo reći da je termin zajednica, u kontekstu povezivanja građana kroz participaciju na kulturno-umjetničkim događajima, kroz komunikaciju i stvaranje relacija, blizak konceptu zajednice Jean Luc Nancyja. Prema Nancyju suština zajednice je u komunikaciji, u procesu u kome "konačnost *nije* ništa... ona nije nikakav temelj, bit, niti supstancija. Ona se pojavljuje, ona se opisuje, ona se izlaže te tako *egzistira* kao komunikacija".⁷² Dakle, naglasak ovdje nije na zajedništvu singularnosti ili onom što pretpostavlja konvencionalni koncept zajednice, već na singularnom pluralnom bitku, odnosno "bitku-zajedno", "bitku jednih s drugima".⁷³

Povremena građanska okupljanja, povodom predstave, izložbe, filmske projekcije ili koncerta, u tim "drugim mjestima", što su se suprotstavljala okolnom prostoru na način da spoje nespojivo, da obrnu, ospore vanjsku realnost, davala su smisao životu. Na kulturno-umjetničkim događajima, u mjestima "izvan" uobičajenih mjesta, u prostorima "između", u pukotinama i trenucima "izlaska" iz ratne realnosti, producirali su se alternativni oblici društvene stvarnosti. Jer upravo su takvi događaji inicirali okupljanja, dijalog, komunikaciju, direktnije i neposrednije uspostavljanje kontakata kroz koje su se producirale socijalne relacije i kreirale mikrozajednice što su se opirale mehanizmima kontrole. Na njima su se stvarale zone međuljudskih relacija, posjetioci su se okupljali, stupali u komunikaciju, razmjenu informacija, savjeta, odnosno stvaralo se zajedništvo u "bitku-zajedno", kroz komunikaciju o preživljavanju u opkoljenom gradu, kroz razgovor o onom što im je svima zajedničko, gdje se uspostavlja jednakost, brišu razlike.

Zajednice su nastajale, producirale se tokom kulturnih događaja, na njima se stvarao, kako bi to rekao francuski kustos i likovni kritičar Nicolas Bourriaud, "relacijski prostor". U svojoj knjizi *Relacijska estetika*, napisanoj upravo 1990-ih, sinhrono umjetničkim praksama u opkoljenom gradu, Bourriaud piše o stvaranju mikrozajednica kroz socijalnu interakciju i društveni kontekst. Međutim,

zavist među ljudima, da svi rade bez ikakve materijalne koristi; a kada nema te materijalne koristi ili koristi u smislu karijere i mjesta u pozorištu, ljudi ne podmeću jedno drugom noge. To vrijeme sigurno pamtim i po toj ljubavi, razumijevanju i zajedništvu među ljudima." Bajrović u: *Teatar u ratnom Sarajevu 1992-1995: Svjedočanstva* 2004, 26.

⁷² Nancy 2004, 36.

⁷³ Nancy 2004.

kada govori o kreiranju takvih oblika zajedništva, tu posebno izdvaja likovnu umjetnost:

Umjetnost (prakse proizašle iz slikarstva i kiparstva koje se očituju u obliku izložbe) se pokazuje posebno prigodna za iskazivanje te civilizacijske bliskosti jer ona sužava prostor međuljudskih odnosa, za razliku od televizije ili književnosti koje pojedinca vraćaju njegovu prostoru privatne konzumacije, ili pak kazališta i filma koji okupljaju manje skupine pojedinaca pred jednosmjernim slikama: ovdje se zapravo ono gledano ne komentira u trenutku prikazivanja (vrijeme rasprave odgađa se za poslije predstave). S druge strane, za vrijeme izložbe, čak i ako je riječ o nepokretnim formama, uspostavlja se mogućnost neposredne rasprave i to u dvostrukom smislu: gledam, komentiram, krećem se u jednom te istom prostoru-vremenu. Umjetnost je mjesto stvaranja jedinstvene društvenosti.⁷⁴

Svojestvo izložbe da stvori slobodan prostor, da podstakne međuljudske odnose, zajedništvo i interaktivnost koje je prepoznao Bourriaud, bilo je posebno značajno u situaciji u kojoj su se strateški opstruirala ideja grada kao "pozorišta društvenih aktivnosti".⁷⁵ Izložbe, ali i drugi kulturno-umjetnički događaji imali su sposobnost osnaživanja, regeneriranja društvenog tkiva, produciranja socijalnog tijela koje je pružilo otpor, nastojalo promijeniti, humanizirati ratnu stvarnost.

Zaključak

Tokom četverogodišnje opsade Sarajeva, uništavanja grada u materijalnom, socijalnom i duhovnom smislu, kultura i umjetnost ne samo da je opstala, već je ostvarila svoj puni potencijal. Nedostatak materijala, prostora za izlaganje i rad kao i uvjeta za održavanje predstava, koncerata, filmskih projekcija, nije onemogućilo kulturne radnike da nastave sa radom. Naprotiv, upravo su te godine obilježile nezapamćenu produkciju i participaciju građana, ali isto tako i neke nove oblike kreativnosti, što se posebno odrazilo u sferi likovne umjetnosti. Jer umjetnost se oslobodila prevladavajućih normi u samom kreativnom činu, u načinu prezentacije, odnosno izlaganja umjetničkog djela kao i odnosa prema publici. Ratna destruktivna mašinerija autore je prisilila da izađu iz ateljea, da se prilagode novonastaloj situaciji, ali isto tako ona je oslabila institucije i njihove

⁷⁴ Bourriaud 2013, 20–21.

⁷⁵ Mamford 2009, 274–278.

normativne uloge, odnosno stvorila pukotinu u kojoj se otvorio prostor za nove umjetničke i kustoske prakse. Tih godina umjetnost je iskoračila iz estetske autonomije i ušla u životni prostor, u prostor ulice, trga, gradskih ruševina odnosno u javni prostor grada te tako postala i socijalna i politička i praksa.

Na izložbama i uopće kulturnim događajima, građani su se okupljali, stupali u interakciju i komunikaciju, učestvovali u procesima kojim se producirao socijalni prostor. Na njima su se stvarala neka "druga mjesta" u kojima se moglo "izaći" iz ratne svakodnevnice, gdje se ona mogla dokinuti i transformirati. Istovremeno, kroz socijalnu interakciju i društveni kontekst, spontano su se stvarale mikrozajednice, koje su, možemo reći bile relacijske u Bourriaudovom smislu, ali značajno je naglasiti da te zajednice nisu bile vezane za nešto što je fiksno i determinirano, već za Jean Luc Nancyjevu ideju zajednice koja je u procesu nastajanja, u komunikaciji, onu koja je "nedjelotvorna".

Participacija u kulturno-umjetničkom životu, kojom se obnavljala ideja grada kao socijalnog prostora i zadovoljavao nagon da se prezerviraju i učvrste urbane vrijednosti, ali i kojom su se građani suprotstavili opstrukciji kretanja i korištenja urbanog prostora, može se posmatrati subverzivnom u odnosu na sveprisutnu i sverazarajuću moć opsade, odnosno jednim oblikom otpora. Često okarakterizirana kao "kultura otpora", sarajevska ratna kultura, koja je zaista predstavljala fenomen, po broju kulturno-umjetničkih događaja i njihovoj posjećenosti, po inovativnosti i improviziranoj kreativnosti kojom se dokidala surova ratna realnost, imala je emancipatorski kvalitet.

Summary

Destruction as a Catalyst for New Forms of Creativity: Art and Culture during the Siege of Sarajevo

During the siege of Sarajevo (1992-1995), the time when the city was devoid of the basic human needs (food, water, electricity) and exposed to various forms of ruination, from people's life to urban fabric and its social body, something almost unimaginable was occurring in the field of arts and culture. This period had witnessed not only a renewal of cultural events but also a proliferation of arts and culture which was reflected in an unprecedented number of theatre performances, exhibitions, concerts, film screenings, poetry readings as well as the revival of existing festivals or the establishment of new ones. The organization of cultural events, as well as attendance at them, represented a need to step out of the wartime routine, but also to disrupt and humanize it, to overcome constraints and limitations, to generate social spaces, and to affirm that the city is still existing.

The spaces where cultural events took place, including not only theatres and galleries but a wide range of informal ones, from hospitals, hotels, schools, local companies, churches to ruins, functioned as places where social production of social space took place (Lefebvre). In this sense, we speak of the formation of places that offered some kind of platform for social interaction, for testing limitations, for possibilities of (trans)formation of everyday life. These were real places that reflected external reality, but in a way that neutralized, purified, and challenged it, or if we use Foucault's thoughts on space in the triad of space-knowledge-power, these were heterotopias. In the context of besieged Sarajevo, these were heterotopias of the culture of resistance or places that opposed the imposed order, neutralized, humanized, and compensated external reality but also regenerated the social fabric. They also provided platform for the new forms of creativity: for alternative modes of performing in the field of theatre and music and for exhibiting and viewing art; for progressive and experimental art forms; for artist-led actions, interventions and subversive intrusions into the everyday life during the siege; for practices that were site-related or site-specific and also for the socially engaged ones. However, the besieged Sarajevo, was a work of art by itself (Kurspahić). Its ruinous state was an inspiration for improvised creativity, for innovation and emancipatory transformation of destruction into the new forms of creation.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

- Dokumentacioni centar / Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine
- Dnevni list *Oslobođenje* Sarajevo
- Privatni arhiv Stjepana Roša
- Privatni arhiv Sadudina Musabegovića

LITERATURA

- Birger P. 1998. *Teorija avangarde*. Beograd: Narodna knjiga - Alfa.
- Bobar M. 2001. "Popis izložbenih i drugih aktivnosti Umjetničke galerije BiH od oktobra 1986 do 2001. godine" U: *Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine 1986–2001*, 18–33, Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.
- Bourriaud N. 2013. *Relacijska estetika / Postprodukcija: Kultura kao scenarij: kako umjetnost reprogramira suvremeni svijet*. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti.
- Certeau, M. de 2002. *Invencija svakodnevnice*. Zagreb: Naklada MD.
- Jacob, M. J, Brenson M., Olson E. M. 1995. *Culture in Action: A Public Art Program of Sculpture Chicago*. Seattle: Bay Press.
- Cvijanović, M. 1995. Sarajevska kina. *Fantom slobode: Časopis za kulturu* 1: 20.
- Denegri J. 2007. *Razlozi za drugu liniju: Za novu umetnost sedamdesetih*. Novi Sad: Marinko Sudac i Muzej savremene umetnosti Vojvodine, Novi Sad.
- Deutsche R. 2008. "Agorafobija" U: *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti: Operacija: grad*. Leonardo Kovačević, et al., 210–219. Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 - Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK - Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura / Clubture.
- Fuko M. 1990. Mesta. *Delo: Postmoderna aura*, XXXVI (5–6–7): 277–286.
- Hadžismajlović V. 2001 "UGBiH 1992–1995", U: *Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine 1986–2001*, 3–12, Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.
- Jergović M. 2010. "Ajfelov most: Mizaldo" <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/mizaldo/> (stanje na dan 18. 2. 2024).
- Kapić S. 2000. *The Siege of Sarajevo 1992–1996*. Sarajevo: FAMA.

- Karamehmedović M. 1997. "Trijumf umjetnosti / Triumph of Art" U: *Sarajevski Memento 1992–1995*, 54–74. Sarajevo: Ministarstvo kulture i obrazovanja Kantona Sarajevo.
- Kester G. 1995. Aesthetic Evangelists: Conversion and Empowerment in Contemporary Community Art. *Afterimage* 22 (6): 5–11.
- Kontić B., Žalica P. 2006. Moji junaci nisu sretni ljudi već oni koji su dovoljno hrabri da se za sreću bore. *Sarajevske sveske* 11/12: 17–44.
- Krzović I. *Grafika / Graphics / Gravure*. U: Umjetnost Bosne i Hercegovine 1974–1984, katalog izložbe, Sarajevo 1984, 45–52.
- Kulenović T. 1994. Death in Sarajevo. *Why: A Publication for Human Rights and Peace* 5: 8.
- Kurspahić N. 1995. Kamp Sarajevo. *Odjek XLVII* (3): 3.
- Kurspahić N. 1996. Kažnjičička kolonija. *KULT B: Kultura, umjetnost, nauka, politika* (januar / mart): 95.
- Kwon M. 2002. *One Place After Another: Site-specific Art and Locational Identity*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Lefebvre H. 1996. *Writings on Cities*. Oxford, Malden, MA: Blackwell Publishers.
- Lefebvre H. 1991. *The Production of Space*. Oxford, UK, Cambridge, USA: Blackwell.
- Mandić A. 2022. "Emerging Innovative Artistic Practices as a Response to the State of the Siege". In: *Preparing to Exit: Art, Interventionism and the 1990s*. Aikens N. and Crowley D. (eds.), 15–40. L'Internationale online. (<https://internationaleonline.org/publications/preparing-to-exit/>)
- Mandić A. "Exhibitions in Damaged and Destroyed Architectural Objects in Besieged Sarajevo: Spaces of Gathering and Participation". In: *Participation in Art and Architecture: Spaces of Interaction and Occupation*, Stierli M., Wüdrich M. (eds.), 107–126. London: Tauris.
- Markuze H. 1977. *Kultura i društvo*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Mayer J. 2000. "The Functional Site or the Transformation of Site Specificity". In: *Space, Site, Intervention: Situating Installation Art*. Erika Suderburg (ed.), 23–37. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Mamford L. 2009. "Šta je grad? Arhitektonski zapisi (1937)!" U: *Teorija arhitekture i urbanizma*. Bojanić P. i Đokić V. (ur.), 274-278. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Musabegović S. 1998. *Žargon otpatka*. Sarajevo: Svjetlost.
- Musabegović S. 2005. *Raz/lik/a/art: likovne teme*. Sarajevo: Međunarodni centar za mir.
- Nancy J. 2004. *Dva ogledala: Razdjelovljena zajednica: o singularnom pluralnom bitku*. Zagreb: Arkzin.
- *Obala Art Centar Sarajevo May '92/May '95*. 1996. Sarajevo: Obala Art Centar (bez paginacije).
- *Sarajevski memento 1992-1995*. 1997. Sarajevo: Ministarstvo kulture i obrazovanja Kantona Sarajevo.
- Svjedoci postojanja/Witnesses of Existence. 1993. katalog izložbe, digitalno izdanje, Sarajevo: Obala Art Centar.
- Šabanagić Dž. 1997. "Oplemenjena ratna zbilja / Ennobled Seriousness of War". U: *Sarajevski Memento 1992-1995*, 92-99. Sarajevo: Ministarstvo kulture i obrazovanja Kantona Sarajevo.
- *Teatar u ratnom Sarajevu 1992-1995: Svjedočanstva*, 2004. priredio Diklić D. Sarajevo - Zemun: Kamerni teatar 55 i Most Art.
- Topčić Z. 1997. "Pisanje kao terapija: literatura u opsadi / Writing as Therapy: Literature Under Siege". U: *Sarajevski memento 1992-1995*, 20-27. Sarajevo: Ministarstvo kulture i obrazovanja Kantona Sarajevo.
- Žalica, P., Kontić B. 2006. "Moji junaci nisu sretni ljudi već oni koji su dovoljno hrabri da se za sreću bore" *Sarajevske sveske* 11/12: 17-42.

PRIKAZI / REVIEWS

Alma Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao izvor za izučavanje kulturne historije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo 2021, 755 str.

Godine 1931. umro je Muhamed Kadić, dugogodišnji činovnik, koji je svoju službu započeo još za vrijeme osmanske vlasti nad Bosnom i Hercegovinom, nastavio za vrijeme austrougarske okupacije, a okončao onda kada se Bosna i Hercegovina već nalazila u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.¹ I pored interesantne karijere, obilježene brojnim promjenama i anegdotama, Kadić je, prije svega, ostao zapamćen zahvaljujući svojoj višetomnoj Hronici (*Tārīḥ-i Enverī*) u kojoj su ostali sačuvani brojni bitni podaci o sarajevskoj, ali i bosanskohercegovačkoj historiji općenito. Javnost je sa njegovim iscrpnim radom upoznao, netom nakon Kadićeve smrti, Hamdija Kreševljaković, koji je objavio čak tri prigodna teksta o Muhamedu Enveriju Kadiću.² Od tog vremena, pa do danas, nije prestao interes za Kadićevo djelo. Na devedesetu godišnjicu njegove smrti Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu izdao je monografiju *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao izvor za izučavanje kulturne historije Bosne i Hercegovine*, autorice Alme Omanović-Veladžić. Riječ je o prerađenoj verziji istoimene doktorske disertacije koja je odbranjena 2014. godine na Fakultetu islamskih nauka u

Sarajevu. Za autoricu se može reći da se najstudiosnije bavila proučavanjem sadržaja Hronike Muhameda Enverija Kadića, te najveći dio njene bibliografije upravo uključuje radove napisane korištenjem podataka iz Kadićeve hronike. Knjiga napisana na ukupno 755 stranica sastoji se od uvoda, tri centralna poglavlja, zaključnih razmatranja, zaključka na engleskom jeziku, rječnika termina, skraćenica, popisa izvora i literature, te indeksa vlastitih imena i geografskih pojmova.

Nakon uvodnog dijela (str. 9–13) u kojem je, između ostalog, ukratko dat osvrt na definiciju kulturne historije oslanjajući se na stavove Petera Burkea, zatim na strukturu knjige i način transkripcije, slijedi prvo centralno poglavlje pod naslovom "Muhamed Enverij Kadić, Enverī" (str. 15–74) u kojem je autorica pisala o Kadićevoj biografiji i bibliografiji. Ovu cjelinu autorica je podijelila na nekoliko poglavlja u kojima donosi Kadićevo kratku biografiju, te piše o Kadiću kao autoru, prepisivaču rukopisa, rukopisima iz njegove kolekcije, te o drugim autorima i njihovoj ocjeni Kadićeve djelatnosti. Omanović-Veladžić je u ovom dijelu knjige čitateljima ponudila popis tariha koje je Kadić spjevao povodom smrti pojedinih savremenika, zatim popis rukopisa koje je prepisao i koje je posjedovao u svojoj biblioteci. Druga cjelina "Kadićeva hronika i njeni izvori" (str. 75–96) sadrži osnovne podatke o hronici *Tārīḥ-i Enverī*. Autorica je navela da je riječ o djelu od 28 svezaka od oko 400 listova, koji hronološki obuhvaćaju period od 1364. godine do 1928. godine. Kadić je hroniku pisao uglavnom na osmanskome jeziku, iako postoje manji dijelovi napisani na

¹ Detaljan pregled njegove činovničke karijere vidjeti kod: Amila Kasumović, "Sultanov, carev i kraljev službenik: činovnička karijera Muhameda ef. Kadića", *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, 5 (2018), 257–269.

² Vidjeti: Hamdija Kreševljaković, *Nekrolozi* (Sarajevo: O. Z. Reultura / U. G. Videoarhiv, 2022), 114–139.

arapskom, perzijskom i bosanskom jeziku. Postoje tri primjerka hronika, autograf koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, te kopije koje se čuvaju *Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi* u Ankari i u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Nažalost, tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu spaljeno je šest svezaka kopije hronike koji su se čuvali u Orijentalnom institutu. Ponuđena je i tabela u kojoj autorica navela vremenske intervale svezaka hronike. Omanović-Veladžić je detektirala i prezentirala pozamašan spisak izvora koje je Kadić koristio prilikom pisanja hronike, što može biti od koristi za sve one koji se bave intelektualnom historijom perioda u kojem je autor hronike djelovao. Srž ove knjige predstavlja treća cjelina "Rukopisna građa Kadićeve hronike" (str. 97–563) u kojoj je autorica predstavila svaki od 28 svezaka pojedinačno. Od ukupno 28 svezaka njih 13 se odnosi na 19. stoljeće, u čemu je i najveća vrijednost ove Hronike. Naime, Kadić koji je rođen 1856. godine imao je dobar uvid u dešavanja neposredno prije svog rođenja, a u kasnijem periodu je bio savremenik događaja o kojima je pisao. S obzirom na to da se u svome pisanju oslanjao na dokumente i prepisivao ih, možemo ga ocijeniti kao poprilično pouzdanog autora. Zbog obimnosti građe autorica je odlučila da u okviru knjige prikaže podatke iz hronike tako što ih je rasporedila u tri grupe u okviru svakog pojedinačno predstavljenog sveska. U prvoj grupi "Historijska građa" autorica je predstavila dokumente iz Kadićeve hronike koje su izdavali različiti funkcioneri Osmanskog Carstva, zatim bilješke o funkcionerima

i uživaocima timara, te pečate. Unutar druge grupe "Kulturno-historijska građa" Omanović-Veladžić upoznaje čitatelje sa vakufnamama, te bilješkama o esnafima, hadžijama, vjenčanijima, razvodima, promjeni religije, umrlima, davanju različitih dozvola, isporuci ćumura, kao i o ljetopisnim bilješkama iz medžmua. Posljednja grupa "Književno-historijska građa" poslužila je autorici da predstavi poeziju, prozu i biografske zapise o istaknutim ličnostima unutar Kadićeve hronike. Omanović-Veladžić je svaki od ovih segmenata na odgovarajući način pojasnila, te se kroz predstavljanje svakog sveska držala spomenute podjele što u mnogome olakšava korištenje ove knjige.

U konačnici treba imati na umu da je za nastajanje ove knjige autorica morala detaljno preći kroz sadržaj 28 svezaka (svaki sadržine oko 400 stranica) hronike koji su uglavnom pisani na osmanskome, te u manjoj mjeri na arapskom, perzijskom i bosanskom jeziku, što je rezultiralo knjigom koja predstavlja odličan vodič kroz Kadićevu hroniku. Može se reći da je autorica ispunila svoj osnovni cilj definiran u uvodu knjige da "istakne važnost i značaj spomenute Hronike u izučavanju kulturne historije", te da će djelo *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao izvor za izučavanje kulturne historije Bosne i Hercegovine* u budućnosti zasigurno koristiti brojnim istraživačima u pronalasku bitnih podataka za istraživanje različitih segmenata bosanskohercegovačke, ali i osmanske povijesti.

AMER MASLO

Marko Attila Hoare, *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni: Partizani i četnici, 1941–1943*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2023, 473 str.

Ova knjiga pruža detaljan i nijansiran prikaz kompleksne i često nasilne dinamike otpora i suradnje tokom Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini. Hoare pažljivo prati evoluciju dva glavna vojna i politička aktera, partizana i četnika, na prostoru sadašnje Bosne i Hercegovine za vrijeme Drugog svjetskog rata, kao i ulogu bosansko-muslimanskog stanovništva usred nemira okupacije, genocida i rata. *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni: Partizani i četnici, 1941–1943*, autora Marka Attila Hoarea, britanskog historičara, prijevod je njegove knjige napisane na engleskom *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: The Partisans and the Chetniks, 1941–1943*, izdata od strane Britanske akademije. Ova knjiga je ujedno osvojila prvo mjesto na takmičenju za postdoktorske monografije Britanske akademije 2004. godine.

Knjiga se sastoji od šest poglavlja i hronološki predstavlja razvoj partizanskog pokreta otpora u Bosni i Hercegovini, te turbulentne periode kroz koje pokret prolazi, ali i razvoj četničkog pokreta iz nominalnog pokreta otpora u definitivnog kolaboranističkog saradnika nacističke Njemačke. Kako su poglavlja hronološki poredana, Hoare počinje knjigu sa kraćim prikazom razloga partizansko-četničkog sukoba, što je zapravo određen uvod u njegovu knjigu. Prvo poglavlje *Komunisti i srpska pobuda, c. april–septembar 1941* pažljivo prati početak pokreta otpora nakon Aprilskog rata, evidentirajući incijalni otpor komunističkog vođstva

pokretanju ustanka i primat srpskih elemenata društva u ustanku. Hoare navodi da je razlog tome to što je pravoslavno stanovništvo bilo proganjano i ubijano od strane ustaša. Dalje u poglavlju autor govori o razvoju partizanskog pokreta u Bosni, ističući njegovu višetničku kompoziciju i posvećenost antifašističkoj, antiosoviničkoj ideologiji. Vođeni Komunističkom partijom Jugoslavije (KPJ), partizani su težili ujedinjenju svih jugoslovenskih naroda protiv Sila Osovine i njihovih lokalnih suradnika. Ovaj inkluzivni pristup privukao je raznolik krug sudionika, uključujući Srbe, Hrvate, muslimane i Jevreje. Unatoč njihovom višetničkom karakteru, partizani su se suočavali sa značajnim izazovima u sticanju podrške bosansko-muslimanskog stanovništva. Hoare pripisuje ove teškoće kombinaciji faktora, uključujući predratne napetosti između muslimana i Srba, ciljanje muslimana od strane četničkih snaga i povremene propuste partizana u zaštiti muslimanskih zajednica.

Naredno poglavlje *Velikosrpska reakcija, c. august–decembar 1941* govori o podjelama unutar otpora na partizanske i četničke elemente. Četnici, s druge strane, izronili su kao pretežito srpski nacionalistički pokret, često usklađen s interesima izbjegličke kraljevske vlade Srbije. Dok su neke četničke jedinice sudjelovale u stvarnom otporu protiv Osovinskih snaga, druge su surađivale s okupatorskim snagama i sudjelovale u zločinima protiv bosanskih muslimana i Hrvata. Hoare pažljivo proučava raznolike motivacije i akcije četnika, priznajući njihove povremene činove otpora protiv Osovinskih snaga, ali istovremeno osuđujući njihovo sudjelovanje u genocidu nad bosanskim

muslimanima. Ističe fragmentaciju pokreta četnika, napominjući da je obuhvatio i stvarne borbe otpora i prilagodljive suradnike.

Usred tih sukoba između partizana i četnika našli su se uhvaćeni bosanski muslimani često trpeći nasilje s obje strane. U poglavlju *Od srpske pobune do bosanske revolucije c. decembar 1941–mart 1942* Hoare dokumentira sustavno ciljanje bosanskih muslimana od strane četničkih snaga, koje su ih smatrale prijetnjom njihovoj viziji Velike Srbije. Unatoč izazovima s kojima su se suočavali, bosanski muslimani također su igrali aktivnu ulogu u pokretu otpora, pridružujući se, kako partizanskim, tako i četničkim jedinicama. Hoare ističe doprinos bosanskih muslimana borbi protiv Osovinskih snaga, naglašavajući njihovu otpornost i odlučnost usprkos progonu i nasilju. Hoare zaključuje naglašavajući da je period od decembra 1941. do marta 1942. označio prekretnicu u razvoju pokreta otpora u Bosni. Partizansko prihvatanje antifašističke ideologije i multietničkog jedinstva u oštroj je suprotnosti sa četničkim srpskim nacionalističkim planom i saradnjom sa Osovinom. Ovo odstupanje postavilo je teren za eskalaciju sukoba između dva pokreta, koji bi imao razorne posljedice po Bosnu i njen narod.

Poglavlje *Lijeve greške i partizanska kriza, c. februar–juni 1942* upravo obrađuje eskalaciju sukoba između partizana i četnika, ali i nastanku neuravnoteženog pristupa pojedinih partizanskih vođa četničkom pokretu. Kao odgovor na određeno prilagođavanje određenih partizana "pobunjeničkom šovinizmu" Svetozar Vukmanović Tempo i drugi partizanski

zapovjednici započeli su razne procese koji su kasnije nazivani "lijevim greškama". Hoare ističe kao osnovne elemente ovih "lijevih grešaka" obaveznu kolektivizaciju, anti-religijske persekucije, etničku diskriminaciju i rigidno upravljanje vojskom. Kao razlog dolaska do "lijevih grešaka" navodi neiskustvo i dogmatizam partizanskog vođstva, pritisak od strane Komiterne, te vojne neuspjehe i probleme vojne mobilizacije. Dalje Hoare detaljnije obrazlaže rezultate ovih "lijevih grešaka" prvenstveno se fokusirajući na uticaj ovih događaja na raspoloženje domaćeg stanovništva prema partizanima, povećanju etničkog razdora i negativno mijenjanje percepcije šta predstavlja partizanski pokret. Koliko su značajne bile ove "lijeve greške", prema Hoareu, govori činjenica da su razgovori i diskusije između partizanskog rukovodstva bile vođene čak nakon 30 godina nakon završetka Drugog svjetskog rata.

U narednom poglavlju *Partizani u zapadnoj Bosni, c. juli 1941–oktobar 1942*. Hoare pruža detaljan prikaz ranih borbi i uspjeha partizana u zapadnoj Bosni, naglašavajući njihove napore da uspostave pokret otpora i njihovu otpornost pred odmazdom Osovine. Također, naglašava složenu dinamiku regiona, gdje su etničke tenzije i rivalstva odigrali značajnu ulogu u oblikovanju toka događaja. Fokus u ovom poglavlju je na uspostavu oslobođenih teritorija i problemima prilikom održavanja ovih teritorija. Osim toga, Hoare obrađuje prerastanje partizanskog pokreta u gerilski pokret, te razilaženje sa četnicima, koji će predstavljati okosnicu daljih krvavih sukoba između partizana i četnika. Sukobi se u ovom periodu manifestuju i u samom

sekretarijatu zbog kojih dolazi do nestabilnosti unutar samog partizanskog pokreta. Posljednje poglavlje *Bosna i Hercegovina poražava Veliku Srbiju c. juni 1942–oktobar 1943.* posebno daje osvrt na jačanje partizanskog pokreta i njihov obračun sa "lijevim greškama". Prema Hoareu, razlog zbog kojeg partizani u ovom periodu izrastaju u vodeći pokret otpora u okupiranoj Jugoslaviji leži u partizanskom multietničkom stavu, ali i četničkom surađivanju sa okupacionim snagama prvenstveno sa nacističkom Njemačkom i fašističkom Italijom. Ovo poglavlje naglašava izuzetnu transformaciju partizana i njihovu odlučujuću pobjedu nad četnicima u ključnim trenucima. Njihova sposobnost da prevladaju greške iz prošlosti, prilagode svoje strategije i zadrže široku privlačnost

pokazala se ključnom za njihov uspjeh. Pojava partizana kao dominantne snage otpora imala je duboke implikacije na tok rata u Bosni i budućnost zemlje.

Knjiga *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni* pruža nijansiranu i dubinsku analizu kompleksnih i često nasilnih događaja koji su se odvijali u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata. Hoareovo djelo izaziva pojednostavljene narative dobra nasuprot zla, umjesto toga predstavljajući višeslojnu priču o međusobnoj povezanosti između otpora, suradnje i žrtvovanja. Proučavajući djelovanje, kako partizana, tako i četnika, kao i iskustva bosansko-muslimanskog stanovništva, Hoare rasvjetljava tamne dubine ljudskog ponašanja tokom Drugog svjetskog rata.

OMER MERZIĆ

RADOVI FILOZOFSKOG FAKULTETA (HISTORIJA, HISTORIJA UMJETNOSTI, ARHEOLOGIJA)

Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) su časopis u kojem se objavljuju radovi koji nisu prethodno publicirani, u skladu s tim, obavezno je potpisivanje Izjave o originalnosti rada.

Objavljuju se sljedeće kategorije radova:

- ✓ izvorni naučni rad
- ✓ prethodno priopćenje
- ✓ pregledni naučni rad
- ✓ stručni rad
- ✓ naučna bilješka
- ✓ izlaganje sa naučnog skupa
- ✓ stručna / naučna objava građe
- ✓ prevod
- ✓ manji prilozi (recenzije, prikazi, reagiranja, diskusije, obavijesti i slično)

Konačnu odluku na prijedlog recenzenta donosi Uredništvo, uz konsultacije sa Redakcijom. Recenzenti radove klasificiraju prema jasno definisanim uputama koje su dostupne na web stranici časopisa. Više od 50% sadržaja časopisa čine naučni radovi (izvorni naučni radovi, prethodna saopćenja i pregledni naučni radovi). Opseg rukopisa (uključujući i bibliografske bilješke) trebao bi iznositi do tri (3) autorska arka (48 autorskih kartica), a broj priloga (slike, karte, table i sl.) treba biti primjeren opsegu rukopisa. Uredništvo, međutim, zadržava pravo prihvatanja rukopisa koji izlaze izvan propisanog broja kartica ukoliko smatra da je to u interesu časopisa. Članci mogu biti objavljeni na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili nekom od europskih jezika (engleskom, francuskom, njemačkom, španskom i italijanskom). Uredništvo ipak zadržava pravo odabira radova pristiglih na stranim jezicima.

Časopis *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* izlaze u printanom i elektroničkom obliku.

U tematskom smislu časopis ne ograničava svoj opseg na određeni historijski period. *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* je publikacija u kojoj se problematizira širok spektar tema, kao što su: kulturna, politička, ekonomska, vojna ili društvena historija. Također, u časopisu su zastupljene teme iz svih oblasti arheologije i historije umjetnosti. Podržavamo interdisciplinarni pristup koji je u skladu sa ciljevima časopisa *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*. U obzir se uzimaju samo radovi koji ispunjavaju naučne standarde časopisa. Uredništvo zadržava pravo da odbije rad ukoliko isti ne zadovoljava kvalitet ili aplikacijske zahtjeve časopisa.

Radovi se dostavljaju putem sistema za uređivanje časopisa (Open Journal System) postavljenog na web stranici časopisa <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovihhua/> ili na email adresu Centra za historijska istraživanja Filozofskog fakultata u Sarajevu cehis@ff.unsa.ba

UPUTE AUTORIMA

Rukopis se predaje kao MS Word dokument naslovljen imenom i prezime autora ili nazivom članka. Tekst treba biti fontu **Times New Roman** veličine slova **12** i proredom **1.5**, **veličina slova naslova 16, podnaslova 14**. Rukopis se predaje bez formatiranja i numerisanja stranica. Potrebno je naznačiti mjesta na koja bi se trebali staviti slikovni prilozi ukoliko su predviđeni u tekstu.

Rukopis obavezno treba sadržavati:

- a) **podatke o autoru/autorima**: ime i prezime autora, naziv i adresa ustanove, e-mail adresu (navode se u zaglavlju ispred teksta, lijevo poravnanje, veličina slova 12, prored 1.5)
- b) **naslov rukopisa** (centralno poravnanje, malim slovima, bold, veličina slova 16, prored 1.5)
- c) **apstrakt - abstract** (veličina slova 11, prored 1.15, apstrakt treba biti na jeziku rada i engleskom jeziku dužine do 1000 znakova zajedno sa razmacima. Treba sadržavati glavna polazišta i rezultate rada.
- d) **ključne riječi - key words** (veličina slova 11, prored 1.15). Potrebno je na jeziku rada i engleskom jeziku navesti do 10 ključnih riječi.
- e) **tekst sa fusnotama**
- f) **informativni sažetak (summary)** dužine 1.500–2.000 znakova. Naslov je centriran, napisan malim slovima i uključenom opcijom bold. Veličina slova naslova je 14 a prored je 1.5. Veličina slova teksta sažetka je 12 a prored je 1.5. Summary je skraćena verzija najznačajnijih stavki i zaključaka rada. Može se definisati kao sažetak ili skraćena verzija teksta. Budući da sadrži samo središnje i najvažnije pojmove, znatno je kraći od izvornog teksta. Ako je glavni tekst napisan na jednom od predviđenih stranih jezika, onda se sažetak piše na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku. **Priložiti i preveden naslov rada na jeziku sažetka.**
- g) **popis korištene literature i izvora** (veličina slova 11, naslovi istaknuti opcijom bold, poravnanje *Justify*, a prored 1.5)
- h) **popis ilustracija i tabli** – ako ih autor koristi u tekstu

UPUTE ZA CITIRANJE U REFERENCAMA ILI FUSNOTAMA

I. Izvori

– Narativni antički izvori

Za grčke izvore koristiti formu skraćenica prema Liddell & Scott [LSJ]

Za latinske izvore potrebno koristiti formu skraćenica prema *Oxford Latin Dictionary* [OLD]: **skraćeno ime autora, broj knjige, broj poglavlja i broj podatka unutar poglavlja. Izbjegavati korištenje zareza i rimskih brojeva.**

Primjer:

Vell.Pat. 2. 114. 4 ; Cass. Dio 48.41.7; Strabo 7.5.2.

Ukoliko je riječ o antičkim piscima koji imaju više sačuvanih dijela tada treba navesti i naslov djela u skraćenom obliku u kurzivu.

Primjer:

App. *Illyr.* 13.37; Plin. HN 3.144 ; Suet. *Aug.* 27.1.

– Edicije grčkih i latinskih spomenika

Citira se skraćeni naziv edicije u kurzivu, broj toma ili godina izdanja, broj spomenika. Izbjegavati korištenje rimskih brojeva.

Primjer:

CIL 03, 02766a; *ILJug* 03, 1581, *AE* 1948, 0244.

– Neobjavljena arhivska građa

U podnožnim napomenama se daju skraćenice za naziv arhiva (kratica), korištenog fonda (kratica), godine, kutije, šifre i broja dokumenta ukoliko je na izvoru naveden.

Primjer:

ABiH, ZVS, 1912, Kut. 86, Šif. 25–211/ Br. 80.594 Praes.

– Objavljeni izvori (Zbirke ili zbornici zakona, objavljena arhivska građa, putopisna ili memoarska građa i sl.)

Ukoliko je riječ o objavljenoj arhivskoj građi citira se tako što se navodi prezime uređivača, godina izdanja i broj stranice. Ukoliko priređivač nije poznat, onda navesti naziv knjige, godinu i broj stranice.

Primjer:

Rodinis (ur.) 2008, 15.

Isti princip se primjenjuje i kod citiranja objavljenih zbirki zakona te navođenja putopisne ili memoarske građe.

Primjeri:

Sladović (ur.) 1915, 394–411.

Das Sanitätswesen 1903, 202.

Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1921, 18.

Kuripešić 2001, 34.

- Citiranje članaka iz štampe:

Navodi se prezime autora ili inicijali ukoliko su samo oni navedeni. Potom se pod navodnicima citira naslov članka, naziv novina (opcija *Italic*) broj, datum i stranica. Ukoliko nije poznat autor teksta u štampi, onda sve ostalo navesti istim redom.

Primjer:

Selimbegović. "Ima li Valter većinu u Sarajevu?" *Oslobođenje* 26, 23. 10. 2006, 7.
"Nova Zemaljska bolnica" *Bošnjak* 17, 14. 6. 1894, 1.

II. Literatura

U citiranju literature koristi se prilagođeni oksfordski sistem. Naučne reference ili footnote pišu se na dnu stranice (*sub calce*) u numeričkom redoslijedu (1, 2, 3...), odvojene separatorom (razdjelnikom) od glavnog teksta.

Oblik slova u bilješkama je **Times New Roman** (odnosno *Times New Roman CE*), veličina slova 10, prored 1.5 tekst poravnat opcijom *Justify*.

Kod citiranja se navodi sljedeći redoslijed: 1) autor, 2) godina izdanja, 3) broj stranice.

Primjer:

Kaljanac 2023,151.

Ukoliko se citira više autora ili izvora u istoj fusnoti, onda se isti odvajaju tačkom sa zarezom [;]

Primjer:

Bojanovski 1988, 65; Mesihović 2007, 456; Paškvalin 2012, 56–57; Busladžić 2011, 46–47.

Ukoliko se redom navodi više bibliografskih jedinica istog autora, poredati hronološki i odvojiti tačkom sa zarezom [;]

Primjer:

Kurtović 2009, 53; Kurtović 2010, 20; Kurtović 2014,160.

Ukoliko je korišteno više radova jednog autora izdatih iste godine, isti se označavaju slovima a, b, c... iza godine izdavanja i odvojiti tačkom sa zarezom [;]

Primjer:

Mesihović 2011a, 32; Mesihović 2011b, 324; Mesihović 2011c, 78.

Pri navođenju djela dva autora, prezimena autora odvajaju sa zarezom.

Primjer:

Kasumović, Radušić 2017, 187–200.

Pri navođenju djela tri i više autora navodi se prvi autor uz kraticu et al.

Primjer:

Gavranović et al. 2023, 6.

Ukoliko se isti autor i djelo ponavlja u dvije uzastopne napomene, ponovo se navode sve prethodne odrednice a ne koristi se *Ibid/ Isto*.

Primjer:

Monroe 2004, 15.

Monroe 2004, 15.

III. Navođenje internet stranica

Navesti naziv i adresu stranice, te datum pristupa.

Primjer:

Medscape. <https://emedicine.medscape.com/article/1090828-overview?form=fpf> Pristup ostvaren: 23. 4. 2024.

IV. Navođenje televizijskih emisija, video priloga i DVD zapisa

Navesti: Naziv emisije (opcija *Italic*). Naziv televizije. Temu emisije (opcija *Italic*) te datum emitiranja.

Primjer:

Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). *Pitanje dvije škole pod jednim krovom?* 9. 3. 2015.

V. Navođenje priloga u tekstu

Na priloge koji prate tekst autor se poziva u zagradama u kojima se navodi oznaka priloga i njegov redni broj, te se na slike poziva skraćenicom *sl.*, na table skraćenicom *T*, na karte izrazom *karta*, na tablice skraćenicom *tab.*, a na kataloške jedinice kraticom *kat. br. (sl. 1), (T. 1), (karta 1), (tab. 1), (kat. br. 1)*.

Primjer:

Fig. 1, P. 1, Map 1, Tab. 1, Cat. No. 1.

– Slikovni prikazi:

Ako su slike nastale za potrebe rukopisa, navode se opis i naznaka autorstva:

- a) Slika 1. Pogled na kasnoantičku baziliku u Brezi (snimio E. Veletovac)
- b) Slika 2. Plan lokaliteta (izradio Đ. Basler)

Ako su slike preuzete iz već prethodno objavljene literature, u zagradi se navodi bibliografska jedinica:

- c) Slika 3. Zdjela s figuralnim ukrasom (Gregl 2008, 58.)

Ako je prethodno objavljeni slikovni materijal dodatno obrađen za potrebe rukopisa, onda je to potrebno i naglasiti:

d) Slika 4. Tlocrt crkve sv. Marka (Horvat 2003, 24; obradio S. Škrinjarić)

e) Karta 1. Položaji na prostoru grada Siska sa zabilježenim pretpovijesnim nalazima (©Google maps; obradio I. Drnić)

U slučaju da se autori odluče za tablu kao slikovni prilog to dolazi na kraju teksta. Svaka tabla mora sadržavati nacrtano mjerilo.

Minimalna kvaliteta fotografija i karti treba iznositi 300 dpi, a crteža 600 dpi. Slikovne priloge je potrebno dostaviti kao dio teksta, a po želji ili na zahtjev Uredništva autor može dostaviti slike kao zasebnu datoteku sa jasno naznačenim uputama na kojem mjestu u rukopisu se trebaju nalaziti. Prihvatljivi formati su sljedeći: jpg, tif, psd, fh ili ai.

Broj priloga (slike, karte, table i dr.) treba biti primjeren veličini teksta, te u suprotnom uredništvo zadržava pravo neprihvatanja rukopisa, odnosno obaviti će konsultacije s autorom u vezi navedenog pitanja. Autori su dužni obezbijediti dopuštenje za korištenje svih ilustracija za koje nisu nositelji autorskih prava, uz obavezno navođenje izvora.

UPUTE ZA NAVOĐENJE BIBLIOGRAFIJE

Popis bibliografskih jedinica se navodi se abecednim redom uz hronološko redanje djela istog autora. Ukoliko je korišteno više radova jednog autora izdatih iste godine isti se označavaju slovima a, b, c... iza godine izdavanja (u bibliografiji kao i u referencama). Nakon popisa djela jednog autora slijede djela u kojemu je isti prvi od dvoje autora, a zatim ona u kojima je prvi od troje. Nakon toga se prema godini izdanja nabrajaju djela u kojima je prvi od četiri ili više autora. **Oblik slova u popisu literature je *Times New Roman* (odnosno *Times New Roman CE*), veličina slova 11, prored 1.5, tekst poravnat opcijom *Justify*.** Bibliografski popis se sastoji od dvije cjeline: izvori i literatura. **Prvo se navode skraćenice, izvori, a zatim literatura. Naslov i podnaslov knjige te naziv časopisa pišu se u kurzivu dok kraćenje naslova i naziva časopisa treba izbjegavati.** Ako je rad objavljen dvojezično, navode se obje inačice naslova razdvojene znakom jednakosti. Ukoliko se radi o monografiji izdanoj u seriji potrebno je to napomenuti. Ako se u bilješkama spominju podaci dobiveni neformalnim putem (npr. usmena priopćenja, e-mail poruke...) ne treba ih navoditi u bibliografiji. Bibliografske jedinice se u popisu navode na sljedeći način:

I. LITERARNI IZVORI NA KLASIČNIM JEZICIMA

Prilikom navođenja izvora: Ime izvora, puni naziv knjige (*italic*), u zagradi navesti ime prevodioca ili urednika (Prvo slovo imena autora navesti skraćeno velikim štampanim slovom, a puno prezime malim štampanim slovima), mjesto izdanja, godina izdanja.

Primjeri:

Tacitus, *Annales*, (prev. J. Jackson), Cambridge (Massachusetts) – London 1970.; Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (prev. C. Mango – R. Scott), New York 1997.

II. NEOBJAVLJENA ARHIVSKA GRAĐA

U popisu izvora i literature donose se puni nazivi korištenih fondova, kao i puni naziv institucije kojoj fond pripada. U zagradi se navodi skraćenica arhivske institucije i fonda.

Primjer:

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
– Fond: Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS)

III. OBJAVLJENI IZVORI

U bibliografskom popisu se korišteni objavljeni izvori, putopisna i memoarska građa i zbirke zakona, navode na sljedeći način: Prezime i prvo slovo imena priređivača djela, potom godina izdanja, naziv djela (opcija *Italic*), mjesto izdanja i naziv izdavača. Ukoliko uređivač nije poznat, navodi se samo naziv knjige (opcija *Italic*), godina izdanja, mjesto izdanja i naziv izdavača.

Primjer:

Kazneni zakon o zločincima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu (iz 1879. godine). 1884. Sarajevo: Naklada Zemaljske vlade.

IV. ŠTAMPA

Navodi se naziv novina i mjesto izdanja.

Primjer:

Bošnjak, Sarajevo.

V. KNJIGE

Ako knjiga ima jednog autora navodi se prezime, prvo slovo imena, godina izdanja, naslov knjige, mjesto izdanja, izdavač.

Primjer:

Filipović, E. 2022. *Kotromanići: Stvaranje i oblikovanje dinastičkog identiteta u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet.

Ako je knjiga napisana dvojezično navode se oba naslova:

Primjer:

Busuladžić, A. 2011. *Rimske vile u Bosni i Hercegovini = Roman villas in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

Ako knjiga ima dva ili tri autora navodi se prvo prezime i prvo slovo prvog autora potom isti podaci za druge autore, godina izdanja, naslov knjige, izdavač.

Primjeri:

Džino, D, Domić Kunić D. 2013. *Rimski ratovi u Iliriku: povijesni antinarativ*. Zagreb: Školska Knjiga.

Šaćić Beća, A, Mesihović, S, Veletovac, E. *Magični svijet Ilira: Historija zaboravljene civilizacije*. Sarajevo: Mladinska knjiga.

Ako knjiga ima dva ili tri autora navodi se prvo prezime i prvo slovo prvog autora potom skraćena el al. te godina izdanja, imena svih autora, naslov knjige, izdavač.

Primjer:

Horvat, M. et al. 2007. Horvat M, Lamut J, Medved J, Culiberg M., Djurić B, Vičić B. *Sela pri Dobu, Arheologija na avtocestah Slovenije 2*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Ako knjiga ima više izdanja na godini izdanja navodi se broj.

Primjer:

Kamberović, H. 2017². *Džemal Bijedić. Politička biografija*. Sarajevo: Udruženje Za modernu historiju / Udruga za modernu povijest (UMHIS).

VI. POGLAVLJE U KNJIGAMA

Poglavlje u knjizi zahtijeva navođenje prezimena, prvo slovo imena, godina izdanja, naslov poglavlja pod navodnicima, zatim U, naslov knjige u italiku, ime i prezime urednika, u zagradi ur. broj stranica i tačka, mjesto izdanja, izdavač. Ukoliko je knjiga napisana na stranom jeziku umjesto U navodi se In, a umjesto ur. navodi se ed. ili eds. ovisno da li knjiga ima jednog ili više urednika.

Primjeri:

Forić Plasto M. 2018. "Marginalne grupe na stranicama savremenih bosanskohercegovačkih udžbenika historije". U: *Na margini povijesti: zbornik radova* Amir Duranović (ur), 135–175. Sarajevo: Udruženje Za modernu historiju / Udruga za modernu povijest (UMHIS).

Leleković, T. Rendić-Miočević, A. 2012. "Rural settlement". In: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia – The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*. Branka Migotti (ed), 279–311. Oxford: Archaeopress Roman Archaeology.

VII. ČLANAK U NAUČNOM ČASOPISU

Prilikom navođenja korištenih članaka iz naučnih časopisa navodi se prezime, prvo

slovo imena, godina izdanja, naslov članka, naziv časopisa u kurzivu bez skraćivanja naziva, broj časopisa, broj stranica.

Primjer:

Radušić, M. 2021. Problemi i poteškoće u izučavanju odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878–1941), prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine. *Historia Moderna* 2: 133–160.

VIII. ČLANAK U ZBORNIKU RADOVA KONGRESA ILI NAUČNOG SKUPA

Prilikom navođenja korištenih članaka koji su objavljeni kao referati sa naučnog skupa navodi se prezime, prvo slovo imena, godina izdanja, naslov članka, U, ime prezime urednika, inicijal imena urednika, naziv publikacije u kurzivu bez skraćivanja naziva, broj časopisa, grad, izdavač, broj stranica. U navodi se In, a umjesto ur. navodi se ed. ili eds. ovisno da li knjiga ima jednog ili više urednika.

Primjer :

Kovacs, P 2005. Beneficiarius lances and ring-pommel swords in Pannonia, In Vísy, Z. (ed.), *Limes XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*, Pécs: University of Pécs, 955–970.

IX. MAGISTARSKI RAD ILI DOKTORSKA DISERTACIJA

Prilikom navođenja korištenih magistarskih radova ili doktorskih disertacija navodi se prezime, prvo slovo imena autora, godina i odbrane rada ili teze, naslov teze u kurzivu, napomena da se radi o magistarskom radu ili disertaciji, univerzitet na kojem je rad odbranjen.

Primjer :

Šehić, Z. 2001. *Bosanskohercegovački zemaljski pripadnici u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Sarajevu.

X. DIGITALNE EPIGRAFSKE BAZE

U popisu bibliografskih jedinica digitalne epigrafske baze se navode :

- EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [zadnji pristup / last checked 2020-9-23].
- EDR = Epigraphic Database Roma (Service provider: DigiLab Centro interdipartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma). <http://www.edr-edr.it> [zadnji pristup / last checked 2020- 9-23].
- LUPA = UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortoolf Harl, (Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at> [zadnji pristup / last checked 2020-9-23]

XI. INTERNET STRANICE

Navodi se naziv, adresa korištene stranice i datum pristupa.

Primjer:

Medscape. <https://emedicine.medscape.com/article/1090828-overview?form=fpf> Pristup ostvaren: 23. 4. 2024.

XII. TV EMISIJE, VIDEO I DVD ZAPISI

Navesti: Naziv emisije (opcija *Italic*). Naziv televizije. Temu emisije (opcija *Italic*) te datum emitiranja.

Primjer:

Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). *Pitanje dvije škole pod jednim krovom?* 9. 3. 2015.

XIII. PRIKAZI

Prikazi mogu imati maksimalno 6 kartica teksta. Navodi se ime i prezime autora čije se djelo predstavlja, potom naslov djela (opcija *Italic*), grad u kojem je knjiga objavljena, izdavač, godina i broj stranica.

Primjeri:

Relja Seferović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne. Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529 [Sources for the History of Medieval Bosnia. Transcriptions from the volumes of Diversa Notariaein the State Archives in Dubrovnik 1370–1529]*, vol. 1–3, eds. Esad Kurtović and Almir Peco. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića i Historijski arhiv Sarajevo, 2021, 1351 str.

Ibrahim Krzović, *Stari ljetnikovci, kule i čardaci*, Sarajevo: El-Kalem-izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini / Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2019, 536 str.

VAŽNA NAPOMENA: Nakon prihvaćanja rukopisa autori su dužni potpisati izjavu o preuzimanju odgovornosti u slučaju eventualnih sporova vezanih uz povredu autorskih prava. Potpisana Izjava o autorskim pravima je obavezna prije objavljivanja članka.

JOURNAL OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY IN SARAJEVO (HISTORY, HISTORY OF ART, ARCHEOLOGY)

Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) (Eng. *Papers Published by the Faculty of Philosophy (History, Art History, Archaeology)*) is a journal that publishes previously unpublished papers and requires signing a Declaration of Authenticity.

The following paper categories are published:

- ✓ Original scientific paper
- ✓ Preliminary communication
- ✓ Review article
- ✓ Professional paper
- ✓ Reminiscence
- ✓ Conference paper
- ✓ Material publication
- ✓ Translation
- ✓ Minor appendices (reviews, responses, discussions, notices, and others)

The Editorial Board will make the final decision regarding the peer reviewers' proposition after consultations with the Editorial Staff. The peer reviewers will classify the papers according to clearly defined instructions available on the Journal's website. More than 50% of the Journal's content consists of scientific papers (original scientific papers, preliminary communications, and review articles). The manuscript (including the bibliography) should contain up to 3 author's sheets (48 standard pages), and the number of appendices (figures, maps, tables, etc.) should be appropriate for the scope of the manuscript. The Editorial Board, however, reserves the right to accept manuscripts that exceed the prescribed number of pages if it considers this to be in the interest of the Journal. Articles can be published in Bosnian, Croatian, Serbian, or other European languages (English, French, German, Spanish, or Italian). However, the Editorial Board reserves the right to select the papers submitted in foreign languages.

The *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* Journal is published in hard copy and electronically.

The Journal does not limit its scope to a certain historical period. *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* addresses a wide specter of topics such as: cultural, political, economic, military, or social history. The Journal also includes topics on archaeology and art history. We support an interdisciplinary approach that complies with the objectives of the *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* Journal. Only papers that meet scientific standards are accepted. The Editorial Board retains the right to reject any paper if it does not meet the quality standards or the application requirements.

The papers are submitted via the Open Journal System on the Journal's website <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovihhua/> or via the email address of the Center for Historical Research of the Faculty of Philosophy Sarajevo cehis@ff.unsa.ba.

AUTHOR GUIDELINES

The manuscript should be submitted as an MS Word document named using the author's full name or the paper's title. The text should be in **Times New Roman** font, size **12**, and **1.5** line spacing. **The heading size should be 16, subheading 14.** The manuscript is submitted without formatting and page numbering. Places for images, if planned to be used in the text, should be clearly marked.

The manuscript must include the following:

- a) **Information on author(s):** Full name of the author, name, and address of the institution, e-mail address (all to be placed in the header, aligned to the left, font size 12, line spacing 1.5).
- b) **Manuscript's title** (aligned in the center, written in lowercase letters, bolded, font size 16, line spacing 1.5).
- c) **Abstract:** Abstract written in the language of the paper and English up to 1000 characters, including spaces. It should include the main starting points and paper results (font size 11, line spacing 1.15). Up to 10 keywords (or expressions) should be included in the languages of the paper and abstract (geographic, temporal, cultural, and subject determinants) (font size 11, line spacing 1.15).
- d) Up to 10 **keywords** (or expressions) should be included in the languages of the paper and abstract (geographic, temporal, cultural, and subject determinants) (font size 11, line spacing 1.15)
- e) **Text with footnotes**
- f) **Summary:** Containing up to 1500–2000 characters. The title is aligned in the center, written in lower capital letters and bolded. The font size of the title is 14 and the line spacing is 1.5. The font size of summary text is 12 and line spacing is 1.5. A short version of the most important items and conclusions. It can be defined as a summary or abbreviated version of the text. Since it contains only the central and most important terms, it is significantly shorter than the original text. If the main text is written in one of the provided foreign languages, then the summary is written in Bosnian, Croatian, or Serbian. The translated title of the paper in the language of the abstract should be attached.
- g) **A list of works and sources cited** (font size 11, titles bolded, using the option justified, line spacing 1.5)
- h) **A list of figures and tables** – if the author uses them in the text

INSTRUCTIONS FOR CITATIONS IN REFERENCES OR FOOTNOTES

I. Sources

- Narrative classical sources

For Greek sources, the form of abbreviations according to Liddell & Scott (LSJ) needs to be used.

For Latin sources, the form of abbreviations according to the *Oxford Latin Dictionary* (OLD) needs to be used: **author's abbreviated name, book number, chapter number, and data number within the chapter. Avoid using commas and Roman numerals.**

Example:

Vell.Pat. 2. 114. 4 ; Cass. Dio 48.41.7; Strabo 7.5.2.

In the case of classical authors who have several preserved parts, then the title of the work should be indicated in an abbreviated form in italics.

Example:

App. *Illyr.* 13.37; Plin. HN 3.144 ; Suet. *Aug.* 271.

- Editions of Greek and Latin monuments

The abbreviated name of the edition in italics, volume number or year of publication, and monument number are cited. Avoid using Roman numerals.

Example:

CIL 03, 02766a; *ILJug* 03, 1581, *AE* 1948, 0244.

- Unpublished archival materials

Footnotes contain abbreviations for the name of an archive, used fund, year, box, code, and document number if cited in the source.

Example:

ABiH, ZVS, 1912, Kut. 86, Šif. 25–211/ Br. 80.594 Praes.

- Published sources (collections or collections of laws, unpublished archival materials, travelogues or memoirs, etc.)

Unpublished archival materials are cited by noting the last name of the editor, year of issue, and page number. If the editor is unknown, then the book title, year, and page number are cited.

Example:

Rodinis (ur.) 2008, 15.

The same applies to citing unpublished collections of laws and travelogues or memoirs.

Examples:

Sladović (ur.) 1915, 394–411.

Das Sanitätswesen 1903, 202.

Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1921, 18.

Kuripešić 2001, 34.

– Citing articles from the press:

The last name of the author or initials is cited, followed by quoted article title, newspaper title (in *italics*), number, date, and page. If the text author is unknown, then everything else should be cited in the same order.

Example:

Selimbegović. "Ima li Valter većinu u Sarajevu?" *Oslobođenje* 26, 23. 10. 2006, 7.

"Nova Zemaljska bolnica" *Bošnjak* 17, 14. 6. 1894, 1.

II. Literature

The adapted Oxford style of referencing is used when citing literature. Scientific references or footnotes are written at the bottom of the page (*sub calce*) in numerical order (1, 2, 3...), separated from the main text by a separator.

The font used in footnotes is **Times New Roman** (or *Times New Roman CE*), size 10, line spacing 1.5, and justified text alignment.

The following order is applied when citing: 1) author, 2) the year of issue, and 3) page number.

Example:

Kaljanac 2023,151.

If numerous authors or sources are cited in the same footnote, they need to be separated by a semicolon (;).

Example:

Bojanovski 1988, 65; Mesihović 2007, 456; Paškvalin 2012, 56–57; Busladžić 2011, 46–47.

If several bibliographic units of the same author are cited one after another, they need to be ordered chronologically and separated with semicolons (;).

Example:

Kurtović 2009, 53; Kurtović 2010, 20; Kurtović 2014,160.

If several works of the same author published in the same year are used, they need to be marked with the letters a, b, c... after the year of publication and separated by a semicolon (;).

Example:

Mesihović 2011a, 32; Mesihović 2011b, 324; Mesihović 2011c, 78.

When citing the works of two authors, the last names of the authors need to be separated with a comma.

Example:

Kasumović, Radušić 2017, 187–200.

When citing works by three or more authors, the first author is cited with the abbreviation et al.

Example:

Gavranović et al. 2023, 6.

If the same author and work are used in two successive footnotes, all data are used but *Ibid.* is not used.

Example:

Monroe 2004, 15.

Monroe 2004, 15.

III. Citing Internet pages

Website name and address, as well as the date of access, should be mentioned.

Example:

Medscape. <https://emedicine.medscape.com/article/1090828-overview?form=fpf> Accessed on: 23 April 2024

IV. Citing TV shows, features, and DVDs

The following should be cited: The name of the show (in *italics*), the name of the TV station, the topic of the show (in *italics*), and the date of broadcast.

Example:

Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). *Pitanje dvije škole pod jednim krovom?* 9. 3. 2015.

V. Citing appendices in the text

The author refers to appendices that follow the text in parentheses with the appendix designation and serial number, figures with the abbreviation Fig., plates with the abbreviation T, maps with the term map, tables with the abbreviation tab., and catalog units with the abbreviation cat. no.

Example:

Fig. 1, P. 1, Map 1, Tab. 1, Cat. No. 1.

– Illustrations:

If images were created for the purposes of the manuscript, a description and indication of authorship are provided:

- a) Figure 1. View of the Late Antique Basilica in Breza (taken by E. Veletovac)
- b) Figure 2. Site plan (made by Đ. Basler)

If images are taken from previously published literature, the bibliographic unit is indicated in parentheses:

- c) Figure 3. A bowl with figural ornament (Gregl 2008, 58)

If the previously published illustrations were additionally processed for the needs of the manuscript, then this must be emphasized:

- d) Figure 4. Floor plan of the Church of St. Mark (Horvat 2003, 24; edited by S. Škri-njarić)
- e) Map 1. Locations in the area of the town of Sisak with recorded prehistoric finds (©Google Maps; edited by I. Drinić)

If authors decide to use the plate as a picture appendix, it should come at the end of the text. Each plate must contain a drawn scale.

The minimum photo and map quality should be 300 dpi, and the drawing quality should be 600 dpi. Image appendices must be submitted as part of the text, and if desired or at the request of the Editorial Board, the author can submit images as a separate file with clearly indicated instructions as to where they should be located in the manuscript. Acceptable formats are the following: jpg, tif, psd, fh, or ai.

The number of appendices (pictures, maps, plates, etc.) should be appropriate for the size of the text, otherwise, the Editorial Board reserves the right not to accept the manuscript, that is, they will consult with the author regarding the above issue. Authors are obliged to provide permission for the use of all illustrations for which they are not the copyright holder, with mandatory citation of the source.

INSTRUCTIONS FOR BIBLIOGRAPHY

Bibliographic units are listed in alphabetical order along with the chronological order of works by the same author. If several works of the same author published in the same year are used, they should be marked with the letters a, b, c, ...after the year of publication (in the bibliography as well as in the references). The list of works by one author is followed by the works in which that author is the first of two authors, followed by those in which he is the first of three authors. After that, the works in which the au-

thor is the first of four or more authors are listed according to the year of publication. The font in the bibliography is *Times New Roman* (that is, *Times New Roman CE*), with a font size of 11, line spacing of 1.5, and text aligned using the *Justify* option. The list of bibliography consists of two units: sources and literature. **Sources are the first to be cited, followed by literature. Abbreviations, sources, and literature are listed first. The title and subtitle of the book and the name of the journal are written in italics, while abbreviations of the title and the name of the journal should be avoided.** If the work is published bilingually, both versions of the title are listed, separated by the "equals" sign. If the work is a monograph published in a series, this should be noted. If the notes mention information obtained informally (e.g. oral communication, e-mail messages, ...) it should not be listed in the bibliography. The bibliographic units are listed in the following way:

I. LITERARY SOURCES IN CLASSICAL LANGUAGES

When citing sources the following should be included: the name of the source, full book title (in *italics*), and name of the translator or editor in brackets (the first letter of the author should be abbreviated with an uppercase letter, while the last name should be written in full in lowercase letters), place of issue, and year of issue.

Examples:

Tacitus, *Annales*, (prev. J. Jackson), Cambridge (Massachusetts) – London 1970.;
Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (prev. C. Mango – R. Scott), New York 1997.

II. UNPUBLISHED ARCHIVAL MATERIALS

The list of sources and literature includes the full names of the funds used, as well as the full name of the institution to which the fund belongs. The abbreviated name of the institution and fund should be cited in the brackets.

Examples:

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
– Fond: Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS)

III. PUBLISHED SOURCES

In the list of bibliography, unpublished sources, travelogues and memoirs, as well as collections of laws, are cited in the following way: the last name and the first letter of the name of the editor, year of issue, title (in *italics*), place of issue and the title of publisher. If the editor is unknown, only the book title (in *italics*), year, place of issue, and the title of the publisher are mentioned.

Example:

Kazneni zakon o zločincima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu (iz 1879. godine).
1884. Sarajevo: Naklada Zemaljske vlade.

IV. PRINT

Newspaper name and place of issue are cited.

Example:

Bošnjak, Sarajevo.

V. BOOKS

If the book has one author, the last name, the first letter of the name, year of publication, the title of the book, place of publication, and publisher are indicated.

Example:

Filipović, E. 2022. *Kotromanići: Stvaranje i oblikovanje dinastičkog identiteta u srednjovjekovnoj Bosni.* Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet.

If the book is bilingual, both titles are included.

Example:

Busuladžić, A. 2011. *Rimske vile u Bosni i Hercegovini = Roman villas in Bosnia and Herzegovina.* Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

If the book has two or three authors, the first last name and the first letter of the first author are indicated, followed by the same information for the other authors, year of publication, book title, and publisher.

Example:

Džino, D, Domić Kunić D. 2013. *Rimski ratovi u Iliriku: povijesni antinarativ.* Zagreb: Školska Knjiga.

Šaćić Beća, A, Mesihović, S, Veletovac, E. *Magični svijet Ilira: Historija zaboravljene civilizacije.* Sarajevo: Mladinska knjiga.

If the book has two or three authors, the first last name and the first letter of the first author are listed, followed by the abbreviation et al. and year of publication, names of all authors, book title, and publisher.

Example:

Horvat, M. et al. 2007. Horvat M, Lamut J, Medved J, Culiberg M., Djurić B, Vičić B. *Sela pri Dobu, Arheologija na avtocestah Slovenije 2.* Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

If the book has several editions in one year of publication, the number is indicated.

Example:

Kamberović, H. 2017². *Džemal Bijedić. Politička biografija*. Sarajevo: Udruženje Za modernu historiju / Udruga za modernu povijest (UMHIS).

VI. BOOK CHAPTERS

Book chapters require the last name, the first letter of the first name, the year of publication, the title of the chapter in quotation marks, followed by In, the title of the book in italics, the first name and last name of the editor, ed. or eds. (depending if the book has one or more editors) in parentheses, page number, place of publication, publisher.

Example 1:

Forić Plasto M. 2018. "Marginalne grupe na stranicama savremenih bosanskohercegovačkih udžbenika historije". In: *Na margini povijesti: zbornik radova* Amir Duranović (ur), 135–175. Sarajevo: Udruženje Za modernu historiju / Udruga za modernu povijest (UMHIS).

Example 2:

Leleković, T. Rendić-Miočević, A. 2012. "Rural settlement". In: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia – The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*. Branka Migotti (ed), 279–311. Oxford: Archaeopress Roman Archaeology.

VII. JOURNAL ARTICLE

When citing articles from scientific journals, the following needs to be mentioned: last name, the first letter of the first name, year of publication, the title of the article, the title of the journal in italics without abbreviation, journal number, and number of pages.

Example:

Radušić, M. 2021. Problemi i poteškoće u izučavanju odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878–1941), prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine. *Historia Moderna* 2: 133–160.

VIII. CONFERENCE PAPER

When listing articles that were published as reports from a scientific conference, the following needs to be mentioned: last name, the first letter of the first name, year of publication, the title of the article, In, first name, last name of the editor, initial of the editor's name, title of the publication in italics without abbreviation, journal number, city, publisher, number of pages. For editors, ed. or eds. is used depending on whether the book has one or more editors.

Example:

Kovacs, P 2005. Beneficiarius lances and ring-pommel swords in Pannonia, In Visy, Z. (ed.), *Limes XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*, Pécs: University of Pécs, 955–970.

IX. MASTER'S THESIS OR DOCTORAL DISSERTATION

When citing master's theses or doctoral dissertations, the following needs to be mentioned: last name, the first letter of the first name, year of defense of the thesis or dissertation, the title of the thesis in italics, note that the source is a master's thesis or dissertation, and the university where the work was defended.

Example:

Šehić, Z. 2001. *Bosanskohercegovački zemaljski pripadnici u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Sarajevu.

X. DIGITAL EPIGRAPHIC DATABASES

- EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [last accessed 2020-9-23].
- EDR = Epigraphic Database Roma (Service provider: DigiLab Centro interdipartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma). <http://www.edr-edr.it> [last accessed 2020-9-23].
- LUPA = UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortolf Harl, (Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at> [last accessed 2020-9-23].

XI. INTERNET PAGES

Website name and address, as well as the date of access, should be mentioned.

Example:

Medscape. <https://emedicine.medscape.com/article/1090828-overview?form=fpf> Access date: 23 April 2024

XII. TV SHOWS, FEATURES AND DVDs

The following should be cited: The name of the show (in *italics*), the name of the TV station, the topic of the show (in *italics*), and the date of broadcast.

Example:

Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). *Pitanje dvije škole pod jednim krovom?* 9. 3. 2015.

XIII. RESPONSES

Responses may have up to 6 standard pages. The following data is included: first and last name of the author whose work is presented, the title of the work in italics, the city where the book was published (in *italics*), the publisher, the year, and the number of pages.

Example 1:

Relja Seferović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne. Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529* [*Sources for the History of Medieval Bosnia. Transcriptions from the volumes of Diversa Notariaein the State Archives in Dubrovnik 1370–1529*], vol. 1–3, eds. Esad Kurtović and Almir Peco. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića i Historijski arhiv Sarajevo, 2021, 1351 pgs.

Example 2:

Ibrahim Krzović, *Stari ljetnikovci, kule i čardaci*, Sarajevo: El-Kalem-izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini / Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2019, 536 pgs.

IMPORTANT NOTE: After the acceptance of the manuscript, the authors are obliged to sign a declaration of responsibility in case of possible disputes related to copyright infringement. A signed Copyright Declaration is required before publishing an article.

Lektor / Proofreading: Aida Hasović

UDK / UDC: Elvira Poljak Bajramović

Open Journal System uređivanje / Open Journal System editing: Emina Kešan Tolomanoski

DTP: Amra Mekić

Dizajn korica / Cover design: Amra Mekić

Štampa / Printing press: SOR "Grafostil" Sarajevo

Tiraž / Print run: 150

Časopis Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)
se objavljuje jednom godišnje u printanom i elektronskom izdanju.

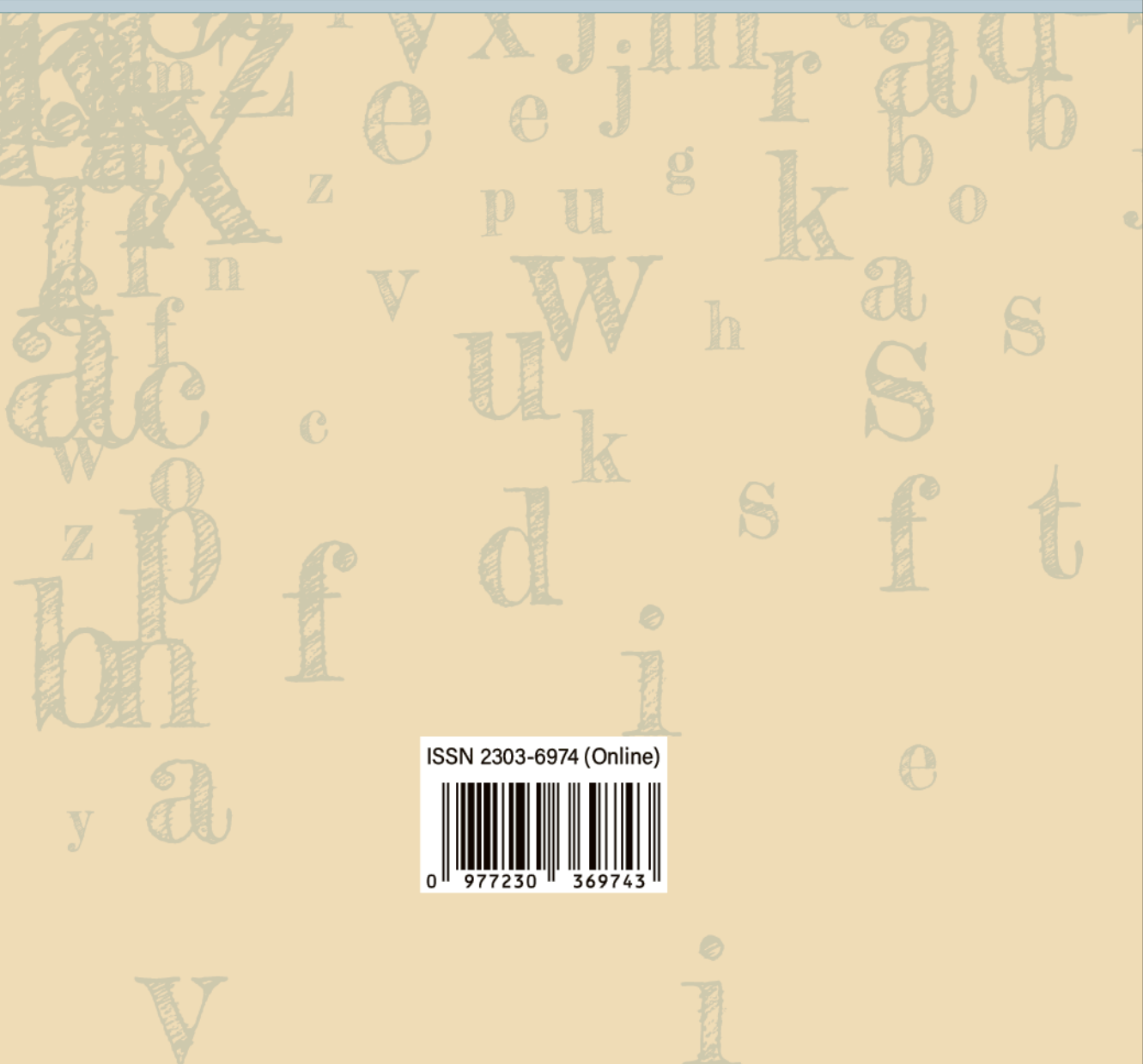
Journal of the Faculty of Philosophy in Sarajevo (History, History of Art, Archeology)
is published in hard copy and electronically.

Radovi se dostavljaju putem sistema za uređivanje časopisa (Open Journal System)
postavljenog na web stranici časopisa <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovihhua/>
ili na email adresu Centra za historijska istraživanja cehis@ff.unsa.ba.

The papers are submitted via the Open Journal System
on the Journal's website <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovihhua/>
or via the email address of the Center for Historical Research
of the Faculty of Philosophy Sarajevo cehis@ff.unsa.ba.

ISSN 2303-6974 (Online)

ISSN 2303-5749 (Print)

ISSN 2303-6974 (Online)

